

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KURTULUŞ ÖZTÜRK

HALİL HÂLİD

ANTIEMPERYALİST BİR OSMANLI AYDINI

FİKİR VE
HAREKET
İNCELEMELERİ

5

HALİL HALİD

KURTULUŞ ÖZTÜRK

ilem
YAYINLARI

ilem
YAYINLARI

Halil Hâlid

Antiemperyalist Bir Osmanlı Aydını

Halil Hâlid: Antiempyralist Bir Osmanlı Aydını

Kurtuluş Öztürk

Editörler: Büşra Bulut & Lütü Sunar

Yayın No: 60

Fikir ve Hareket İncelemeleri Dizisi: 5

ISBN: 978-625-7800-62-4

E-ISBN: 978-625-7800-61-7

1. Basım, Şubat 2022

Yayın Yönetmeni: Yusuf Temizcan

Yayına Hazırlık: Mehmet Beydemir

Musahhih: Zeynep Tanrıku, Elif Nuran Özgün

İç Tasarım: Zehra Elif Demirci

Kapak Tasarım: Beyza Nur Onurcan

© İLEM Yayınları 2022

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt

Osmanlı Mücellit Matbaacılık

Sertifika No.: 29041

Plastikiler Sitesi 1536 Sokak No.: 40

Yerimahalle / ANKARA

ilem
YAYINLARI

Aziz Mahmut Hüdayi M. Halk C. Türbe Kapısı S. No:13 Üsküdar - İstanbul

Tel: 0216 310 43 18 Faks: 0216 310 43 18

yayin@ilem.org.tr, ilem.org.tr/yayinlar

İLEM Yayınları, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve Nobel Akademik Yayıncılık ortak markasıdır.

Halil Hâlid

Antiemperyalist Bir Osmanlı Aydını

Kurtuluş Öztürk

ilem
YAYINLARI

Fikir ve Hareket İncelemeleri Dizisi

Bu dizide 20. yüzyılda İslamcılık düşüncesi içinde etkili olmuş dergiler, isimler, meseleler ile ilgili kısa inceleme kitaplarına yer verilmektedir. İslamcılık düşüncesinin birikimini ve kapsamını ortaya koymak maksadıyla yayımlanacak olan *Fikir ve Hareket İncelemeleri* dizisi, bu alanda sistematik olarak planlanmış ilk seri olma özelliği taşımaktadır. Bu çerçevede, meselelerin temel düzeyde anlaşılmasına katkı sağlama-sı hedeflenmektedir.

Yazar Hakkında

Kurtuluş Öztürk

Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünde (2001), yüksek lisansını Marmara Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi alanında “Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)” başlıklı tezi ile 2005 yılında tamamladı. Sabahattin Zaim Üniversitesinde Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında hazırladığı “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcilerinin Yeni Birey Tasavvuru ve Dönemin Eğitim Politikalarına Yansımaları” başlıklı teziyle (2020) doktora derecesini aldı. Temel ilgi alanlarını II. Meşrutiyet dönemi eğitim düşüncesi, eğitimde modernleşme ve yeni birey düşüncesi gibi konular oluşturmaktadır.

İçindekiler

Sunuş	ix
Takdim	xi
Önsöz	xv
Giriş	1
Modernleşme Sürecinde Türk Aydını	2
II. Meşrutiyet Dönemi Fikri ve Siyasi Akımları	4
Hayatı ve Şahsiyeti	17
Ailesi	18
Doğumu ve Çocukluğu	21
Okula Başlaması	23
İstanbul'a Gelişi ve Tahsili	26
Hafiye Takibine Uğraması	31
İngiltere'deki Yılları	33
Türkiye'ye Dönüşü ve Mebusluğu	55
Hindistan Bombay Başşehbenderliği	56
I. Dünya Savaşı ve Avrupa'daki Yılları	60
İsviçre'de Toplanan Sosyalistler	
Kongresine Katılması	63
İstanbul Darülfünunu Müderrisliği	63
Vefatı	70
Şahsiyeti	71

Fikri Yapısı ve Siyasi Görüşleri	75
Fikri Yapısını Şekillendiren Faktörler	76
Halil Hâlid Bey ve İslamcılık Düşüncesi	77
Siyasi Görüşleri	80
Türkiye'ye ve İslam Dünyasına Dair Görüşleri	101
Türk Arap Ayrılığı	101
Türkiye Hindistan İlişkileri	104
Türkiye Mısır İlişkileri	110
Halil Hâlid Beyin Batı Telakkisi	112
Batı Emperyalizmi ve İslam Dünyası ile İlgili Görüşleri	112
Batı'nın Sömürge Yöntemleri/Araçları/Gerekçeleri	114
Halil Hâlid Bey'in Sömürgeciliğe Karşı Teklifleri	136
Batı Emperyalizmi Çerçevesinde	
Türk- İngiliz İlişkilerine Bakış	152
Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Başlaması ve Seyri	153
İngilizlerin Osmanlı Topraklarına Yönelik Emelleri	157
Halil Hâlid Bey'in Basra Raporu:	
İngilizlerin Orta Doğu'daki Emelleri	160
İngiltere'deki Türk Düşmanlığının Sebepleri	167
Ermeni Meselesine Bakış	180
Sonuç	193
Ekler	199
Halil Hâlid'in Eserleri	200
Kitapları	200
Telif Ettiği Eserler	202
Tercüme Ettiği Kitaplar	225
Makaleleri	229
Kaynakça	235

Sunuş

Fikir ve Hareket İncelemeleri dizisi ile Türkiye'deki düşünce birikimini yansıtan ve hemen hemen her alanda karşımıza çıkan temel isimler, dergiler, meseleler hakkında bir çerçeve ve özgün bir bakışın ortaya konulması amaçlanıyor. Dizide yer alan kitaplar Türkiye düşünce tarihinin farklı alanlarında merak edilen mevzuları ve isimleri kapsıyor. Bu çerçevede, dizide yer alan eserlerin meselelerin temel bir giriş düzeyinde anlaşılmasına katkı sağlaması hedefleniyor.

Bu seri, 2013 yılından beri İslamcı Dergiler Projesi (İDP) kapsamında sürdürülen çalışmaların bir ürünüdür. 1908'den günümüze kadar yayın yapmış **dergilerin** dijitalleştirilip kataloglanarak erişilebilir bir hale getirilmesi bu sahaya dönük çalışmaların da genişlemesine yol açtı. Bu vesileyle, tekrar Türkiye'nin yakın tarihinde tartışmaya açılması gereken farklı fikir ve meseleler de açığa çıktı. Son yıllarda İDP'nin ortaya çıkardığı kaynak üzerinden yeni birçok çalışma yapıldı ve yapılmaya devam ediyor.

Bu dizide Türkiye düşünce tarihi içerisinde etkili olmuş ve iz bırakmış fikir ve hareketler detaylı ve

derinlikli bir şekilde inceleniyor. Zamanla genişleyecek dizide yer alan eserlerde, meselelerin etraflıca ve farklı bir gözle yeniden okunması amaçlanıyor. Dizide fikirlerin bir hareket içerisinde olduğu dikkate alınarak her bir fikri ve ismi meydana çıkaran arka plana ve harekete özel bir önem verildi. Dizide yer alan eserlerde konuların farklı boyutları, bilinmeyen yanları ve çeşitli tezahürleri özel olarak inceleniyor. Her bir kitap, ele alınan meselenin düşünce tarihi içerisindeki konumuna ve katkısına özel olarak ışık tutuyor.

Bu dizide yer alan kitaplar ilgili konu kapsamında güncel çalışmaları olan isimler tarafından yazıldı. İçerik ve biçim bağlamında bir standart dahilinde hazırlanan kitapların her biri ele aldığı konuyu derinlemesine inceliyor. İncelemenin derinliğine ek olarak bu dizide yer alan eserlerin okunurluğuna da özel önem verildi. Bu doğrultuda eserlerin hem çok uzun olmaması hem de kolay takip edilebilir olması gözetildi. Bunu sağlamak üzere kitaplar arası geçişlilikler ve bağlantılar titiz bir şekilde takip edildi. Ayrıca eserlere gerektiğinde arşiv malzemeleri, görseller ve birincil kaynaklardan alıntılar da ilave edilerek içeriğin daha da zenginleşmesi sağlandı.

Bugüne kadar hiç çalışılmamış konular kadar çokça konuşulan fakat derinlemesine çalışılmamış birçok mesele bu dizide müstakil olarak ele alınıyor. *Fikir ve Hareket İncelemeleri* dizisi Türkiye'deki düşünce hayatı, siyasal hareketler ve toplumsal değişimler üzerine çalışanlar ve bu alana ilgi duyan herkes için temel bilgi kaynağı olma niteliği taşıyarak okuyucuların istifadesine sunuluyor.

Takdim

1960'lı yılların başlarında İstanbul Edebiyat Fakültesinde öğrenciydim. “Yeni Türk Edebiyatı” dersinde, Tanzimat’tan bu yana eser vermiş edebiyatçıların şiir, yazı ve kitaplarını gözden geçiriyorduk. Bunların içinde birkaç tanesi fikir adamı niteliğindeydiler. Ancak onlar da bu özelliklerinden dolayı değil, verdikleri edebi türler dolayısıyla konu oluyorlardı. Acaba gerçekten de bizde “fikir adamı” denilecek seviyede düşünürler yok muydu? Bu noktada, Beyazıt Camii yanındaki “Sahaf- lar Çarşısı” imdadımıza yetişti. O yıllarda, Osman- lının aydın nesillerinden son kalanlar vefat etmekte idiler. Onların “kitap sevmez” çocuk ve torunları, gü- zelim kitapları, at arabalarına doldurup, getirip sahaf- ların önündeki bahçeye döküp yığarlardı. Artık benim gibi parası az, sabrı çok birkaç meraklı, altımıza birer karton parçası çekerek, bu yığınların önüne oturur, tamamını bir taraftan öbür tarafa aktarınca kadar “çalışmaya” koyulurduk... Bu yığınlardan nispeten az bir şey alabildikse de, hamdolsun ki, çok şeyler gör- dük. İşte bu açık hava çalışmaları sırasında, yakın ta- rihimizin fikir adamlarıyla tanışma şerefine ermiştim. Sonraki yıllarda -ki bu hemen hemen elli sene demek

oluyor- bu zatlari takip ettim. Onlar vasitasiyla yenilerini tanidim, okudum, notlar aldım, fişlere kaydettim... Birkaç tanesi üzerinde çalışma da yapabildim.

Aşağıda -genç araştırmacı arkadaşlarıma bir ipucu olmak üzere- bir kısmının isimlerini vereceğim. Bu önemli şahsiyetlerden birisi de Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid Bey idi. Kendisinin küçük bir risalesi ile onun başına kısaca hayatını yazıp yayımlamıştım. Fakat üzerinde geniş olarak çalışılması gerekiyordu. Kendisini öğrencilik yıllarımdan tanıdığım, istikamet ve çalışkanlığının şahidi bulunduğum Kurtuluş Öztürk Bey'in bu sahaya alaka duyması çok isabetli oldu ve gerçekten merhum Halil Hâlid Bey'in şanına layık bir çalışma ortaya çıktı. Kendisini tebrik ederim. Onun ve diğer genç arkadaşlarımda yeni çalışmalarını tez zamanda beklediğimi de belirtmek isterim. Bizden önceki zamanlarda yetişmiş yerli ve milli fikir adamlarımızın verimlerini bulup, inceleyip, anlayıp, tenkitten geçirmeden, içimizden yeni düşünürlerin yetişmesi ve milletimize gelecek yıllarında yol gösterecek doğru fikirlerin ortaya konulabilmesi mümkün değildir... Bugün, aydınlarımızın basit geçici teklif ve münakaşalarla ömürlerini ve halkımızın sabrını tüketmelerinin, geniş ufuklu bir düşünce sistemine sahip olamayışımızın ilk sebebi de -ne yazık ki- budur. Yeni araştırmalara vesile olması ümidiyle, üzerinde çalışılması gereken birkaç ilim ve fikir adamının isimlerini -yazarın ve okuyucuların afına sığınarak- aşağıya alıyorum:

Merhum Ahmed Cevdet Paşa, Namık Kemal Bey, Ziya Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Mizancı Mehmed Murad Bey, Erzurumlu Mehmed Arif Bey, Said Halim Paşa, Mehmed Akif Ersoy Bey, Abdürreşid İbrahim Efendi, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi Bey, Babanzade Ahmed Naim Bey, Ziya Gökalp Bey, Celal Nuri Bey, Bediüzzaman Said Nursi Efendi, Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır Efendi, İbnülemin Mahmud Kemal Bey, İsmail Fenni Ertuğrul Bey, Mehmed Ali Aynî Bey,

Ahmed Hamdi Akseki Bey, Eşref Edib Fergan Bey, Ömer Rıza Doğrul Bey, Muallim Mehmed Cevdet Bey, Osman Nuri Ergin Bey, İsmail Hakkı Uzunçarşılı Bey, İsmail Hami Danişmend Bey, Yahya Kemal Beyatlı Bey, Peyami Safa Bey, Arif Nihad Asya Bey, Erol Güngör Bey, Ziya Nur Aksun Bey, Ali Ulvi Kurucu Bey... merhumlar.

Bu zatlar hakkında ön bilgi, 44 cilt olarak tamamlanan ilk milli ansiklopedimiz Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nde bulunabilir. Gençler, bir yerden başlamak lazım... Rabbimizden hepimize ciddi çalışmalar için aşk, şevk, istek ve sabır vermesini diliyorum.

M. Ertuğrul Düzdağ

Önsöz

Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ulaşmış aydınlarımızdandır. Bugün ülkemizde fazla tanınmamasına rağmen yaşadığı dönemin önemli siyaset ve bilim adamlarından biridir. Uzun yıllar Batı Avrupa ülkelerinde bulunması sebebiyle Avrupa siyasetini yakından tanımaktadır. Ayrıca Cambridge Üniversitesi'nde diplomat olarak yetiştirilen öğrencilere uzun yıllar hocalık yapmış olması, İngiliz siyasetine olan nüfuzunu daha da arttırmıştır.

Halil Hâlid Bey'in hayatını araştırmaya değer kılan hususların başında, Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı her alanda tehditlerini yoğunlaştırdıkları bir dönemde Osmanlı Devleti'nin ve Müslüman Doğu toplumlarının meselelerini sağlam bir muhakeme ve mantık kurgusu içinde uluslararası arenada müdafaa etmiş olması gelmektedir. Bütün bunları Londra başta olmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerinde İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak kaleme aldığı eserleriyle yapmıştır. Diğer önemli bir husus, fikirlerine hayatiyet kazandırmak amacıyla sürekli aksiyon halinde

olmasıdır. Bu sebeple başta İngiltere olmak üzere Kıta Avrupasını, Cezayir'i, Sudan'ı, Mısır'ı ve Hindistan'ı içine alan geniş bir coğrafya üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Bütüncül bir bakışla değerlendirdiğimizde Halil Hâlid Bey, bir taraftan Batı kamuoyunda Osmanlı Devleti ve İslam dünyasına karşı oluşturulan menfi propagandalarla mücadele ederken diğer taraftan da Batılıların Doğu toplumlarına yönelik emperyalist hedeflerine dikkat çekmiştir.

Bu eser, Marmara Üniversitesinde hazırlanan "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Halil Hâlid Bey'in hayatının tez konusu olarak düşünülmesinde Sayın M. Ertuğrul Düzdağ'ın bir söyleşi esnasında ifade ettiği: "Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış Mehmed Akif ve Sait Halim Paşa gibi önemli bir fikir adamıdır" sözleri yönlendirici olmuştur. Eserin ilk baskısı 2015 yılında İstanbul Aydın Üniversitesi yayınları arasından çıkmıştır. Bu baskıda eser tekrar gözden geçirilmiş ve üzerinde bazı biçimsel düzenlemeler yapılarak yeniden hazırlanmıştır.

Döneminin önemli aydınlarından biri olmasına rağmen Halil Hâlid Bey'in eserlerinin, gazete ve dergilerdeki yazılarının tespitinde zorluklar yaşanmıştır. Çok sayıdaki kitabının farklı dillerde ve ülkelerde basılması, maalesef bunların kütüphanelerimizde toplu bir şekilde bulunmaması -bazılarının hiç olmaması- eserlerin bir araya getirilmesini uzun bir zamana yaymıştır. Dönemin yayın organlarının birçoğunda -bazıları müstear adla- makaleleri, fıkraları yayımlandığından dolayı bunların tespiti için birçok gazete ve dergi taraması yapılmıştır. Çalışma hazırlanırken Halil Hâlid Bey'e ait neşriyatın dışında konuyla ilgili kaynak eserlerden, hatıratlardan ve arşiv belgelerinden bolca istifade edilmiştir.

Çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte; Türkiye'deki yeni aydın kimliğinin oluşum

süreci, Halil Hâlid Bey'in yaşadığı dönemin siyasi ortamı ve fikri cereyanları incelenerek dönem hakkında genel bir panorama çizilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde; kronolojik olarak doğumundan ölümüne kadar bütün safhalarıyla hayatı, yapmış olduğu siyasi, ilmi ve kültürel çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; fikri yapısı ve siyasi görüşleri incelenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki süreçte Türkiye'nin diğer İslam ülkeleriyle kuracağı ilişkilerin seyri konusundaki önerileri de ikinci bölümde incelenen bir diğer konudur. Üçüncü bölümde; Batılıların İslam alemi ve Osmanlı topraklarına yönelik emperyalist emelleri ile bunlara karşı önerileri ele alınmıştır. Onun Batı emperyalizmi içinde ayrı bir yere koyduğu İngiliz siyasetine dair görüşleri ise "Batı Emperyalizmi Çerçevesinde Türk İngiliz İlişkileri..." başlığı altında dördüncü bölümde incelenmiştir. Kitabın ek kısmında ise Halil Hâlid Bey'in kitap ve makalelerinden oluşan eserleri, künyeleri ve muhtevalarıyla birlikte tanıtılmıştır.

Bu çalışma hazırlanırken birçok kişinin katkısı oldu. Bu kişiler arasında bize Halil Hâlid Bey'i tanıtan ve kütüphanesini açan M. Ertuğrul Düzdağ Beyefendi'nin yardımları ayrı bir öneme sahiptir. Birikimlerini bizimle cömertçe paylaşımları dolayısı ile Sayın Düzdağ'a şükranlarımı sunuyorum. Eserin içeriğinin düzenlenmesinde yaptığı katkılardan dolayı Doç. Dr. M. Talha Çiçek'e, araştırma sürecinin her aşamasına destek olan kıymetli eşime, çalışmanın basımı ve yayına hazırlanma sürecindeki katkılarından dolayı Prof. Dr. Lütfi Sunar'a ve İLEM Yayınlarına çok teşekkür ediyorum.

İstanbul, 2021
Kurtuluş Öztürk

Giriş

Modernleşme Sürecinde Türk Aydını

Osmanlı aydınları, devletin Batı karşısında gerilediği tespitini yaptıktan sonra niçin gerilediği sorusuna cevap aramaya başlamışlardır. Evvela devlet yönetiminin bozulmasına bağlanan gerileme sebebi daha sonra Batı'nın askeri üstünlüğü ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tespitin yapılmasından sonra Batı'nın askeri üstünlüğünün Osmanlı Devleti'ne taşınma yolları aranmaya başlanmıştır. III. Ahmet devrinde (1703-1730) başlayan bu süreç, III. Selim dönemine kadar hızlanarak devam etmiş ancak çeşitli unsurların tepkisiyle karşılaşılması sonucu süreç sekteye uğramıştır.¹ III. Selim dönemi ise Avrupalılaşma düşüncesinin kökleşme zamanı ve zemini olmuştur. Onun siyaset ve diplomasi alanında yaptığı düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nde Batı etkisinin artmasını kolaylaştırmıştır.² Fransa'dan getirilen askeri uzmanlar vasıtasıyla asker ve sivil Batılı aydın tipinin oluşmaya başlaması da yine bu döneme rastlamaktadır.³

II. Mahmud devrinden itibaren Batı tarzı yenileşmenin sınırları daha da genişletilerek uygulama birçok

1 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yay., 2000), s. 11.

2 Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat*, (İstanbul: İnsan Yay., 1999), s. 196.

3 Okumuş, *Laikleşme Sürecinde*, s. 199.

alana yayılmıştır. Bu dönemde eğitim alanında yapılan reformlar, Osmanlı toplumunun aydın ve nüfuzlu sınıflarından biri olan ulemanın hakim konumunda sarsıntıya sebep olmuştur. Fortna'nın da belirttiği gibi etkisinde azalma olsa da ulemanın eğitim kurumları üzerindeki tesiri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Eğitim sahasında yapılan hamlelerin merkezinde var olma çabası yer almaktadır. Batı tarzı modern eğitim kurumlarının açılmasıyla Batı'dan gelen tehdidi bertaraf etmek için yine Batılı yöntemlerin kullanılması hedeflenir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde yeni tarz okullar şekil itibarıyla Batı tarzına uygun olarak tasarlanmış olsa da içeriği Osmanlılaştırmak için yoğun çaba sarf edilmiştir. Ancak bu çabalar, okullardan klasik anlayışın dışında yeni bir aydın-bürokrat kitlesi yetiştirdiği gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü müfredat içeriğine yapılan müdahale hem İslami hem de Batılı yaklaşımı başkalaştırıp melez bir tarz oluşturmuştur.⁴

Modern eğitim kurumlarının taklitçi ve pozitivist bir anlayışla inşa edildiğini savunan aydınlar ise yeteri kadar tetkik edilmeden alınmış olması sebebiyle yeni eğitim sistemine yönelik ağır eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu isimlerden birisi olan Said Halim Paşa, yeni eğitim metodunun hazırlandığı sırada ahlak ile bilginin, terbiye ile tahsilin ayrı şeyler olduğu gerçeğinin anlaşılamadığını söyler. Ona göre yeni usul sadece yeni zihniyet hayranlığı ile fen üzerine bina edilmiştir. Toplumsal değerler göz önünde bulundurulmadan girişilen bu eğitim yöntemiyle aynı zamanda "fenne ve akla uyduğu sanılan şeylerden başka şeylere uymama"⁵

4 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun. Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (İstanbul: İletişim Yay., 2005), ss. 22-28.

5 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, M. E. Düздаğ (sad.), (İstanbul: İz Yay., 1994), s. 112.

anlayışı da telkin edilmiştir. Yeni tip aydının kadim bilgi kaynaklarıyla ters düşmesi, halk-aydın ilişkilerine doğrudan yansımıştır. Ülken'e göre halkının değerlerinden uzaklaşan aydın kesim, toplum tarafından kabul edilmemiş⁶ dolayısıyla aydınlar, halkı yönlendirme imkanını ellerinden kaçırmışlardır.⁷ Bu durumun bir başka sonucu da Osmanlı toplumunun kendi aydınının rehberliğinden mahrum kalması olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikri ve Siyasi Akımları

20. yüzyılın başında sanayi devletlerinin aralarındaki rekabet hızlanmış ve sömürge yarışı, İslam dünyası ve Osmanlı Devleti üzerinde yoğunlaşmıştır. Sıkıntıların artması, devletin varlığını tehdit eden gelişmelerin fazlaşması, sorunlara kafa yoran kişilerin de çoğalmasını beraberinde getirmiştir.

Kötü gidişata son verilmesi için çareler arayan Osmanlı aydınları, çözüm yolu olarak izlenecek diğer yeniliklerin yanında çözüme dair bir şeyler söyleyebilecek münevver kitleden de istifade edilmesini bir zaruret olarak öne çıkarmışlardır. Özellikle Yeni Osmanlılar, hem ilerlemiş Batılıların uyguladığı hem de tarihsel tecrübeye atıf yaparak izah edebildikleri “şura”, “meşveret” gibi kurumların yeniden ihdas edilmesini talep ederek bu arzuyu ilk defa belirgin bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu talepler bir müddet sonra anayasal parlamenter sisteme geçilmesi şeklinde kendisini göstermiştir.

Gönülsüz de olsa gördüğü tazyik sebebiyle meclisi toplayan II. Abdülhamid'in kısa bir süre sonra meclisi

6 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yay., 1998), s. 200.

7 Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslâm'a Bakışı*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2000), s. 35.

dağıtması, bundan sonraki süreçte yaşanan bütün olumsuzluklardan padişahın sorumlu tutulması gibi bir tavrın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti tüm çalışmalarını, II. Abdülhamid'in devrilmesi üzerine bina ettiği siyaset ekseninde yürütmüştür. İttihatçıların her şeyi Abdülhamid'in devrilmesine endeksleyen siyaseti, toplum tarafından olmasa da sivil ve askeri bürokrasiden destek bulduğu için bu oluşum, devletin kaderini tayin etme mevkiine ulaşmıştır. 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyetinin baskısıyla anayasa tekrar yürürlüğe girmiş ve -kısa sürse de- oluşan hürriyet ortamı, Osmanlı fikir hayatına büyük bir canlılık getirmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi, Tanzimat'tan beri ortaya çıkan temayüllerin kendilerini ifade etme imkanı bulduğu ve sosyal-siyasi gelişmeler ile problemlerin üst seviyede yaşandığı bir dönemdir.⁸ Bu dönemde devletin kurtarılmasını hedefleyen ancak bunu sağlayacak siyasi ve toplumsal hareket tarzı konusunda farklı yöntemler benimseyen fikir akımları, kendilerini ifade edebilecek ortamlar bulabilmişlerdir. Ülken'in de ifade ettiği gibi aslında aralarında her konuda belirlenmiş net ayrımlar bulunmayan bu akımlar,⁹ daha ziyade Batı karşısında alınması gereken tavır konusunda farklılık göstermektedirler. Tunaya, fikir akımlarının arasındaki ortak vurguları belirtmek için Türkçü-İslamcılar, Garpçı-İslamcılar¹⁰ gibi sentezci düşünürlerin varlığından söz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin sorunlarına çözüm aramanın yanında devletin varlığını tehdit eden sömürgeci dalganın durdurulabilmesi amacıyla acil çözümler üretilmesi ihtiyacı, dönemin aydınlarının yoğun bir zihni üretim sürecine girmelerini sağlamıştır.

8 İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, (İstanbul: İz Yay., 1994), s. 8.

9 Ülken, *Türkiye'de*, s. 201.

10 Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2003), ss. 73-73, 67-68.

Genel olarak Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük olarak tasnif edilen bu akımların belli başlı özelliklerine değinmek, II. Meşrutiyet döneminin fikri ortamı hakkında bazı ipuçları sunacaktır.

Osmanlıcılık

Bir Osmanlı milleti oluşturmayı hedefleyen bu düşüncenin kökleri, II. Mahmud devrine kadar uzanır. Osmanlı vatandaşlarının siyasi haklar bakımından eşit konuma getirilerek ortak vatan ve yeni bir millet anlayışı geliştirmek suretiyle devletin sınırlarının olduğu gibi korunması amaçlanmıştır.¹¹ Osmanlıcılık fikri, değişik fikir akımlarına mensup aydınların ortak yoludur. İslamcılarının gayrimüslim unsurları, Türkçülerin ise gayritürk unsurları bir arada tutma çabası¹² içine girmiş olmaları, bu amacı gerçekleştirmeye yönelik gayretlerdendir. II. Abdülhamid döneminde İslamcılık vurgusu artmışsa da II. Meşrutiyet döneminde Balkan toplumları arasında ayrılıkçı hareketlerin yoğunlaşmasının ardından, Osmanlıcılık yeniden gündeme gelmiştir. Ancak Balkanların Osmanlı Devleti'nden kopması üzerine bu akım, Osmanlı'nın yıkılışına kadar Müslüman toplumlar arasında İslamcılıkla aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaya devam etse de büyük oranda tesirini yitirmiştir.

İslamcılık

Hareketin kökenini -siyasal anlamda- Yeni Osmanlılar'a kadar götürmek mümkündür; ancak asıl etkin olarak vurgulandığı dönem, II. Abdülhamid dönemidir.¹³ İslamcılık geniş anlamda -İslamcılarının kastettiği

11 Demir, *Cumhuriyet*, s. 40.

12 M. Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, (İzmir: Çağlayan Yay., 1997), s. 1.

13 Kara, *İslamcılar*, s. 24.

manasıyla- “İslam’ı bir bütün olarak yeniden hayata hakim kılmak, ve akılcı bir metotla Müslümanları ve İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak amacıyla girilen aktivist ve modernist yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, tekliflerin ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir harekettir.”¹⁴ Devletin sınırlarının sadece Müslüman toplumları kapsayacak şekilde geri çekilmesi, “Osmanlı Milleti” fikrinin pratikte uygulama alanını kaybederek İslamcılığı daha da öne çıkarmıştır. Yani ittihâd-ı anâsırdan ittihâd-ı İslâm’a yönelim artmıştır.

İslamcılık, 1870’lerden itibaren devletin hakim siyasi düşüncesi olmakla birlikte bir fikir hareketi olarak II. Meşrutiyet döneminin doğurduğu hürriyet ortamında kendisini ifade edebilme imkanı bulabilmiştir.¹⁵ Hareketin sözcülüğünü Sırat-ı Müstakim¹⁶ başta olmak üzere *Beyanü’l Hak*, *Hikmet* gibi mecmualar üstlenmiştir. İslamcı yazarlar bu mecmualardaki yazılarında II. Meşrutiyet döneminin meşrulaştırılması ve Meşrutiyet’in getirdiği fikirlerin halk tarafından anlaşılması için yoğun çaba sarf etmişlerdir.¹⁷ İslamcılara göre meşruti idareyi kabul etmenin, İslam hukuku açısından herhangi bir olumsuz yönü bulunmadığı gibi, meşruti idare, İslam’ın ilk döneminde uygulanan yönetim biçimine daha yakın görülmüştür.¹⁸ Savundukları temel teze göre, İslam dünyasının, içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için Müslümanlar yeniden İslam’ın esaslarına sarılmalıydılar. İslamcılar, geri kalışın sebebi olarak İslam’ı görmedikleri

14 İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İslâmcılık Tartışmaları”, T. c.T.A., c 5, s. 1405.

15 Demir, *Cumhuriyet*, s. 41.

16 Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset* (6. Baskı), (İstanbul: İletişim Yay., 1999), s. 27.

17 Kara, *İslamcılar*, s. 114.

18 Kara, *İslamcılar*, ss. 107-109.

için ilerlemeyi de ondan uzaklaşmada arayan çözüm önerilerine karşı çıkmışlardır. Çözümün kendi dinamiklerimizde aranması taraftarı olan İslamcılar, Batılı usullerin taklidi ile sorunların çözölemeyeceği kanaatindedirler. Bu akımın önde gelen isimlerinden Said Halim Paşa, her cemiyetin kendisine has özellikleri bulunduğunu savunarak Batı'dan taklit ettiklerimizin "Batı cemiyetinin gelişmelerine bağlı olarak, doğan, değişen ve ölen görüşler" olduğuna dikkat çeker.¹⁹ Dönemin İslamcıları, Batı medeniyeti ile Batı'daki teknik ilerlemenin farklı değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Bu sebeple Batı medeniyetinin ahlak, kültür gibi unsurlarından uzak durularak diğer alanlardaki gelişmelerinin süratle takip edilmesini önerirler. 1905'de Japonların Rusları yenmesi, İslamcı aydınların iddialarına destek olmuştur. Çünkü Japonlar, kendi kültürlerinden vazgeçmeden Batı'nın askeri teknolojisini kullanabilmişlerdir.²⁰

İslamcılar, maddi terakkinin sağlanabilmesi için Müslümanlar arasında unutulmuş veya şimdiye kadar yanlış yorumlanan bazı kavramların yeniden gözden geçirilmesi teklifinde bulunmuşlar; öte yandan kitleleri, çalışma konusunda teşvik edecek kavramları ön plana çıkarmaya gayret göstermişlerdir. Dönemin İslamcı aydınlarının metinlerinde "cihad, sa'y, gayret" öne çıkarılırken "tevekkül, fakr, dünya, zühd" gibi kavramlar muhtevaları değiştirilerek yeniden yorumlanmışır.²¹

İslamcıların karşı koymaya çalıştıkları hususlardan biri de I. Dünya Savaşı öncesinde Müslüman toplumlar arasında yaygınlaşmaya başlayan kavmiyetçilik davasıdır. İslamcılar, milliyetçilik ile kavmiyetçiliği birbirinden ayrı değerlendirerek milleti, İslam ümmetinin bir parçası olarak görmüşler ve her milletin

19 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 202.

20 Şerif Mardin, "İslâmcılık", *T.c.T.A.*, c. 5, s. 1402.

21 Kara, İslamcılar, s. 21.

maddi-manevi gelişimini sağlamak için çaba sarf etmesi gerektiği fikrini desteklemişlerdir. *Sırat-ı Müstakim* dergisinin başlangıçta bir kültür hareketi olan Türkçülük akımını desteklemiş²² olması, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Dergide, “Türk İslâm Alemi” genel başlığı altında dış Türkler’e ait haberler yayımlanmıştır. Dergideki metinlerde “ümme-i Türkiye” gibi ifadelerin yanı sıra Türk birliği teklif eden mektuplar, Ahmed Mithat Efendi’nin “Türklüğe Dâir” konferansı gibi yazılara da yer verilmiştir.²³ 1909’da kurulan “Türk Derneği” ise dergiyi kendisine yayın organı olarak seçmiştir. Türkçülük akımının önemli isimlerinden Yusuf Akçura 1909-1910, Ahmed Ağaoğlu 1913-1915 yılları arasında *Sırat-ı Müstakim* dergisinin yazarları arasında yer almışlardır.²⁴ Türkçülük hareketi kısa bir süre sonra siyasi bir boyut kazanınca İslamcılar bu hareketi, devleti yıkıma sürükleyecek bir teşebbüs olarak görmeye başlamışlardır.

Batıcılık

İlk olarak Osmanlı Devleti’nin meselelerinin halli çerçevesinde girilen çözüm arayışlarının bir neticesi olarak görülmeye başlanan Batıcılık, II. Meşrutiyet sonrasında siyasi bir hareket haline gelmiştir.²⁵ Başlangıçta askeri alana dair bir zorunluluk olarak görülen Batı’dan bir şeyler alma mecburiyeti, zamanla Batı hayranlığına dönüşmüştür.²⁶ Hanioglu’na göre bu yaklaşımın oluşmasında, Avrupa’ya giden ilk aydınların orada gördükleri maddi gelişmişliği büyük

22 Düzdağ, *Yakın Tarihimizde*, s. 7.

23 Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, (İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2004), s. 72.

24 Düzdağ, *Yakın Tarihimizde*, s. 7. Yusuf Akçura, yazılarını “A. Y.” (Akçuraoglu Yusuf) imzasıyla Ağaoğlu ise “Ahmed Agayef” imzasıyla yazmıştır.

25 Şükrü Hanioglu, “Batıcılık”, *T.c.T.A.*, c. 5, s. 1382.

26 M. Fatih Andı, “Frenk-i bed-renk’in Avrupa’sı ve Osmanlı”, *İzlenim*, no: 30, 1996, s. 70.

bir hayranlıkla anlatmalarının etkisi olmuştur. Onların sunduğu bu bakış açısı, Batı'yı, Garpçıların gözünde muazzam bir medeniyet olmanın yanında bütün insanlığın ortak birikimi olan tek medeniyet haline getirmiştir.²⁷

Batılılaşmanın bir zorunluluk olarak görülmesi çok önceden başlamış olsa da bu düşüncenin sistematik hale getirilerek toplumun öncelikli problemi olarak sunulması, II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir.

Hareketin öncülükleri Abdullah Cevdet ve Celal Nuri'dir. Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet'in sağladığı ortamın etkisiyle *İctihad* dergisini İstanbul'da çıkarmaya başladı. Batıcılık fikrini savunan aydınların tezleri dergi aracılığıyla dile getirildi. Ancak Batıcılar arasında her konuda birlik olduğunu söylemek mümkün değildir. Batı'yı öğretmen olarak gören Abdullah Cevdet, Avrupalılardan sakınmanın yolunun onlara sevgi besleyerek "iyi talebe" olmaktan geçtiğine inanır.²⁸ Celal Nuri ise Avrupalılardan sakınmanın yolunun onlara karşı husumet beslemek olduğu görüşündedir. Batı'nın bizim hiçbir zaman dostumuz olmadığını ifade eden yazar, "Batı'ya rağmen Batılılaşma" tezini savunur.²⁹

İctihad'ın 55 ve 57. sayılarında Batıcıların programı olarak kabul edilebilecek bir yazı dizisi yayımlanmıştır. Kılıçzâde Hakkı Bey tarafından kaleme alınan "Pek Uyanık Bir Rüya" adlı bu yazıda; şehzadelerin eğitimi, tek evlilik, kadınların giyim kuşamları, kadın - erkek ilişkileri, tekke ve zaviyelerin kapanması, medreselerin ilgası, Arap alfabesinin terk edilmesi gibi birçok konuda değişiklik önerilmiştir. II. Meşrutiyet devrinde dile

27 Hanioglu, *Batıcılık*, s. 1383. II. Abdülhamid dönemi Batılılaşma hareketleri açısından önemli bir dönemdir. Gerek II. Meşrutiyet dönemi Batıcıları gerekse Cumhuriyet'i kuran kadro bu dönemde yetişmiştir.

28 Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", *İctihad*, no: 89, 16 Kânunisâni 1329, s. 1979.

29 Celal Nuri, "Şime-i Husumet", *İctihad*, no: 88, 9 Kânunisâni, 1329, s. 1950.

getirilen bu talepler, cumhuriyetin ilanından sonra yapılan inkılaplarla büyük oranda gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple Batıcıların programı, Atatürk'ün reformlarının bir taslağı olarak görülmüştür.³⁰

Türkçülük

Türkçülük, II. Meşrutiyet döneminde Balkan Savaşları'nın etkisiyle ortaya çıkmış fikir akımlarından birisidir.³¹ Osmanlı Devleti'nin asıl unsuru olması sebebiyle Türkler, devletin birliğini bozacak herhangi bir girişimin içinde olmamaya azamî özen göstererek onu korumak için çaba sarf etmişlerdir. Bu yüzden de milliyetçilik akımı en son Türkler arasında gelişmiştir. Akımın gelişmesinde büyük oranda yurt dışından gelen Türk aydınlar etkili olmuştur.³² Özellikle Rusya'da yaşayan Türkler, milli kimliklerine sahip çıkmak için çaba sarf etmişlerdir.

Türkçülük fikrinin gelişmesinde Balkan Savaşları önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yaygınlık kazanan ayrılık amaçlı çetecilik hareketleri, burada görev yapan subayların Osmanlıcılık fikrine olan inançlarını zayıflatmıştır.³³ Bilhassa Bulgar isyanı, Türkler arasında derin tesirler uyandırmıştır. 1904 yılında Mısır'da neşredilen Türk gazetesinde, Yusuf Akçura tarafından yazılan "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalede, ilk defa Türk ırkı üzerine siyaset yapma seçeneği teklif edilmiş³⁴ ancak bu teklif yoğun olarak eleştirilmiştir.

1908'den itibaren kültürel alanda örgütlenmeye başlayan Türkçüler, ilk olarak Ahmet Mithat, Mehmet

30 Hanioglu, *Batıcılık*, ss. 1385-1386.

31 Hanioglu, "Türkçülük", *T.c.T.A.*, c. 5, s. 1394.

32 Düzdağ, *Yakın Tarihimizde*, s. 1.

33 Hanioglu, *Türkçülük*, s. 1396.

34 Hanioglu, *Türkçülük*, s. 1397.

Emin, Ahmet Hikmet ve Yusuf Akçura gibi aydınların öncülüğünde Türk Derneği'ni kurdular. Türk Derneği, aynı adla yayımlanan kısa ömürlü bir de dergi neşretti.³⁵ Dernek kısa bir süre sonra yerini Türk Yurdu'na, 1914'te de Türk Ocağı'na bıraktı. Türk Ocakları çatısı altında ve *Türk Yurdu* dergisi etrafında toplanan aydınlar, Türk kimliği üzerinde yoğunlaşmaya başladılar. Osmanlı milleti diye bir kavramın olamayacağını³⁶ savunan bu aydınlar, bütün dünyada milliyetçilik ön plana çıkarken Türklerin buna duyarsız kalamayacakları fikrini işlediler.

Türkçüler bağımsızlığın ve ilerlemenin yolu olarak milli vicdanın uyandırılmasını görürler. Onlara göre bir zamanlar savunulan "İslam Birliği" fikri, Müslümanların bağımsızlığa kavuşmalarını, sömürgeci kurtulmalarını hedefliyordu. Ancak bu düşünce bir taraftan teokrasi gibi gerici yönetim biçimlerine sebep olduğu, diğer taraftan ise milliyet ideallerinin ve milli vicdanın uyanmasını mâni olduğu için ilerlemenin önünde engeldir.³⁷

Akımın öncüsü Gökalt, tabi olunacak medeniyet konusunda ise tercihini Batı medeniyeti yönünde kullanmaktadır. Ona göre medeniyet, -din gibi- içine girilerek alınmalıdır. Tanzimatçıların girişimlerinin kısır kalması, Batı medeniyetini dışından, yüzeysel bir şekilde taklit etmeleri sebebiyledir.³⁸ Gökalt, medeniyetleri, coğrafi ve tarihi sınırları belli olan yapılar olarak kabul eder. Gelişmelerinin bir başlangıcı ve sonu vardır. Fakat medeniyet daireleri, milli kültür dairelerinden daha geniş ve daha uzun ömürlüdür. Bundan dolayı milletler, gelişmelerine paralel olarak içinde bulundukları medeniyeti de değiştirmelidirler.

35 Demir, *Cumhuriyet*, s. 46.

36 Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri I*, (İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1999), s. 108.

37 Tunaya, *Batılılaşma*, s. 88.

38 Tunaya, *Batılılaşma*, s. 57.

Türkçülüğün millet tarifinde yer alan din, tanımın içindeki unsurlardan birisi olarak dikkat çeker. Ancak Osmanlı Devleti'nin çözülmesinden sonra Gökalp'in İslam vurgusu da o nispetle silikleşir.³⁹

Türkçülük akımının mensupları, Türklerin önce yüksek bir millet meydana getirme kabiliyetine sonra da Batı camiası içinde seçkin bir mevkiye yükselme istidadına sahip olduklarına inanmışlardır. Bu inanç, yeni Türkiye'nin kurucuları tarafından da benimsenmiştir.⁴⁰

Özetleyecek olursak II. Meşrutiyet dönemi aydınları, uzun soluklu bir düşünce maratonunun son halkasını oluşturmaktadırlar. Ortaya çıkan fikir akımlarının şekillenmesinde tarihi tecrübenin yanında dönemin pratik çözüm bekleyen problemleri de oldukça etkilidir. Bu akımlar temelde devletin varlığını sürdürme kaygısı etrafında yoğunlaşırlar da tercih edilecek doğru çözüm noktasında -zaman zaman- iç içe geçmiş algısı oluşturacak kadar ortak paydalara sahiptirler. Buna rağmen birbirine zıt, birbirini nötrleyen, bir kısım aydınının çözüm olarak kabul ettiğinin diğerleri tarafından yıkım olarak algılandığı temel farklılıklar da taşımaktadır. Yine de Osmanlı Devleti'nin çöküşünden kısa bir süre önceye tekabül eden bu süreç, adeta bir yığın halinde bulunan fikri birikimin, tasnif edilerek düzenli programlar haline dönüştürüldüğü bir süreç olmuştur. I. Dünya Savaşı ile birlikte tarih sahnesinden çekilen Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, yolunu çizerken bu dönemde üretilen fikri birikimden önemli ölçüde faydalanmıştır.

Ancak bu dönemde ortaya konan düşünce birikiminden yeterince istifade edilmiş olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Özellikle daha sonraki dönemde mensubu bulunduğu düşünce akımının siyasi alanda tesirini kaybetmesiyle muhalif konuma düşmüş veya

39 Demir, *Cumhuriyet*, s. 51.

40 Tunaya, *Batılılaşma*, s. 111.

geri plana itilmiş birçok düşünürün birikimi gerektiği gibi incelenememiştir. Halbuki tarihimizin kritik noktalarından birisini oluşturan II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının fikri birikimleri, milli tecrübe açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın konusu olan Halil Hâlid Bey, düşünce tarihimizin gözden ırak kalmış isimlerinden birisi olsa da kendi döneminde hem Batı'yı hem de Doğu'yu iyi tanıyan az sayıdaki Osmanlı aydınından biridir. Bu yönüyle onun tespitleri ve çözüm önerileri -dönemindeki birçok aydınınkinden- daha gerçekçi bir zemine oturmaktadır. Onun şahsında Osmanlı entelektüelinin geniş ufkunu, esnek düşünme biçimini ve pratik çözüm üretme kabiliyetini görmek mümkündür. Bunun yanında son dönem Osmanlı aydınları arasında yukarıda bahsedilen fikir akımlarının herhangi birinin sınırları içine giremeyecek düzeyde zengin birikime sahip olan isimlerin varlığı da bilinmektedir. Söz gelimi Halil Hâlid Bey'i Balkan bunalımı sürecinde Osmanlıcı, Hindistan'da konsolosken İslamcı, I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'yı dolaşırken Türkçü, sistem eleştirisi yaptığı zaman Batıcı olarak tanımlamak mümkündür. Aslında dönemin aydınları gibi o da büyük bunalımı atlatabilmenin mücadelesini vermektedir.

Bu büyük problemi, günlük siyasi olayların ötesine taşıyıp medeniyetler bazında ele alan Halil Hâlid Bey, çalışmalarında ağırlıklı olarak Batı medeniyetinin, İslam medeniyeti ve Doğu toplumları ile kurduğu ilişki biçiminin anlaşılması için çaba sarfetmiştir. Batı ile kurulacak ilişkilerde Batı'nın tarihi, siyasi ve dini dinamiklerinden kaynaklanan hususiyetlerini bilmeden, toplumsal ve tarihi tecrübemizi de göz önünde bulundurmadan atılan adımların sağlıklı sonuçlar üretmeyeceği kanaatindedir. Ona göre "Şark Şarktır,

Garb dahî Garb; bu ikiz olmaz asla, bire kalb.”⁴¹ Halil Hâlid Bey, Batı hayranlığı ile girişilen hiçbir çabanın Batılıların takdirini kazanmaya yetmeyeceği gibi Batı emperyalizmini de durduramayacağını savunur. Bu inancı sebebiyle eserlerinde Batı emperyalizminin hedeflerini deşifre ederek Doğu toplumlarını bu hedefler konusunda uyarmaya çalışmıştır.

41 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 1341, s. 1. Halil Hâlid, İngiliz hikayeci ve şair Rudyard Kipling'e ait olan bu mısraları aktararak konuyla ilgili yaklaşımını ortaya koyar.

Hayatı ve Şahsiyeti

Ailesi

Halil Hâlid Bey'in mensubu bulunduğu Çerkeşîler ailesinin kökeni Orta Asya'ya dayanır. Çerkeşîler önce Orta Asya'dan İran'ın Horasan şehrine göç ederler ancak burada gördükleri Şii baskısı sebebiyle 18. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelerek Çankırı'nın Çerkeş kazasına yerleşirler.⁴² Çerkeşî ailesinden olup Horasan'dan Anadolu'ya göç eden ilk kişinin Çerkeşî Mustafa Efendi'nin dedesi Vehbi Sultan olduğu rivayet edilir. Vehbi Sultan ve oğlu Hacı Ali Efendi, tasavvuf ehli kişilerdir.⁴³ Ailenin isminin yayılmasını sağlayan şahsiyet ise "pîr-i sâni" ünvanlı Şeyh Çerkeşî Mustafa Efendi'dir (1743-1814). Halil Hâlid Bey'in büyük dedesi ve Halvetî-Şâbânî tarikatının Çerkeşî⁴⁴ kolunun kurucusu olan Mustafa Efendi, Çankırı Çerkeş'te dünyaya geldi. Safranbolulu Halvetî-Şâbânî şeyhlerinden Şeyh Mehmed Efendi vasıtası ile tasavvuf yoluna girdi.⁴⁵ Çerkeşî Mustafa Efendi'nin ünü kısa sürede Anadolu'yla

42 Halil Hâlid, *The Diary of a Turk*, (Londra, 1903), ss. 1-3.

43 M. İhsan Oğuz, *H.z. Şabanı Veli ve Mustafa Çerkeşî* (3. Baskı), (İstanbul: Oğuz Yay., 2002), s. 73.

44 Çerkeşîliği Halvetiliğe ulaştıran zincirin halkaları şu şekilde sıralanır: Halvetiyye-Şâbâniyye-Karabaşîyye- Nasûhiyye- Çerkeşîyye (bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halvetî*, İstanbul: 1982, ss. 24-28).

45 Nihat Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", *DİA*, c. 8, s. 272.

birlikte Suriye ve Mısır'da da yayıldı.⁴⁶ Mustafa Efendi, devrin padişahı II. Mahmud'un isteği üzerine kaleme aldığı ve eserin başında, II. Mahmud'un ulema ile tarikat mensuplarının arasındaki ihtilaflara dair sorduğu soruları cevaplandığı *Risâle fi Tahkiki't-tasavvuf* adlı eseri⁴⁷ ile ulema arasında da saygın bir konuma sahip oldu.⁴⁸ Padişahın, suallerine muhatap olarak onu seçmesi, Mustafa Efendi'nin şöhretini ve ilmi derecesinin yüksekliğini göstermesi bakımından önemli bir ölçü kabul edilebilir.

Çerkeşi Mustafa Efendi'nin vefatından sonra çocuklarından Mehmed ve Mesud Efendiler, onun tasavvuf yolunu sürdürdüler.⁴⁹ Diğer oğlu Osman Vehbi Efendi'nin soyundan ise "Çerkeşşeyhizâdeler" adı altında bir alimler silsilesi devam etti. Halil Hâlid Bey de bu Osman Vehbi Efendi'nin torunlarından. Döneminin büyük alimleri⁵⁰ arasında adı geçen Osman Vehbi Efendi (ö.1860), tasavvuf konusunda babasıyla fikir ayrılığına düşerek Çerkeş'ten ayrılır ve Ankara'ya yerleşir. Burada uzun yıllar medrese öğrenimi görerek dini ilimler, felsefe ve hukuk eğitimi alır. Camilerde yaptığı tefsir dersleri ve Anadolu'nun muhtelif yerle-

46 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 4.

47 Çerkeşi Mustafa Efendi'nin bu risaleden başka Arapça bir risalesi daha vardır: *Sevabnâme*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, kyt no: 600, varak arası 71-74.

48 Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", s. 273. Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey ve Şeyhülislam Mehmed Sadeddin Efendi ile devrin tanınmış alimlerinden Mehmed Zihni ve kelamcı Abdüllatif Harpûti efendiler de kendisine intisab etmişlerdir.

49 Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)* (2. Baskı), (İstanbul: İnsan Yay., 2004), ss. 137-138. Mustafa Efendi'den sonra silsile şu şekilde devam etmiştir: "Pîr-i Sâni Mustafa Çerkeşi Efendi'den sonra yerine sırasıyla kendi neslinden büyük oğlu 'Büyük Deli Şeyh' lakaplı Şeyh Mehmed Efendi, küçük oğlu Hacı Mes'ud Efendi, Mes'ud Efendi'nin oğlu 'Küçük Deli Şeyh' lakaplı Hacı Mehmed Efendi, Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Hacı Hüseyin Efendi, Mustafa oğlu Şeyh Mehmed Efendi, İsmail oğlu Şeyh Hüseyin Peykarcıoğlu geçmiştir."

50 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, (İstanbul: Meral Yay., t.y.), s. 295.

rinden, ihtilaflı konulara dair kendisine gelen sorulara verdiği fetvalar ile dikkatleri üzerine çeker.⁵¹ Kendisine II. Mahmud tarafından İstanbul ruusu^{52(*)} verilir. Osman Vehbi Efendi'nin İstanbul'a gelişi ve padişahın teveccühünü kazanması, Halil Hâlid Bey tarafından şöyle anlatılır:

Vehbi Efendi, padişah tarafından ulemaya verilen bir ziyafete davet edilir. Ziyafet sırasında padişah, davette bulunanlara, içinde şarap olduğu söylenen kadehlerden içmelerini emreder. Bu isteğe toplulukta bulunanlardan sadece Osman Vehbi Efendi açıktan karşı çıkar. Bu tavriyla da, 'halkı din ve doğrulukta yönlendirecek olan alimlerin metanet ve karakterlerini ölçmek' isteyen padişahın takdirini kazanır. Kendisine, daha sonra çocuklarına da bırakabileceği bir arazi tahsis edilir.⁵³

Osman Vehbi Efendi, Padişah'ın kendisinden İstanbul'da kalmasını istemesine rağmen bu teklifi kabul etmeyerek Ankara'ya döner. Kendisinin matbu ve yazma⁵⁴ eserleri vardır. Vehbi Efendi'nin çocuklarından olan Mehmed Tefvik Efendi de uzun süre devlet hizmetinde bulunmuş ulemadan bir kişidir.⁵⁵ Çeşitli Osmanlı şehirlerinde mevleviyetlik, kadılık, müderrislik, Meclis-i Meşayih reisliği, Meclis-i Müellefat Encümeni başkanlığı gibi görevler yapmış; Anadolu ve Rumeli Kazaskeri payelerini de almış olan Mehmed Tefvik Efendi,⁵⁶ I. Meşrutiyet Meclisi'nde mebus olarak da bulunur.⁵⁷ Kendisinin çok sayıda eseri vardır.⁵⁸ Meh-

51 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 7.

52 (*) Ruus: İlmiye rütbesi

53 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 11.

54 Şerhu hadisi -İnne'l Allahe Yuhibbu'l Abde'l Takiyye'l Ganiyye-, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi bölümü, kyt no: 41724, s. 85. Arapçası ise *Resail-i Hamse fi's Sarfve'n Nahv ve'l Mantık*, Süleymaniye Genel Kütüphane, Kasideczade Bölümü, kyt no: 67347.

55 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı*, s. 296.

56 1877 Meclis-i Mebusan'ında Ankara mebusu olarak bulunmuştur.

57 Azamat, "Çerkeşi Mustafa Efendi", ss. 273-274.

58 Mehmed Tefvik Efendi'nin yazma eserleri: *Mecmua-i Fevâid* (müellif hattı) İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü, kayıt no: 6942; *Risâle fi Hudûsi'l Alem*, Atıf Efendi Kütüphanesi,

med Tefvik Efendi'nin oğullarından Bahaeddin Efendi, Kastamonu vilayeti merkez kadılığında (1902),⁵⁹ diğerk oğlu Ahmed Muhtar Efendi Medresetü'l-Kudât müdürlüğünde (1909)⁶⁰ bulunmuşlardır. Osman Vehbi Efendi'nin diğerk oğlu Mehmet Refi Efendi ise Halil Hâlid Bey'in babasıdır.

Doğumu ve Çocukluğu

Halil Hâlid, 1869 yılında Ankara'da doğdu. Ankara eskiden tarihi öneme sahip antik bir kent olmasına rağmen o yıllarda sıradan bir Anadolu kasabası görünümündedir. Halil Hâlid Bey'in babası Çerkeşseyhizade Osman Vehbi Efendi'nin oğlu Ahmed Refi Efendi, annesi ise Refika Sıdika Hanım'dır. Ailenin Halil Hâlid'den başka Osman Vehbi ve Muhittin adında iki oğlu daha vardır. Çok hayırsever bir zat olan Ahmed Refi Efendi fazla bir tahsil görmemiştir. Halil Hâlid babasının bu yönüyle ilgili olarak hatıratında şöyle demektedir:

Babam haddinden fazla hayırsever olmasından dolayı çok sıkıntı çekti ve başkalarına yardım etmek için kendine kalan mirasın büyük bir kısmını sarf ettiğiki gibi, anneme ait malların bir bölümünü de bu yolda harcamıştı. Onun bu aşırı yardımseverliği öyle noktalara vardı ki, her gün akşam yemeğinde çok sayıda misafir olmaksızın yemek yemiyordu.⁶¹

Atıf Efendi Eki, Kayıt no: 4657, vrk arası 43-44; *Risâle fi'l İman*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt no: 4654, vrk arası 28-40. Arapça *Risale fi'l Kelam*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Arapçayazmalar, Kayıt No: 1342; *Risâle fi Mâhiyetü'l Ecsam*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt no: 4656, vrk arası 45-49. Arapça *Risâle fi's Saadet ve'f Rekave*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt no: 4658, vrk arası 41-43. Arapça *Risâletü'l Vücûb*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, Kayıt no: 4653, vrk arası 1-13. Arapça *Tecüme-i Mişkatü'l Envar fi Letâiyifi'l Ahbâr*, Gazali, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi bölümü, Kayıt no: 57449. Osmanlıca, Rika.

59 İlmiye Salnâmesi, Darül Hilâfet'ül Aliyye Matbaa-i Amire, 1334, s. 714.

60 İlmiye Salnâmesi, s. 710.

61 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 12.

Annesi Refika Sıdika Hanım'ın ailesindeki herkeste, Bosna Hersek sınır boylarında asker olan dedelerinin sürekli o bölgelerden evlenmeleri sebebiyle soylarında yabancı kanı taşıdıklarına dair yaygın bir inanç vardır. Bu konuda Halil Hâlid Bey: "Fakat yine de kendi kendimi Avrupa ile bağlantılandırmıyorum. Çünkü Türklerde bir kişinin soy ağacı çıkarılırken sadece baba tarafı hesaba katılır" diyerek kökenine yönelik herhangi bir Avrupalılık vurgusundan kaçınır.

Refika Hanım keskin bir zekaya sahip, nazik ve din-dar bir hanımdır. O dönemde kadınların yazı yazmayı öğrenmeleri adet olmadığı için Sıdika Hanım da yazı yazamıyor ancak okuyabiliyordu. Buna rağmen kendisi, kasabanın en bilgili kadınıydı ve bu özelliği ile kasabadaki diğer kadınlar için bir öncü konumundaydı. Bu sebeple birçok kadın onu dinlemek için ziyaretine gelmekteydi. Halil Hâlid Bey, kadının Doğu toplumlarındaki konumu sebebiyle annesinin sahip olduğu zekayı, kendisini geliştirmek için yeterince kullanma fırsatı bulamamış olmasını hayıflanarak anlatır. Babası Ahmed Refi Efendi vefat ettiğinde Halil Hâlid dokuz yaşındadır. Bir gün baba oğul birlikte komşu ziyaretine giderken kavga eden bir grup sarhoşla karşılaşır. Bu karşılaşma aynı zamanda Ahmed Refi Efendi'nin ölümüne sebep olacak sürecin de başlangıcı olur. Halil Hâlid bu olayı şöyle aktarır:

İçkili memur babama saldırarak onun ölümüne neden olduğunda ben 9 yaşındaydım. Olay şu şekilde oldu: Bir akşam birkaç kadın misafir anneme oturmaya geldiler. Doğu'da adet olduğu üzere, bayan misafirler gelmeden önce babam evden ayrılmak zorundaydı. Benden, komşularda bir akşam geçirmek için kendisiyle birlikte gelmemi istedi. Oraya giderken yolda sarhoşlara rastladık. Babam sarhoştan ve sarhoşluktan nefret ederdi. Böyle insanlarla kesinlikle aynı ortamda bulunmazdı. Babamla sarhoş adam arasında bir kavga başladı. Adam babama saldırdı ve onu uzun beyaz sakalından yakaladı! Babam saldırganı geriye doğru itti; fakat bu sırada kazara

başparmağı sarhoşun ağzına girdi ve başparmağı kötü bir şekilde yaralandı.⁶²

Kavgada başparmağı sarhoş tarafından ısırılan Ahmed Refi Efendi, doktor yokluğu sebebiyle sağlıklı bir tedavi göremez. Doktorlar tarafından yapılması gereken tıbbi müdahale, halk arasında kendince birtakım yöntemler uygulayan ve asıl mesleği berberlik, kan alıcılık gibi işler olan şahıslar tarafından yapılır. Tıbbın icaplarına ve sağlık şartlarına aldırmayan bu şahısların yanlış tedavisi, yarayı daha da kötüleştirerek sonunda Ahmed Refi Efendi'nin kangrenden ölmesine sebep olur. Sıdika Refika Hanım'ın eşinin ölümüne sebep olan şahıs hakkında başlatmış olduğu hukuk mücadelesi istediği sonucu vermez. Sarhoş memur birkaç aylık hapis cezası ve yaklaşık 450 liralık bir tazminatla kurtulur.⁶³ Bu para ile ailenin geçimini devam ettirecek bir gelir kaynağı oluşturmanın yolları aranır. Halil Hâlid Bey'in annesi, komşularının tavsiyesi üzerine Osmanlı-Rus Savaşı sonrası fiyatları düşmüş olan tiftik keçilerinden üç yüz tane satın alır. Ancak o yıl çıkan bir salgın sebebiyle hayvanların tamamına yakını telef olur.

Okula Başlaması

Babasının erken yaşta ölmesi, Halil Hâlid'in üzerinden "erkek baskısını" kaldırır. Hatıratında, bu yüzden şımarık, düşüncesiz bir çocuk haline geldiğini kaydeder. Yazları hemen hemen bütün aileler gibi Halil Hâlid'in ailesi de kasabanın birkaç kilometre uzağındaki bağ evlerine taşınır ve yılın belirli bir bölümünde burada kalırdı. Okula gitmek istemeyen Halil Hâlid, bağ

62 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 13-14.

63 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 15; Hâlid Bey hatıratında bu parayı 500 paunt olarak ifade eder. 1844-1922 yılları arasında 1 Osmanlı altın lirası 1,10 sterline karşılık gelmektedir. Bu da yaklaşık 455 altın liraya teka-bül eder [bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (2. Baskı), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).]

evindeki günlerini ailesine ait kaz sürüsüyle ilgilenerek geçiriyordu. Kendisi “Bu yüzden bana Türkçede ‘ahmak’ kelimesiyle eş anlamlı olan ‘kaz çobanı’ lakabını taktılar”⁶⁴ der. Fakat onun hayvan sevgisi sadece kazlardan ibaret değildir. Kasabadaki evlerinde ise güvercin beslemektedir. Kendi ifadesiyle bu sevimli kuşların kanat çırparak yükselmeleri ve daireler çizerek aşağı süzölmeleri onu çok sevindiriyordu.

Ancak babasının yokluğunun verdiği bu serbestlik fazla uzun sürmez. Bir zaman sonra okula başlar. Hayli ilginç olan okula başlama hikayesini kendisi şöyle anlatır:

Ben vaktimi bu dilsiz arkadaşlarımla boşa harcarken, büyük abim ve kuzenlerim benim aklımdan hiç geçmeyen okuma ve yazmada hayli ilerlemişlerdi. Beni okula gitmeye zorlayamayan annem, sonunda büyük babamın eski bir kölesine başvurdu... O, çocukken büyük babam tarafından köle tüccarlarından satın alınmış ve köle azat etmek bir Müslüman için en dindarca hareket olduğundan dolayı, dedem onu satın aldıktan hemen sonra azat etmiş ve ona mal vererek evlendirmiş. Bu yaşlı adam benim anneme karşı olan saygısız tavırlarımı kesinlikle tasvip etmedi. Annemin isteğı üzerine bir sabah bize gelerek ciddi bir şekilde benden kendisiyle birlikte okula gitmemi istedi. Ben ona karşı kitaplarımı ve kağıtlarımı farelerin yediğı mazaretini öne sürdüm. O, bana yenilerini alacağını söyledi. Ben de onları anlayamadığım için bunun bir faydasının olmayacağını söyledim. O zaman bu büyük siyah adam beyaz dişlerini kızgınca göstererek bana doğru yürüdü ve beni kocaman kaba elleriyle kulaklarımdan yakalayarak okula kadar sürükledi ve beni, kıkırdayarak gülen ağabeyimle kuzenlerimin ortasına attı. Ders esnasında aklım kaz ve güvercinlerimdeydi. Uzun süre derslere isteksiz bir şekilde gittim. Öğretmenimin ilgimi derslere çekmek için beni ikna etmesi birkaç ay aldı. Bu arada çok fazla dayak da yedim tabii.⁶⁵

64 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 24.

65 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 25-26.

Halil Hâlid, buradaki eğitimin ardından ortaokula başlar. Bu okul, eski okulundan daha büyük ve kalabalık bir yerdir. İki yıl sürecek olan yeni okul hayatı boyunca hatırında en çok yer eden olay, öğretmenlerinin katı tutumları ile öğrencilere disiplin adına verilen falaka ve benzeri cezalardır. Halil Hâlid, küçükken haylaz bir çocuk olduğundan birkaç defa kendisinin de falakaya yatırıldığından bahseder.⁶⁶ Hatıratında ders yaptıkları sınıfları ve öğretmenlerin ders işleme yöntemlerini de değerlendiren Halil Hâlid, o dönemki fiziki şartların ve uygulanan yöntemin iyi bir eğitim öğretim için hiç de uygun olmadığını ifade eder.⁶⁷ Halil Hâlid, okullar tatile girince -her yaz olduğu gibi- tatilini geçirmek üzere ailesiyle birlikte köye gider. Köyde bir arkadaşına yardım etmek amacıyla kız kaçırma olayına karışır.⁶⁸ Bu olay üzerine Birinci Meclis-i Mebusan'ın kapatılması sebebiyle Ankara'ya geri dönmüş olan amcası Mehmed Tefvik Efendi, Halil Hâlid'i terbiyesiyle bizzat ilgilenebilmek için kendi yanına alır.⁶⁹

66 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 27-28.

67 "Bu ortaokullar sadece bir büyük salon ve iki galeriden oluşmaktaydı. Küçük olan galeri hocaefendi tarafından kullanılmaktaydı. Öğrencilerin derslerini verme zamanı geldiğinde hocaefendi onları gruplar halinde çağırarak derslerini dinlerdi. Daha büyük galeri kız öğrenciler tarafından kullanılmaktaydı, erkek öğrenciler ise salonun ortasında kalmaktaydı. Bu öğrenciler alçak sıralara sahip olmalarına rağmen yerde oturmak zorunda idiler. Her erkek ya da kız öğrenci kendi ailelerinin temin ettiği minder veya postun üzerinde otururdu. Burada salonun başından sonuna kadar uzanabilen ve müdürün yanında asılı bir şekilde duran uzun bir çubuk vardı. Ne zaman hocaefendi öğrencilerinin yaramazlık yaptıklarını ya da derslerini yapmadıklarını görse, onu yerinden çağırarak zahmetine katlanmadan uzun sopasıyla suçlu öğrencinin kafasına, omzuna veya sırtına bir darbe indirir. Bunları yapmadığı zamanlarda sopasıyla onların kaburgalarını dırter. Benim zamanımda bu cezalar bütün ortaokullarda son derece yaygındı ve sadece bizim kasabada uygulanmakla kalmaz aynı zamanda bütün ülkede uygulanırdı. Çocukken bu uzun sopalarla dövülüp dövülmediğimi hatırlayamıyorum, fakat zengin ailelerin çocuklarının, ailelerinin öfkesini çekmemek için, cezalarının bağışlandığını hatırlayabiliyorum" (Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 30-31).

68 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 35-37.

69 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 38.

Amcasının evine yerleştikten sonra hayatının seyri değişir. Mehmed Tevfik Efendi'nin üç hanımı, onların çocukları ve hizmetçilerinden oluşan kalabalık bir ailesi vardır. Buna rağmen yeğenini disipline etmeyi kararlaştırmış olan Mehmet Tevfik Efendi, onun eğitim ve terbiyesiyle de çok yakından ilgilenir. Buradaki günleri için Halil Hâlid "Biz daima ya derslerimize çalışıyorduk ya da büyük bir salonda günde beş vakit namaz kılıyorduk" demektedir.⁷⁰

İstanbul'a Gelişi ve Tahsili

Amcası Mehmed Tevfik Efendi yeniden İstanbul'a dönmeye karar verince Halil Hâlid'i de eğitimine devam etmesi için yanında götürür. Yedi gün süren zorlu bir yolculuğun sonunda İstanbul'a ulaşarak Fatih Camii yakınlarında bir eve yerleşirler. Fatih o zaman da klasik Müslüman aile profilinin yoğun olarak yaşadığı bir yerdir. Mehmed Tevfik Efendi, Fatih'e yerleştikleri ilk günlerde çocuklarının İstanbul'u tanımaları için rehber eşliğinde şehri gezmelerini sağlar. Gezilen yerlerden birisi de o dönem için Avrupa tarzı hayatın merkezi olan Pera'dır. Burası şehrin Rumlar, Polonezler, Levantenler, İtalyanlar ve Maltalılardan oluşan gayrimüslim ve yabancı nüfusunun yaşadığı kısmıdır. İlk gördüğünde Pera'nın zenginlik ve refahı Halil Hâlid'i çok etkiler. Fakat biraz sonra bu refah yaşantı, ona çirkin yüzünü göstermekte gecikmez. Hatıratında bahsettiğine göre "adı kötüye çıkmış evler", "görgüsüz denizciler", "Rum hırsızlar", "kavgacı Maltalılar", "Avrupa sosyetesinin ayaktakımı", "sayısız içki dükkanları", kafasındaki olumlu intibaların yerini olumsuz düşüncelere bırakmasına sebep olur. Ona göre bu durum, ülkemizde Avrupa medeniyetinin olumsuz yönlerinin kolay yayıldığına olumlu yönlerinin ise pek fazla yansımadığının göstergesidir.⁷¹

70 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 40.

71 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 84-85.

Medrese Eğitimi

Halil Hâlid “modern ihtiyaçların gereklerine göre hazırlanmış bir öğrenim vardı” dediği yeni tarz eğitim veren yüksekokullardan birisine gitmek ister. Fakat Mehmed Tevfik Efendi, yeğeninin dini ilimler üzerine ihtisas yapması arzusundadır. Sonunda amcasının arzusuna uyarak Küçük Ayasofya Camii’ne bağlı medreseye kaydolur. Medreseler, önceleri imkanları yerinde, yüksek gelirlere sahip, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayabilen kurumlar iken sonraları, ilgisizlik ve gelirlerinin ellerinden alınmış olması gibi sebepler yüzünden temel ihtiyaçlarını bile karşılayamaz duruma düşmüşlerdir. Halil Hâlid Bey’in beş yıl eğitim gördüğü ve çoğu odasında ağır rutubet bulunan bu medresede de durum farklı değildi.⁷² İslamcılık siyasetini etkin bir şekilde uygulamaya çalıştığı düşünülen II. Abdülhamid’in⁷³ bu kurumları ihmal etmiş olması şaşırtıcı gözükabilir. Aslında bu durumu biraz da II. Abdülhamid’in eğitim vizyonunun bir sonucu olarak görmek gerekir. Şöyle ki II. Abdülhamid, modern okulların müfredatlarını -özellikle İslam ahlakı merkezli- dini içerikler ekleyerek yeniden düzenler.⁷⁴ Yeni uygulama ile bir anlamda medresenin değerler düzeyindeki misyonu bu kurumlara yüklenmeye çalışılır. Dini eğitimle desteklenen ve kurtarıcı misyon yüklenen yeni okullara yoğunlaşılması, medreselerin ihmalini bir aşamaya kadar açıklamaktadır.

Halil Hâlid Bey, medresenin öneminin azalmasıyla öğrenci profilinin de değiştiğine dikkat çeker. Artık buralarda uygun olmayan şartlar altında eğitim gören çocukların çoğu fakir ailelere mensuptur. Medrese öğrencilerinin içinde bulundukları şartlar ile ilgili olarak Halil Hâlid Bey şunları aktarır:

72 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 90.

73 II. Abdülhamid’in İslamcılık politikası hakkında geniş bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, (İstanbul: Ötüken Yay., 1992).

74 Fortna, *Mekteb-i Hümayun*, s. 45.

Mütevazı yemeklerini kendileri hazırlıyorlar, odalarını kendileri temizliyorlar, yataklarını kendileri düzeltiyorlar ve elbiselerini kendileri yıkıyorlardı. Yeni bir öğrenci bütün bunları kendi kendine yapmak zorundaydı. Bundan başka, kendisinden ders alıp odasında kaldığı özel öğretmenin de hizmetini görmek durumundaydı. Öğrencilerin çoğu çok fakirdi. Ramazan'da vaaz etmek ve okuma yazma bilmeyenlere okuma yazma öğretmek için köylere ve şehirlere giderlerdi. Bu işten kendilerine yetecek kadar ücret elde ettikten sonra eğitimlerine devam etmek için medreselerine geri dönerlerdi.⁷⁵

Halil Hâlid, medreseye kayıt yaptırdıktan bir gün sonra hastalanır. Bu hastalık yüzünden birkaç ay müddetle eğitimini ertelemek zorunda kalır. 1884 yılında kayıt yaptırdığı ve beş yıl kaldığı medresede, eğitiminin ilk üç yılını kendisine tahsis edilen bir hocanın nezaretinde sürdürür. Sonraki iki yılda herhangi bir hocanın zorunlu nezareti olmaksızın yürüttüğü çalışmalarını daha çok İslam hukuku üzerine yoğunlaştırır.⁷⁶ Beş yıl eğitim gördüğü medreseyi mezun olmadan bırakarak hukuk fakültesi sınavlarına girer.

Hukuk Eğitimi

Hukuk fakültesine devam etmek istemesine sebep olan hadise, medresedeki beşinci yılının yaz tatilinde vukub olur. Halil Hâlid, o yaz farklı yerler görmek amacıyla Beyrut'a seyahat eder. Seyahati esnasında yeni okullardan mezun genç memurlara tanınan imkanlar ilgisini çeker. Bu memurların durumuyla ilgili olarak "Bunlar

75 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 93. Bütün olumsuzluklara rağmen İstanbul'da sayıları yüzü bulan medreseler, öğrenci bulmakta zorluk çekmezler. Halil Hâlid Bey bu durumu medreselere farklı sebeplerle gelen öğrencilerin varlığına bağlar: "Medrese öğrencilerinin birçoğu vakitlerinin büyük bir kısmını medreselerde tembelce geçiriyorlar, askerlik hizmetinden muaf tutulmak için geçilmesi gereken sınavı geçinceye kadar medresede kalıyorlar ve daha sonra şehirlerine veya köylerine dönüyorlar" (bkz. Halil Hâlid, *The Diary*, s. 91). Bu öğrenciler arasında başarılı olanların bir kısmı medrese sonrası Darülfünun'a, bir kısmı da kadılık eğitimi veren kurumlara kaydoluyorlardı.

76 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 101-102.

hükümet tarafından eyaletlerde çeşitli görevlere atanmışlardı ve bana göre bir genç adamın umabileceğinden çok daha fazla maaş alıyorlardı” der. Kendisiyle aynı yaş grubunda olan bu memurların parlak bir geleceğe namzet olmaları ve onlara tanınan imkanlar, Halil Hâlid Bey’i çok etkiler. O günlerde hükümetin yeni açılmakta olan mahkemeler ve baro için avukat alacağı ilanını görür. Kendisi bundan sonraki süreci şöyle anlatır: “Şansımı denemeye karar verdim. Bizim evin yakınlarında oturan ve askeri akademide okuyan bir genç, bana, çok geri kaldığım aritmetik ve coğrafya konularında özel dersler verdi. Sınavı geçtim ve [1889 yılında] hukuk mektebine girdim.”⁷⁷ Bu anekdot, devletin ilgisine paralel olarak dönemin insanının da istikbali, klasik eğitim kurumları yerine modern okullarda gördüğünü ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Halil Hâlid hatıratında, Batı tarzı eğitim veren bu yeni üniversitelerde, Osmanlı Devleti’ndeki kozmopolit nüfus yapısına uygun bir öğrenci dağılımının olduğunu kaydeder. Onun okuduğu kırk beş kişilik hukuk sınıfında 13 Ermeni öğrenci bulunması bu durumun bir göstergesidir. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti’nde çoklu hukuk sistemi yürürlükteydi. Bu sebeple hukukçuların birtakım temel derslerinin yanında özel hukukta da çok sayıda farklı dersleri vardır: “Ceza hukuku, ticaret hukuku, arazi hukuku, yönetim düzeninin tanıtımı, uluslararası hukuktan seçmeler, kapitülasyon anlaşmaları ve bunun gibi dersler.”⁷⁸

Halil Hâlid, hukuk alanında yapılan yeni düzenlemelerde önemli ölçüde Avrupalı devletlerin tesirinde kaldığına dikkat çekmektedir. Özellikle ceza hukuku ve ticaret hukukunun hemen hemen tamamında Fransız yargı sisteminin etkisi vardır. Hukuki düzenlemelerin yapılış şekli ve işlerliği ile ilgili kanaati ise şöyledir:

77 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 103.

78 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 104.

Paris antlaşmasından beri ilan edilen düzenlemelerin büyük bir çoğunluğu kıtasal güçlerin düzenlemelerinden adapte edilmiştir, özellikle Fransa'dan. Bu uyarlamalar çoğu durumlarda Doğu Akdeniz'in yerel ihtiyaçları göz önüne alınmadan yapılmıştır. Bu çeşit hukuki ve yönetsel düzenlemelerde büyük güçlerin çeşitli zamanlarda saraya uyguladıkları baskının etkisi büyük olmuştur.⁷⁹

Halil Hâlid hukuk fakültesini bitirmeye yakın askerlik problemiyle karşılaşır. O zamanlar, sınavlarını başarıyla bitiren medrese mezunları askerlikten muaf tutuluyordu. Aynı hak, medrese dışındaki yüksek okul mezunlarına da tanınmaya başlamıştı. Ancak bu hakkın henüz yaygınlık kazanmamış olması ve bu muafiyete karşı olan çevrelerin zorluk çıkarması sebebiyle Darülfünun öğrencileri bu geçiş sürecinde sıkıntı yaşamışlardır.⁸⁰

Halil Hâlid, hukuk mektebini bitirmesinin ardından medreseyle olan ilişkisini de tamamen kesmek zorunda kalır. Medreseden ayrılışıyla ilgili anekdot, self oryantalizm olarak tanımlayabileceğimiz bir sürecin -yani kendi geçmişine tepeden bakma, küçümseme, aşağılama vs.- Osmanlı'nın son döneminde yaygınlaşmaya başladığını göstermektedir. Hatıratında bahsettiğine göre staj için mahkemelerde dava takip etmeye başladığında çoğu arkadaşının aksine halâ sarık ve cübbe giymektedir. Kendi kıyafetinin diğer öğrenciler tarafından yadırgandığı hissine kapıldığından kendisine "Batı usulü bir takım elbise" satın alarak kıyafetini değiştirir. O anki hissiyatını "memleketimdeki çoğu insan gibi, ben de çağdaş görünme hırsına yakalandım" sözleriyle ifade eder. Kıyafet değiştirmesi, medrese çevresi tarafından hoş karşılanmadığından oradan ayrılır ve bir handa kiraladığı bekar odasına yerleşir.⁸¹ Hukuk fakültesine genç memurların sahip

79 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 106.

80 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 111.

81 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 135.

olduğu imkanların cazibesiyle başlayan Halil Hâlid Bey'in zamanla bu konudaki fikri değişir. Devlet memurluğunun getireceği kısıtlamalara katlanmak yerine kendisini daha özgür hissedeceği avukatlık mesleğini yapmaya karar verir.

Gazetecilik Mesleğine İlk Adım

Baroda staj yapmakta olduğu dönemde Ebüzziyâ Tefik Bey'le tanışır. Onunla tanışmasından sonra "meslek-i tahrir"e karşı kendisinde büyük bir ilgi uyanır.⁸² Ebüzziyâ Bey'in yazıhanesinde okuduklarından yeni fikirler edindiği gibi kendisi de onun dergisine yazılar yazmaya başlar. Burada *Times* dergisinde muhabirlik yapan ve o zamanlar İstanbul'da yaşayan bir Avrupalı gazeteci ve onun arkadaş grubuyla tanışır. Üst düzey hükümet yetkilileriyle çeşitli konularda röportajlar yapan *Times* muhabiri, bazı röportajlarını Halil Hâlid'e yaptırır. Bu sayede bürokrasiyi ve sarayı daha yakından tanıma imkanı bulur: "Bu işler sadece saray tarafından atanmış bazı yüksek rütbeli memurlarla tanışmama imkan vermedi; aynı zamanda sarayın kendisini de tanımamı sağladı. Bu şekilde İstanbul'daki yönetici kliğin görevlerini nasıl icra ettiğine dair birçok gözlemde bulunma fırsatı yakaladım."⁸³

Hafiye Takibine Uğraması

Halil Hâlid, Ebüzziyâ Tefik Bey'in yazıhanesinde tanıştığı Avrupalılarla çalışmaya başladıktan sonra hayatını belli bir düzene koymak ister. Bu amaçla daha uygun olacağı düşüncesiyle Pera'ya yerleşir. Onun Pera'ya yerleşmesi, hafiyelerin dikkatini çeker ve Halil Hâlid'i göz hapsine alırlar. Bunun üzerine 1893 yılında

82 *Servet-i Fünûn*, c. 45, no: 1152, 20 Haziran 1329/3 Temmuz 1913, ss. 177-178.

83 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 148.

İngiltere'ye gitmeye karar veren Halil Hâlid, *Times* muhabiri olan dostundan yardım ister. Bu görüşmeyle ilgili olarak şunları aktarır:

Arkadaşım da Türkiye'den ayrılma kararımın doğruluğu konusunda benimle aynı fikirdeydi. Fakat önceden geçimimi garantiye almadan işimi bırakmanın ve bana tamamen yabancı olan bir ülkeye gitmemin oldukça riskli bir iş olduğu konusunda beni uyardı. Bununla birlikte, zihnime hakim olan güçlü bir önsezi, er ya da geç, şu anda hüküm süren istibdadın kurbanlar listesine dahil edileceğimi söylüyordu.⁸⁴

Ortalık sakinleşene kadar İstanbul'dan ayrılmasının iyi olacağını düşünen Halil Hâlid, bir süreliğine memleketine döner. Memleketinde gördüğü bazı gelişmeler, huzurunu biraz daha kaçırır. Onu huzursuz eden şey, Anadolu'da yaygın olan düğün ziyafetleri ve cirit oyunu gibi halkın toplu katılımıyla gerçekleşen eğlence ve merasimlerin bile çeşitli bahanelerle yasaklanmış olmasıdır. Ona göre bu yasak, yönetimin ne surette olursa olsun halkın topluca bir arada bulunmasını tehlike olarak algılaması sebebiyle uygulamaya konulmuştur. Bunun üzerine Ankara'da daha fazla kalamayarak İstanbul'a geri döner.

İstanbul'a dönünce bir taraftan İngiltere'ye gidiş için uygun bir fırsatın çıkmasını beklerken diğer taraftan da saray hafiyelerinin dikkatini çekmemek için "münzevi" bir hayat yaşamaya başlar. Aldığı tedbirler sayesinde aradan geçen bir yıl zarfında olağanüstü herhangi bir durumla karşılaşmadığı için işlerin yoluna girdiğini düşünmeye başlar. Ancak yeniden takip edildiğini fark edince yurt dışına çıkmak için kati surette harekete geçer.⁸⁵ Halil Hâlid, takip edilme veya herhangi bir suç isnadına uğrama endişesi taşıdığı için yurt dışına gitmek isteyen insan sayısının çokluğuna

84 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 212.

85 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 222-226.

da dikkat çekmektedir. Üstelik bu insanların çoğu devrimci fikirlere de sahip değildir:

Bu ülkeden uzaklaşmakla mutlu olacak tek adam ben değildim. Sadece sürgünde veya hapishanede olan binlerce Genç Türk değil, aynı zamanda hükümet hizmetinde çalışan binlerce kişi de bir fırsatını bulup yurt dışına çıkacak olsalar son derece memnun olacaktı. Bu memurlar bir an bile hafiyelerden ve onların asılsız fakat öldürücü suçlamalarından kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Bu insanlar hain değildi, hatta devrimci bile değillerdi, sadece kanunlara riayet eden, eğitilmiş ve vatansever insanlardı. Ülkenin kanunlarında radikal değişiklikler dahi istemiyorlardı. Bunlar sadece doğru dürüst yönetilmek ve hakkıyla çalışmak istiyorlardı. Bunların çoğu istibdat yönetiminin ülkeyi cehenneme çevirmesinden rahatsız olmuşlardı.⁸⁶

Onun yurt dışına çıkma kararında etkili olduğunu düşündüğümüz başka bir durum daha vardır. Dedesi Osman Vehbi Efendi'ye II. Mahmut tarafından tahsis edilmiş olan araziler, II. Abdülhamid döneminde ailesinin elinden alınır. Aileyi oldukça sıkıntıya sokan bu duruma karşı 15 yıl boyunca sürdürdükleri hukuk mücadelesinden de bir sonuç alamazlar. Bu sürecin verdiği maddi ve manevi sıkıntılara ilave olarak askerlik problemi ve hafiye takibinin başlaması kendisini iyice bunalıtmış olmalıdır.⁸⁷

İngiltere'deki Yılları

İngiltere'ye Gidişi

Halil Hâlid'in İngiltere'ye karşı ilgisi, medrese yıllarına dayanır. Zihninde bu ülkeye karşı merak oluşmasını sağlayan ilk olay, Küçük Ayasofya'yı ziyarete gelen

86 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 237.

87 M. Ertuğrul Düzdag (haz.), *Türk ve Arap*, (İstanbul: Yeni Zamanlar Yay., 2005), s. 14.

ancak dil bilmediği için konuşamadığı bir İngiliz çiftle tanışmasıdır. İkinci olarak da yine medresede okuduğu yıllarda yaz tatili için gittiği Ankara'da İngiliz konsolosuyla kurduğu arkadaşlıktır. Bir av sırasında aynı yerde avlanan İngiliz konsolosuyla tanışan Halil Hâlid, sonraki günlerde konsolosla birkaç kez daha görüşür. Bu görüşmeler sırasında ülkesiyle ilgili merak ettiği birçok şeyi de konsolosa sorar.⁸⁸ Ancak yaz tatilinin bitmesi üzerine tekrar İstanbul'a dönünce, konsolosla da ilişkisi kesilmiş olur.

Halil Hâlid, hafiye takibinin yeniden başlaması üzerine *Times* muhabiri olan dostu ile tekrar görüşerek İngiltere'ye gitmek için kendisine yardımcı olmasını ister. 22 Nisan 1894 tarihinde İngiliz dostunun yardımıyla Rusya'dan İngiltere'ye giden bir yük gemisine binerek İstanbul'dan ayrılır.⁸⁹ Buğday yüklü gemiyle yapılan 16 günlük bir yolculuğun ardından 8 Mayıs akşamı Hull şehrine ulaşır. İngiltere'de tanıdığı ve kendisine yardım edecek kimse yoktur. Fakat yola çıkmadan evvel Ebüzziyâ Bey, kendisine Abdülhak Hamid Bey'e götürmesi için bir tavsiye mektubu yazar. Onun yazdığı tavsiye mektubu, Abdülhak Hamid Bey'le dostluk kurmasını sağlar. Abdülhak Hamid bu tanışmayı şöyle nakleder:

İlk defa olarak Ebüzziyâ matbaasında gördüğüm Halil Hâlid Bey o zaman talebe-i ulûmdan mâlik-i cübbe vü destâr, pâk-damen ve dürüst-reftâr bir genç idi. Bilâhire, kendi hesabınca 1894 tarihinde tahsil için Londra'ya gelmiş ve bana Ebüzziyâ'dan bir tavsiye mektubu getirmişti. Ben de onu Türk edebiyatıyla meşgul olan dostum Mr. Gibb'e takdim ettim.⁹⁰

Dil bilmediği için birçok güçlükle karşılaşan Halil Hâlid, Londra'ya vardığı günün hemen ertesinde

88 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 101.

89 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 239.

90 İnci Enginün (haz.), *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, (İstanbul: Dergah Yay., 1994), ss. 256-257.

Sultan II. Abdülhamid'e uğradıkları haksızlıkları dile getiren bir mektup yazar:

Mektupta benim ve akrabalarımın yıllarca onun mahkemelerindeki davalarda nasıl perişan olduğumuzu anlattım ve el koyduğu malımızı geri vermesini istedim. Ayrıca ona, kaybettiğimiz bütün hakları garanti altına alan bir irade yayınlamasını, en azından mahkeme süresince araziden elde edilen geliri iade etmesini talep ettim. Bazı memurlarının yanlış uygulamalarını da belirttim. Başvurumu fermanlara ve yasal dokümanlara dayandırdım ve bunları benim özel durumuma uyguladım.⁹¹

Halil Hâlid'in Sultan'a mektup göndermesi üzerine harekete geçen Osmanlı yönetimi, İngiltere sefaretine onun geri dönmeye ikna edilmesi yönünde bir talimat verir.⁹² Halil Hâlid, mektubun yazılmasından on beş gün sonra Osmanlı büyükelçiliğine davet edilir. Büyükelçi Rüstem Paşa, İstanbul'a dönmesi karşılığında kendisine iyi bir hükümet görevi verileceği vaadinde bulunur. Ancak bu ilk teklif, Halil Hâlid tarafından geri çevrilir.⁹³ Bir müddet sonra gerçekleştirilen ikinci görüşmede büyükelçi, Sultan'ın aleyhine herhangi bir suç işlemediğini ispatlaması karşılığında kendisine taleplerinin yerine getirileceği ve eğitime devam edebilmesi için İngiltere'ye geri dönmesine müsaade edileceği konusunda güvence verir. Abdülhak Hamid Bey'in teşviki⁹⁴ ve İngiltere'de çektiği sıkıntıların da etkisiyle

91 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 252.

92 Enginün, *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s. 266. "Büyükelçi yardımcısı olduğum tarihten bir hafta kadar sonra Rüstem Paşa'ya Mabeyn Başkitâbeti'nden bir telgraf gelmiş ve Halil Hâlid Bey'in İstanbul'a gönderilmesinin sağlanması emrolunduğundan Rüstem Paşa, Müsteşar Moral Bey ile İhsan Bey'i yanıma göndererek Halil Hâlid'i iknaya beni memur etmek istemişti. (...) Ertesi gün her zamanki gibi sefarete gittim (...) Sefirin beni görmek istediğini söylediler. Paşa, kendisine de Süreyya Paşa'dan benim İstanbul'a dönmem hakkında bir telgraf geldiğini ve fazla olarak Halil Hâlid'i beraber götürmem emredildiğini beyan ederek telgrafnameyi bana uzattı."

93 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 252.

94 Enginün, *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s. 267. "Benimle beraber gelecekti. Ama tereddüt ediyordu. Bir gece, saat on birde gezerken kendisine, bulvardaki saat kulelerinden birisini göstererek: 'On bire gelmiş

İstanbul'a geri dönmeyi kabul eder.⁹⁵ Osmanlı Hükümeti'nin ikna çabalarının olumlu sonuç vermesi üzerine Halil Hâlid'in İngiltere'deki bu ilk dönemi yaklaşık beş aylık bir sürenin ardından sona erer. Avrupa'ya giden herkes gibi o da Osmanlı yönetimi tarafından yakından takip edilmektedir.⁹⁶ Halil Hâlid'in Selim Faris gibi isimlerle görüşmesi de dikkatlerden kaçmayan hususlardandır. Londra'da faaliyet gösteren muhalifler arasında yer alan Selim Faris ile tanışıklığı, İngiltere'ye ilk gidişinde gerçekleşir. Halil Hâlid Bey'in taleplerine olumlu cevap verilerek İstanbul'a çağrılmasında Faris'in gazetesi ile olan ilişkisi de önemli bir sebeptir.

İstanbul'a döndüğünde Abdülhak Hamid Bey'le beraber gittiği Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'nde kendisine "atiye-i seniyye olarak yirmi lira îtâ" ve yine o miktar maaş ile "adliyece müdde-i umûmî muavinliği" görevi verilir. Bu memuriyetin asıl amacı ise onun tekrar Avrupa'ya giderek Jön Türk muhalefetine katılmasını engellemektir. Aleyhlerindeki bir jurnalden⁹⁷ dolayı Halil Hâlid'le birlikte geri çağrılan Abdülhak Hamid Bey de yeni bir memuriyete tayin olunacağı gerekçesiyle İstanbul'da bir müddet alıkonulur.

Ancak çözüleceği vadedilen problemlerin çözümüyü le ilgili herhangi bir adım atılmadığı gibi kendisinin de

olan şu saat şahit olsun ki, ben size bir fenalık edildiğini istemem. Sizi İstanbul'a götürdüğüm için Zât-ı Şâhâne benden hoşnut olacak, fakat istemem. Eğer bir kabahatiniz varsa benimle beraber gelmeyiniz' demiştim. Kabahat dediğim aleyhte yayın yapmaktan başka bir şey değildi. Anladı. 'O yolda hiçbir kabahatim yoktur, olsa da isbat edilemez, gideceğim' cevabını verdi..."

95 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perâkende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı* (Y.PRK.EŞA), no: 20/28, 11 Rabiulevvel (Ra.) 1312/31 Ağustos 1310/12 Eylül 1894.

96 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA, no: 37/47, 26 Şevval (L) 1318/16 Şubat 1901.

97 Enginün, *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s. 269. Halil Hâlid Bey'le birlikte İstanbul'a dönen A. Hamid Bey Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne gittiğinde kendisine şu jurnal gösterilir: "Londra'da Halil Hâlid Bey ile ve Selim Faris ile Beyrutlu Necip Efendi ve daha birkaç zattan mürekkep bir cemiyet varmış, bunlar *Hürriyet* nâmında bir gazete çıkarıyorlarmış, ben de onları teşvik ve himaye ediyormuşum!"

verilen küçük bir memuriyetle oyalandığını düşünen Halil Hâlid, 8 Kasım 1894 günü yine aynı İngiliz dostunun yardımıyla İstanbul'dan ayrılır. Batum'dan gelen bir petrol gemisiyle yapılan ve son derece sıkıntılı geçen bir yolculuğun ardından Liverpool'a ulaşır.⁹⁸

İngiltere'deki Gazetecilik Faaliyetleri

Halil Hâlid, İngiltere'de herhangi bir iş yapabilmesi için İngilizceyi öğrenmesi gerektiğinin farkındadır. Bu yüzden ilk olarak bu dili öğrenmekle meşgul olur ve bir müddet sonra İngilizceyi ileri seviyede kullanır hale gelir. Öğreniminin yanı sıra geçimini temin etmek maksadıyla da gazeteciliğe başlar. Muharrirlik yaptığı ilk gazete, Selim Faris tarafından yayımlanan *Hürriyet*⁹⁹ gazetesidir. İngiltere'ye ilk gelişinde de bu gazetede bir müddet çalışmıştır. Mesleğe yeni başladığı döneme rastladığından *Hürriyet*'te yaptığı iş, gazetede yayınlanmak üzere Türkçeye çevrilen metinlerin tashihinden ibarettir. Bu gazeteyle olan ilişkisini İsviçre'de bulunan Tunalı Hilmi Bey'e gönderdiği 5 Temmuz 1896 tarihli bir mektubunda şöyle ifade eder:

Hürriyet gazetesiyle münasebetim, yalnız başlıca makâlât ve bendleri mümkün olduğu kadar Türkçeye benzetmek, yani tashih-i şive etmek ve gazetelerden kesilen parçaları tercüme eylemekti.¹⁰⁰

Selim Faris tarafından kurulan Parti Constitutionnel en Turquie adlı cemiyetin ve çeşitli kanallarla Osmanlı topraklarına sokulan *Hürriyet*'in üst kademelerdeki insanlar tarafından ilgiyle karşılanması üzerine

98 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 269. İstanbul'da sadece 18 gün kalmıştır (bkz. Enginün, *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s. 269).

99 İlk sayısı 25 Recep 1311(1894) tarihinde Londra'da yayınlandı. 4 yıl süren yayını boyunca başta İngiltere basını olmak üzere dünya basını büyük bir dikkatle gözden geçirilerek Osmanlı ülkesi ile ilgili haberler okuyucuya aktarılmaya çalışıldı (c. Orhan Tütengil, *İngiltere'de Türk Gazeteciliği*, İstanbul: 1969, s. 77).

100 A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hateketleri ve Mili Mücadele*, (İstanbul: 1959), s. 220.

II. Abdülhamid, gazetenin yayınının durdurulması için Avrupalı devletler nazarında diplomatik girişimlerde bulunur. II. Abdülhamid'in muhaliflere yönelik uyguladığı diğer bir yöntem de çeşitli vaatlerde bulunarak onların muhalefetten vazgeçmelerini veya memlekete dönmelerini temin etmektir. Bu girişimler sonuç verir ve Faris'in muhalefeti etkisini kaybetmekle kalmaz 1897'nin sonlarına doğru bizzat kendisi de Beyrut su imtiyazını alarak muhalefetten çekilir.¹⁰¹

Halil Hâlid Bey de *Hürriyet*'in "tatil" edilmesinden sonra gazeteyle ilişkisini keser.¹⁰² *Hürriyet*'te ve Sultan'ın aleyhinde yayın yapan diğer gazetelerde muharrirlik yapmayacağına dair bir de yemin metni¹⁰³ imzalayarak kendisine teklif edilen Londra şebhender (konsolos) yardımcılığı görevini kabul eder. Kendi ifadesiyle bu teklifi kabul etmesinin sebebi, gazetenin tatil edilmesi ve gazeteyle bağlayıcı bir ilişkisinin bulunmamasıdır.¹⁰⁴ Yine aynı dönemde onun bu kararını destekleyebilecek önemli bir gelişme daha meydana

101 M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İ.T.C. ve Jön Türklük*, (İstanbul: İletişim Yay., 1985), s. 101.

102 Hanioglu, *Osmanlı İ.T.C.*, s. 100. Hanioglu, İngiltere sefiri Antopulos Paşa'nın İngiltere Sefaret Arşivi'ndeki mektuplarına atıfla Halil Hâlid Bey'in *Hürriyet* gazetesinden ayrılmak için Osmanlı yöneticilerinden önce gizli olarak para aldığı, ardından ciddi pazarlığa oturduğu bilgisini aktarır. Ancak her konuda saraya bilgi gönderen Paşa'nın yapılan bu gizli anlaşmanın bir suretini Yıldız'a göndermemiş olması, mektupların sıhhatiyle ilgili şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca Sefir Antopulos Paşa'nın H. Hâlid Bey'e karşı olumsuz bir tutum içinde olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır (Bu konuda bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA, no: 35/66, 29 Muharrem (M.) 1318/29 Mayıs 1900; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Hususi (İ.HUS.), no: 62/79, 17 Şevval 1315/11 Mart 1898; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ. HUS. no: 82/9, 5 Safer (S.) 1318/4 Haziran 1900.

103 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA, no: 27/68, 14 S. 1315/15 Temmuz 1897. Yemin metni: "...adı geçen şahıs Padişah fermanında yer alan emir gereğince bundan sonra *Hürriyet* gazetesine yazarlık yapmayacağı gibi zararlı bir sûrette yayında bulunan diğer gazetelerin yazarlıklarında dahî bulunmayarak zât-ı akdes-i hümayûn-i hilâfet-penâhiye ve devlet-i aliyyelerine karşı sâdikâne bir şekilde vazifesini ifa edeceğini yeminle birlikte va'ad eylemiş olduğunu beyan etmesi üzerine kendisine bu mühr-i şerif verildi."

104 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA, no: 37/47, 26 Şevval 1318/16 Şubat 1901.

gelir. Bu gelişme, Jön Türkler'in Osmanlı yönetimiyle yaptıkları anlaşmadır.¹⁰⁵ Jön Türkler'in Cenevre'deki lideri [Mizancı] Murad Bey'in, Sultan'ın reformları gerçekleştireceğine inanarak İstanbul'a dönüşüyle Halil Hâlid Bey'in Londra Başkonsolos Yardımcılığı görevini kabul etmesi aynı dönemde gerçekleşir.

Halil Hâlid'in yazarlık yaptığı tek gazete *Hürriyet* gazetesi değildir. Avrupa'da bu tarihlerde Türklere ait irili ufaklı birçok¹⁰⁶ gazete neşredilmektedir. Bu gazeteleri yayımlayanlar¹⁰⁷ ise Avrupa'ya kaçan Jön Türkler idi. Halil Hâlid Bey de -o dönemin Sultan Hamid'e muhalif olan birçok Osmanlı aydını gibi- bu gazetelerin muharrirleri arasında yer alıp II. Abdülhamid idaresini eleştiren yazılar yazdı. O, bu gazetelerle olan ilişkisi konusunda şunları söyler:

Sultan Hamid devrinde ülke dışında büyük küçük bazı Türkçe gazeteler yayınlanırdı ki bunların en ziyade devam eden ve ciddi kabul edilebilir olanları Avrupa'da basılan *Osmanlı*¹⁰⁸ ve *Meşveret*¹⁰⁹ gazeteleriyle Mısır'da

105 Hanioglu, *Osmanlı İ.T.C.*, ss. 239-241. Sultan II. Abdülhamid, 1897'nin ortalarında serhafiye Ahmed Celeleddin Paşa vasıtasıyla Jön Türkler'in muhalefetten vazgeçmelerini temin etmek için harekete geçti. Yapılan görüşmeler sunucu cemiyet lideri [Mizancı] Murat Bey ile Ahmed Celeleddin Paşa arasında Cenevre'deki Osmanlı yönetimi aleyhindeki muhalif yayının durdurulması, firar eden muhaliflerin affedilmesi ve padişahın birtakım reformları hayata geçirmesini ihtiva eden bir anlaşma imzalandı. Anlaşmanın ardından [Mizancı] Murat Bey Türkiye'ye dönmeyi kabul etti.

106 Bu gazetelerin bir listesi için bkz. Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi* (2. Baskı), (İstanbul: Remzi Yay., 2003), ss. 42-43.

107 Avrupa'da muhalif gazete çıkaranlar arasında şantaj yapmak için bu yolu kullanarak bir miktar para kopardıktan sonra vazgeçenler de vardı [bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), s. 120].

108 İshak Sukûti ve Abdullah Cevdet tarafından 1 Aralık 1897'de Cenevre'de yayımlanmaya başladı. 62. sayıdan itibaren İngiltere'ye taşındı. 120. sayıdan itibaren yayınına Kahire'de devam eden *Meşveret*, 8 Aralık 1904 tarihli 142. sayı ile İsviçre'de sona erdi (bkz. Tütengil, *Türk Gazeteciliği*, ss. 87-88).

109 1895 tarihinde Ahmet Rıza Bey tarafından Paris'te on beş günde bir dört sayfa olarak çıkarılmıştır. Danışma anlamına gelen *Meşveret*, Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde yayımlandı.

yayımlanan *Türk*¹¹⁰ gazetesi idi. Bunların hepsine de kendi adıyla veya takma bir adla -ki o baskıcı yönetim zamanında kullanılması tedbir gereği zorunlu idi- yazılar yazmıştım.¹¹¹

İngiliz gazetelerinde de yazılar yazan Halil Hâlid Bey, uzun yıllar Osmanlı Devleti ve İslam dünyasının haklarını savunur ve buralarla ilgili gerçeklerin Batı kamuoyuna aktarılması hizmetinde bulunur. Gazete yazılarından başka birçok kitabıyla da bu hizmetini sürdürür. 1901 yılında *Hürriyet* adında bir gazete çıkarmaya çalışır ancak bu girişim başarılı olamadığından gazete birkaç sayı çıktıktan sonra kapanır. Yazdığı yazılar, cüzi bir gelirin dışında kendisine pek maddi bir kazanç da sağlamaz. Bununla ilgili olarak “o zamanlar bu iş bir şekilde insanlığa hizmette bulunabilmek amacıyla yapılıyordu” demektedir.¹¹²

Londra Konsolos (Şehbender) Vekilliği

Halil Hâlid Bey, 3 Temmuz 1312 [15 Temmuz 1897] tarihinde Sefir Kostaki Antopulos Paşa ve Müsteşar Rıfat Bey’in hazır bulundukları bir ortamda sadakat yemini ederek Londra Baş Şehbenderliği Şehbender Vekâleti görevine tayin edilir.¹¹³ Sefaret yazışmalarından anlaşıldığına göre 1901 Şubat’ına kadar bu görevde kalır. Görev yaptığı dönemde İngilizlerin Osmanlı Devleti’ne yönelik politikalarını yakından takip eden Halil Hâlid Bey, hazırladığı bazı önemli raporları da Sultan II. Abdülhamid’e takdim eder.

110 “Abdülhamid devrinde Mısır’da yaşayan ve itidalli fikirleriyle gerek vatandaşları ve gerek Mısırlılar arasında muteber bir mevki kazanan bazı Türk evlatları tarafından çıkarılırdı.” (Halil Hâlid, “Abdülhak Hamid Bey’in Gayr-ı Münteşir Mektupları”, *Mihrab*, no: 8, 1 Nisan 1340/1924, ss. 231-237).

111 Halil Hâlid, *Mihrab*, no: 11, 1340, ss. 331-333.

112 Halil Hâlid, *Mihrab*, no: 11, 1340, ss. 331-333.

113 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA, no: 27/68, 14 Safer 1315/15 Temmuz 1897.

Büyükelçi Antopulos Paşa ile

Tartışmaları ve İstifası

İstifa etmesindeki temel sebebin Osmanlı Devleti'nin İngiltere Sefiri Antopulos Paşa'nın kendisine yönelik hasmane tutumu olduğu, aralarındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Antopulos Paşa, eline geçen her imkanı, onun aleyhinde kullanılacak bir fırsat olarak görür. Mesela Halil Hâlid'in maaşının azlığı sebebiyle yaptığı müracaat, sefir tarafından farklı boyutlara çekilir. Antopulos Paşa, bu konu görüşülürken Halil Hâlid Bey'e maaşını bahane ederek Londra'ya kaçmış olan Damat Mahmut Paşa'ya katılmamasını ve aleyhte neşriyat yapan matbuatta yazı yazmamasını tavsiye eder. Bunun üzerine Halil Hâlid Bey, Antopulos Paşa'ya bir mektup göndererek hem talebini gerekçeyle birlikte yeniler hem de kendisine yöneltilen üstü kapalı ithamlara cevap verir:

Geçen gün gerçekleşen talep üzerine sefir hazretleriyle sohbet ile müşerref olduğum sırada Mahmud Paşa ve sairenin Londra'ya gelmesi ihtimalinden ve Padişah hazretlerinin şahsı ve idareleri aleyhinde burada zararlı yayınlar yapılması düşüncesinden bahisle nasihat eder tarzda bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Bendeniz daha buraya geldiğim ilk zamanlarda dahi o yolda "vatanperverlik" etmek isteyenlerin aldıkları tedbirlerin yanlışlığı ve hatta bazılarının "vatanperverlik" iddialarındaki tahrip edici garezi ve gizli emelleri anladığımdan dolayı onların fiillerinden kaçınmaya ve âcizane bana verilebilecek hizmetle vakit geçirerek o gibi yanlış yollar ve ikiyezlü emellere katılmaktan ve hatta bu konuda zihnen bile uğraş göstermekten kaçınmaya katiyen azmeylemiş idim.

Mektupta üstünde durduğu bir başka mesele de kendisinin sıkıntıya düşürülerek İstanbul'a dönmeye zorlanamayacağı hususudur:

Halbuki devlet hizmetini terk ile İngiltere'de kendi başına geçimini sağlayabilecek vasıtalarla sahip bir Osmanlı var

ise o da kulunuzdur. Binaenaleyh azlim, geçim vasıtalarının bir kısmından kulunuzu mahrum etse bile hayatımı idame mecburiyetiyle İstanbul'a dönmemi asla ve kat'a zorunlu kılamayacaktır.¹¹⁴

Halil Hâlid Bey'in derdini anlatmak için gönderdiği mektubu alan Antopulos Paşa, mektupla birlikte keyfiyeti izah eden bir yazıyı Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti'ne gönderir. Paşa, keyfiyeti bildirmekten ziyade jurnal tarzında kaleme aldığı yazısında Damat Mahmut Paşa'nın Londra'ya gelişiyle Halil Hâlid'in maaşının arttırılması talebi arasında da bağlantı kurar:

Geçenlerde Damad Mahmud Paşa'nın Londra'ya geleceği söylentileri üzerine maaşının yetersizliğinden bahisle arttırılması yoluna gidilmeyecek olursa adı geçen şahsa katılacağını âcizane tarafıma ihbar eyleyen Londra Elçi Vekili Halil Hâlid Efendi'nin o zaman elçiliğe çağrılarak öyle bir hareketten kaçınması yolunda kendisine bazı ihtar ve nasihatlerde bulunulmuş idi.¹¹⁵

Niyetini gönderdiği mektupta açıkça ifade etmesine rağmen sefirin aynı metni zıt bir anlam ile yorumlayarak İstanbul'a göndermesi, sefir ile Halil Hâlid arasındaki çekişmenin sebeplerini anlamak açısından hayli ilginçtir. Dönemin siyasi işleyişi hakkında değerlendirme yapılabilmesi için hem Halil Hâlid Bey'in mektubunu hem de Antopulos Paşa'nın yazdığı metni birlikte incelemek faydalı olacaktır.¹¹⁶

Antopulos Paşa'nın Halil Hâlid Bey ile bir husumet içerisinde olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Paşa'nın onun aleyhine yaptığı işlerden birisi de maaşının ödenmemesidir. Halil Hâlid Bey'in maaşlarının ödenmemesi üzerine Mabeyn'den sefarete emir

114 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK. EŞA, no: 35/66, 29 Muharrem 1318/29 Mayıs 1900 (Halil Hâlid Bey'den Sefir Antopulos Paşa'ya gönderilen 14 Mayıs 1316 tarihli mektup).

115 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK. EŞA, no: 35/66, 29 Muharrem 1318/29 Mayıs 1900 (Antopulos Paşa'nın Halil Hâlid Bey'in mektubuyla birlikte İstanbul'a gönderdiği yazı).

116 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK. EŞA, no: 35/66, 29 Muharrem 1318 (Belgede her iki metinde yer almaktadır).

verilmiş ancak Antopulos Paşa bu emri uygulamada ağır davranınca aynı emir ikinci defa daha kesin bir şekilde yenilenmiştir:

Londra Elçi Vekili Halil Hâlid Efendi'nin ödenmemiş olan maaşlarının verilmesi hakkında buyrulan irade tarafınıza tebliğ olduğu halde hüküm henüz infaz edilmemiş (...) adı geçen şahsın ödenmemiş maaşlarının hemen bugün verilmesi (...)¹¹⁷

Aynı şekilde Halil Hâlid Bey'in maaşının yetersiz olduğu ve zam yapılması konusunda da Yıldız Sarayı'ndan sefarete talimat verilir.¹¹⁸

Halil Hâlid Bey sonunda Sefir Antopulos Paşa ile Şehbender Emin Efendi aleyhine *Londra Sefâret-i Seniyesi Rezâili*, *Londra Şehbenderhâne-i Osmanisi Seyyiâtı* başlıklı Türkçe bir risale neşreder¹¹⁹ ve bir nüshasını da sefarete gönderir. Her ikisinin de ağır bir dille eleştirildiği bu makale, Antopulos Paşa'yı ziyadesiyle hiddetlendirdiğinden "Hâlid Efendi'nin azl ve tebdilini inha ve talep etmek tesaddisinde bulunduğu", dönemin Londra Sefir Yardımcısı Abdülhak Hamid Bey tarafından İstanbul'a gönderilen¹²⁰ bir evraktan anlaşılır. Bu konuya mektuplarında da değinen Abdülhak Hamid Bey, Sefir Paşa'nın ısrarıyla kaleme aldığı anlaşılan yazısında Halil Hâlid Bey'in bu vazifeye tayin sebebi ile azledilme sebebi arasındaki çelişkiye de vurgu yapar:

117 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ. HUS, no: 62/ 79, 17 Şevval 1315/11 Mart 1898.

118 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ. HUS, no: 82/9, 5 Safer 1318/4 Haziran 1900.

119 Bu risalenin varlığı Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde (2722 kayıt nolu A-1697) tespit edilmiş ve transkripsiyonu yapılarak 2005 yılında yayımlanmıştır (bkz. İbrahim Şirin ve Musa Kılıç, "Halil Hâlid Efendi ve Osmanlı Londra Sefaretine Dair Bir Layiha", *OTAM-Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 18, 2005, ss. 395-411). 1900 yılında yayımlanan risalenin üzerinde yazarın adı yer almamaktadır. Araştırmacılar, Abdülhak Hamid'in hatırat ve yazımlarından bu risalenin Halil Hâlid Efendi'ye ait olduğu sonucuna varmışlardır.

120 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA., no: 37/47, 26 Şevval 1318/16 Şubat 1901 (bkz. 3. bölümdeki Türk- İngiliz ilişkileri kısmı).

Vaktiyle *Hürriyet* gazetesine yazarlık yaptığı için bu yanlış yoldan çıksın diye kendisine buradaki memuriyeti verilmişti. Padişah efendimiz aleyhinde yayına cüret eylediği için memuriyet almış bir adamın sefir paşanın aleyhinde yazmağa başladığı için azledilmesi istenilir mi? Ama sefir istermiş.¹²¹

Süreci özetlemek gerekirse Halil Hâlid'in Jön Türk hareketine katılmasını engellemek için Londra şehbender vekilliğine tayin edildiği anlaşılmaktadır. Ancak İngiltere Sefiri Antopulos Paşa bu tayinden pek hoşlanmamış olacak ki sürekli kendisini yıldırma politikası uygulamıştır. İstanbul ile Sefaret arasındaki bazıları yukarıda aktarıldı- 1898 yılına ait yazışmalarda da yer aldığı üzere Halil Hâlid'e aylarca maaşı ödenmemiş, maaşı cüzi miktarda bırakılarak zam yapılmamış üstelik İstanbul'dan maaş ödemelerinin yapılması için gönderilen emirler birkaç defa tekrarlanmasına rağmen dikkate alınmamıştır. Bu hususlar, sefirin konuyla ilgili kasıtlı bir tutum içinde olduğu kanaatini doğurmaktadır.

Halil Hâlid Bey, yukarıda bahsi geçen ve Sefir Antopulos Paşa aleyhine neşrettiği risaleyi, 1900 yılının sonlarına doğru kaleme almış olmalıdır. Çünkü aynı yılın 18 Eylül'ünde "Londra Şehbender Vekili Halil Hâlid Efendi'nin New York Baş Şehbenderliğine nakil ve ta'yîn" olduğuna dair padişah iradesi çıkar.¹²² Gerçekleşmemiş olan bu atama -muhtemelen- ortaya çıkan krizin aşılmasına yönelik İstanbul tarafından yapılan bir hamle olmalıdır. Çünkü Abdülhak Hamid'in gönderdiği 16 Şubat 1901 tarihli belgede¹²³ Halil Hâlid'in halâ eski görevinde olduğu anlaşılmaktadır. Sefirin sürekli şikâyetçi olduğu bir memurun İstanbul tarafından ısrarla görevde tutulması iki sebeple açıklanabilir:

121 İnci Enginün (haz.), *Abdülhak Hamid'in Mektupları II*, (İstanbul: Derghay Yay., 1995), s. 596.

122 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ. HUS., 84, 23 Ca 1318/18 Eylül 1900.

123 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA, no: 37/47, 26 Şevval 1318/16 Şubat 1901.

Ya iyi bir bürokratin kaybedilmesine engel olma düşüncesi veya onun tehlikeli bir muhalif haline gelmesini önleme çabası. Halil Hâlid'in aşağıda değinilecek olan Basra raporu gibi çalışmalara imza atmış olması, İstanbul'un tavrında birinci faktörün daha etkili olabileceğini düşündürmektedir.

Halil Hâlid Bey'in Şehbender yardımcısı sıfatıyla yaptığı çalışmalar arasında Basra Körfezi'yle alakalı hazırlamış olduğu rapor oldukça önemlidir. Raporda İngiltere'nin Osmanlı topraklarına yönelik emelleri bütün detaylarıyla sıralanır. İngiliz emellerine karşı Osmanlı Devleti'nin alabileceği tedbirlere de değinen Halil Hâlid Bey, bölgenin sahip olduğu iktisadi potansiyelin önemine dikkat çeker. Raporda bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik durumuyla ilgili oldukça geniş bilginin bulunması, onun bölge hakkındaki malumatının derinliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹²⁴

Cambridge Üniversitesi Öğretim Üyeliği

İngiltere'ye ilk geldiği zaman Abdülhak Hamid'in aracılığıyla tanıştığı Mr. E. J. Gibb, Halil Hâlid Bey'le yakından ilgilenerek İngilizce öğrenimine yardımcı olur. Daha sonra onu Cambridge Darülfünunu muallimlerinden Profesör Browne'a tavsiye eder. Halil Hâlid, ilim öğrenmek için hayli emek harcar ve sonunda da bunun karşılığını görür. Abdülhak Hamid Bey hatıratında bu hususla ilgili olarak şunları aktarır:

Genellikle asil ve tahsil ile uğraşanların kaderinde olduğu üzere bu tâlib-i marifet de Londra'da hayli sefalet çekmiş ise de kendini geliştirme hususundaki arzusunun galip gelmesi sonucunda sıkıntılara tahammül etmiş ve en sonunda Cambridge Üniversitesine kâfi derecede bir maaşla Türkçe hocası olmuştur.¹²⁵

124 Raporun içeriği için Türk İngiliz ilişkilerinin değerlendirildiği 3. bölümü bakınız.

125 Enginün, *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, ss. 256-257.

E. Brown'un yardımıyla 1897'de¹²⁶ Cambridge Üniversitesi öğretim kadrosuna giren Halil Hâlid Bey, 1911'e kadar burada Türkçe muallimliği yapar. 1902'de Cambridge Üniversitesi'nde yapmış olduğu hizmetlerin karşılığı olarak kendisine "Master of Art" payesi verilir. Böylece Halil Hâlid Bey, Cambridge Üniversitesi tarafından "Üstâd-ı Ulûm" ünvanı¹²⁷ verilen ilk Osmanlı vatandaşı olma başarısını da elde etmiş olur.

1897 yılında diplomaside görev alacak talebelere Türkçe dersi vermeye başlayan Hâlid Bey, 1902'den 1906'ya kadar The Board of Indian Civil Service Studies'de (Hindistan Me'murîn Araştırmaları Merkezi) sürdürdüğü çalışmalarını 1906-1911 yılları arasında, dış işleri mensuplarının yetiştirildiği Foreign Service Students Committee ve Board of Oriental Studies'de devam ettirir. Yine aynı tarihler (1902-1911) arasında The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Cemiyeti) adlı cemiyetin de üyesi olarak bulunur.¹²⁸ Cambridge Üniversitesine Türkçe muallimi olarak tayin olunduktan sonra Yıldız Sarayı'nın teklif ettiği "Sefâret Başkâtipliği" ve "Baş Şehbenderlik" gibi vazifelere ise itibar etmez.¹²⁹

Halil Hâlid Bey, Cambridge Üniversitesinde görev yaptığı dönemde bazı önemli seyahatlerde bulunur.

126 SM'nin *Near East* dergisinin 5 Haziran tarihli nüshasından yaptığı ıktıbastı yer alan "1897 tarihinden beri Cambridge Üniversitesi'nde konsolos adayı talebeye hocalık etmekte olan Halil Hâlid Bey'in kendi vatanının işlerinde doğrudan doğruya faaliyet göstermeye muktedir olmak emeliyle memuriyetinden istifa eylediği, yakında İstanbul'a dönmek niyetinde olduğu ııtılmıştır" ibaresinden H. Hâlid Bey'in Cambridge Üniversitesi'ndeki görevine 1897 tarihinde başladığı anlaşılmaktadır ("Halil Hâlid Bey'in İstifası", SM, c. 6, no: 149, 30 Haziran 1327, s. 302).

127 "Londra'da öncelikle İngilizceyi öğrenmiştir. Birkaç sene sonra Cambridge Üniversitesi'nde diploması öğrencileri için hoca ta'yin olunmuş, oradaki hizmetlerine mükâfeten kendisine (Master of Arts/Üstad-ı Bedâyi') ilmiye rütbesi verilmiştir." SF, c. 45, no: 1152, 20 Haziran 1329/3 Temmuz 1913, ss. 177-178.

128 Halil Hâlid, *Türk Ansiklopedisi*, c. 18, (Ankara: MEB, 1970), ss. 382-383.

129 "Halil Hâlid Bey'in İstifası", SM, c. 6, no: 149, s. 302, 30 Hz. 1327.

Bunlardan ilki, 9 Ocak 1904 tarihinde başlayıp yaklaşık on üç ay süren ve 16 Şubat 1905 tarihinde sona eren Mısır ve Sudan seyahatidir. Bu seyahat aynı zamanda Halil Hâlid Bey'e İngiltere'nin rutubetli havasından bir müddet için bile olsa uzaklaşma vesilesi olur.¹³⁰ Mısır ve Sudan'dan döndükten hemen sonra önemli bir seyahat daha gerçekleştirir. 1905'te Cambridge Üniversitesi adına Cezayir'de toplanan Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılır.¹³¹

Cezayir Şarkiyatçılar Kongresi'ne Katılması

Cambridge Üniversitesinde görev yaparken gerçekleştirdiği önemli çalışmalardan birisi de Cezayir Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmasıdır. Her yıl başka bir yerde gerçekleştirilen Şarkiyatçılar Kongresi'nin 1905 yılındaki toplantısı Cezayir'de akdedilir. Cambridge Üniversitesi de kongreye katılmak üzere aralarında Halil Hâlid Bey'in de bulunduğu bir heyet oluşturarak Cezayir'e gönderir. Kongre üyeleri, aralarında az sayıda Müslüman temsilcilerin de bulunduğu ancak çoğunluğu Avrupa ülkelerinden gelen müsteşriklerden oluşmaktadır. Kongrede Cambridge Üniversitesini kimin temsil edeceği gündeme geldiğinde üniversite meclisinin bazı üyeleri Halil Hâlid Bey'in kongreye katılacak heyette yer almasına karşı çıkar. Tartışmaların sonunda Doğu kültürüne dair derin bilgisi göz önünde bulundurularak heyette yer alması gerektiğine karar verilir. Cezayir'de kaldığı süre içinde şehrin sokaklarını dolaşır, tarihi mekanlarını gezer, eğitim ve öğretim kurumlarını ziyaret eder. Ziyaret sırasındaki

130 Halil Hâlid, *Cezayir Hatıratından*, (Mısır, 1906), s. 1. "Mısır'a vardığım zamanki sıcağı senelerden beri tâ canıma işlemiş olan rutûbet ve soğuşu güya vücûddan buharlaştırıp dışarı atmaya kâfi değilmiş gibi sonra da kalkmış Sudan'a kadar gitmiş idim. 1905 senesi şubatının on altıncı günü vazife sebebi ile İngiltere'ye döndüğüm zaman kışın belası halâ hüküm sürmekte idi."

131 *SF*, c. 45, no: 1152, 20 Haziran 1329/3 Temmuz 1913, ss. 177-178.

gözlemlerini *Cezayir Hatıratından* adıyla kitaplaştırır. Bütün bu ziyaret süreci, yazar için oldukça öğretici olur. Cezayir örneği üzerinden bir sömürge idaresinin işleyişini sosyal, siyasal ve ekonomik boyutlarıyla inceleme imkanı bulur.¹³²

Hatıratında kongreye dair de tafsilatlı bilgi veren Halil Hâlid Bey, tebliğ sunan müsteşriklerin büyük çoğunluğunun İslam'a ve Müslümanlara karşı ön yargılı olduklarına dikkat çeker. Bu kişiler buldukları her fırsatta Müslümanların değerlerine saldırdıkları gibi İslam'a ait değerleri de çarpıtmakta geri durmazlar. Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen bu tür saldırılar kongreye katılmış olan Müslüman üyelerin zaman zaman tepkisine sebep olur.¹³³ Müslümanlara karşı gösterilen saldırgan tavırlar, özel toplantılarda da sürdürülmüş ancak Halil Hâlid Bey ve diğer Müslüman delegeler bunlara karşı tepkilerini göstermişlerdir. Hâlid Bey'in kongreye dair aktardığı hususlardan birisi de kongreye Osmanlı Devleti'ni temsilen iki üyenin katılacağına duyurulmasına rağmen kimse'nin gelmemesidir.

İngiltere'deki İslam Toplumu ve Halil Hâlid Bey

20. yüzyılın başlarında döneminin süper gücü olan İngiltere, çok sayıda Müslüman toplumun idaresini elinde tuttuğundan dolayı başta Hindistan olmak üzere birçok İslam ülkesinin vatandaşı bu ülkede

132 Cezayir'de kurulan sömürge idaresine dair tespitleri için 3. bölüme bakınız.

133 Mesela; Avrupalı üyelerden birisinin Kur'an-ı Kerim'de birtakım kelimelerin gramer ve belagat açısından noksanlıkları bulunduğu dair bir tebliğ sunması üzerine Mısırlı düşünür Abdülaziz Caviş bu tebliğe sert bir karşılık verir. Caviş, verdiği cevapta tebliğ sahibinin ifadelerini "uluslararası bir kongrenin nezaket kurallarına aykırı bulunduğ[unu]" ifade ettikten sonra "Kur'an-ı Kerim'de eksik kaideler bulmaya kalkışan en kabadayı bir müsteşrikin bile hatasız birkaç satır Arapça yazamaya çağ[ı]" iddiasında bulunur (bkz. Halil Hâlid, *Cezayir*, s. 109).

yaşamaktadır. Gelen yeni insan sayısının her geçen gün artması, İngiltere Müslümanlarının birtakım kurumlar altında bir araya gelmelerini zorunlu kılmıştır. Bu sebeple İngiltere’de yaşayan İslam toplumu, çeşitli ülkelerden buraya gelmiş Müslümanların gerek dini gerekse sosyal ihtiyaçlarıyla ilgilenmek amacıyla “Cemiyet-i İslamiye”, “Kâffe-i Hindistan Hizb-i Müslimîn”, “İslâmic Society”, “Uhuvvet-i İslâmiye Terakkî Hizbi”, “Mısır Tullabî Cemiyeti” gibi dernekler kurmuşlardır.¹³⁴ Halil Hâlid Bey de İngiltere’ye yerleştikten sonra bu tür kurumların çalışmalarına hem fikri destek vermiş hem de aktif olarak katılmıştır.

İngiltere’de faaliyet gösteren bu dernekler, İngiltere’de yaşayan Müslümanların problemleriyle ilgilenmenin yanında dünyanın diğer bölgelerindeki İslam topluluklarının gündemlerini de yakından takip etmişlerdir. Özellikle bağımsız kalmış tek İslam ülkesi olması sebebiyle Osmanlı Devleti lehine kamuoyu oluşturma, yardım organizasyonu gerçekleştirme, protesto girişimlerinde bulunma gibi çalışmalarıyla Osmanlı Devleti’nin zor zamanlarında siyasi ve ekonomik anlamda ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir.¹³⁵

Halil Hâlid Bey’in Londra Cami ve Kültür Merkezi İnşası Teşebbüsü

İngiltere’nin başkenti Londra’da önemli miktarda Müslüman nüfus yaşamasına rağmen Müslümanların ibadetlerini yapabilecekleri -özellikle dini gün ve merasimlerde toplu organizasyonlar gerçekleştirebilecekleri- mekanların eksikliği büyük bir sıkıntıya sebep olmaktadır. Bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak için başkent Londra’da bir cami inşa edilmesi fikri gündeme gelir.

134 Halil Hâlid, “Memâlik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi”, SM, c. 7, no: 168, 10 T.sâni 1327, s. 189.

135 Geniş bilgi için 2. bölüm “Aktivist Bir Entelektüel...” başlıklı kısma bakınız.

Konu müzakere edilirken ilk teşebbüsün hilafet merkezine ait olması gerektiği yönünde görüşler ileri sürülür. Fakat Halil Hâlid Bey, Yıldız hükümetinin o zamanki durumu sebebiyle girişilecek herhangi bir teşebbüsten sonuç alınamayacağı kanaatindedir.¹³⁶ Bundan dolayı cami inşası için çalışmalara ancak -altı yedi yıllık bir gecikmeyle- II. Meşrutiyet'in ilanından sonra başlanabilir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Halil Hâlid Bey, Londra Camii'nin yapılması için harekete geçer. Çalışmaları yürütmek maksadıyla bir cami derneği kurulur. Düşünülen yapı, ibadetin yanı sıra sosyal, kültürel ihtiyaçları da kapsayacak şekilde tasarlanmış geniş bir komplekstir.¹³⁷ Dernek faaliyetlerine başladıktan sonra Halil Hâlid Bey, basın yoluyla bu çalışmadan dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Müslümanları haberdar etmeye çalışır.¹³⁸ *Sırat-ı Müstakim* ve *Sabah* gazetelerinin başını çektiği İstanbul basını da yardım toplama çalışmalarında büyük gayretler gösterir. Dünyanın çeşitli bölgelerinden gelecek olan yardımların toplanması amacıyla Osmanlı Bankası'nın Londra şubesinde cami adına bir de hesap açtırılır.¹³⁹

Halil Hâlid Bey, cemiyet çalışmalarına destek olmak ve halkı cami yapımına yardım etmeye teşvik

136 Halil Hâlid, "Londra Cami-i Şerifi ve Ehemmiyet-i İctimaiyesi Hakkında Darülfünûn-i Osmanî'de Konferans", SM, c. 6, no: 141, 5 Mayıs 1327, s. 168. İngiltere'deki ilk mescit Macar asıllı, müsteşrik bir doktorun girişimiyle inşa edilir. Hâlid Bey'in aktardığına göre bu şahıs, İngiltere devleti adına Hindistan'da görev yaptığı sırada önde gelen Müslümanlardan İngiltere'de bir mescit inşası için para toplar. Toplanan para ile Londra'ya 40-50 km. mesafede bulunan bir köyde bu mescit inşa edilir. Londra'da yaşayan Müslümanlar bir müddet bayram namazlarını kılmak için bu mescidi kullanırlar.

137 Yapılması düşünülen cami sadece ibadetgah olarak düşünülmeyip ibadet edilecek kısmın dışında çeşitli konferansların verileceği bir konferans salonu, okuma salonları ve bir de kütüphaneye sahip bulunacaktır (bkz. "Halil Hâlid Bey'in Beyanâtı", *Teâruf-i Müslimîn*, c. 1, no: 20, 14 Tevvel 1326/27 Ekim 1910, s. 330 akt. *The Times*)

138 Bu amaçla dernek kurulduktan sonraki bir buçuk yıllık süre içerisinde çeşitli lisanlarda yüz yirmi adet mektup yazıp gönderir (bkz. Halil Hâlid, SM, c. 6, no: 141, ss. 168-70).

139 Halil Hâlid, SM, c. 4, no: 81, s. 51.

etmek amacıyla Mısır ve İstanbul'a iki önemli seyahat gerçekleştirir.¹⁴⁰ Bu seyahatlerde çeşitli konferanslar vererek cami meselesinin önemini anlatır. Diğer taraftan toplum nazarında etkinliği bulunan şahısların öncülüğünde cami yardım dernekleri kurulur. İlk olarak Mısır'da Riyaz Paşa'nın önderliğinde oluşturulan cami derneği çalışmalarına başlar. Daha sonra İstanbul'a gelen Halil Hâlid burada da benzer çalışmaları sürdürür.¹⁴¹ Londra'da bir cami inşa edilmesi fikri, hilafet merkezi olması sebebiyle İstanbul'da büyük ilgiyle karşılanır. Merkezi İstanbul olan, bütün vilayet ve kaza merkezlerinde şubesinin açılması düşünülen Londra Camii Şerîfi İâne Cemiyeti adıyla bir dernek kurulur.

Halil Hâlid Bey'in çalışmaları, Osmanlı Devleti'nin panislamizm faaliyetlerinin bir parçası olarak lanse edilmeye çalışılır.¹⁴² Sonunda mevcut dernek yönetimi tasfiye edilerek Ağa Han ve Emir Ali Bey öncülüğünde yeni bir dernek kurulur. İyice yalnız ve muhalif kalan Halil Hâlid Bey, Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Ankara mebusu seçilmesinin ardından dernek yönetiminden tamamen ayrılır.¹⁴³

Dostluk Kurduğu İngiliz Şarkiyatçılar

İngiltere'de uzun süre kalması, aksiyoner kişiliği ve ilgi alanlarının genişliği sebebiyle Halil Hâlid, farklı kesimlere mensup Avrupalılardan oluşan geniş bir

140 "Bu cemiyetin çalışmalarına yardım etmek üzere (...) Mısır'a ve İstanbul'a kadar bir sefere çıkmıştır (...) Siyasi muhalefetle sonuçlanan o teşebbüsüm bana iki yüz sterlin kadar bir meblağa mal olmuştu" (bkz. Halil Hâlid, "İsmailiyeler, Ağa Han, Hint Müslümanları", *D.İ.F.M.*, s. 57).

141 Halil Hâlid, "Londra Camii Şerifi İâne Cemiyeti", *SM*, c. 6, no: 138, s. 143, 14 Nisan 1327/27 Nisan 1911.

142 Halil Hâlid, "İsmailiyeler Ağa Han, Hint Müslümanları". *DİFM*, sene 4, no: 14, 1930, s. 57.

143 Halil Hâlid Bey, Hindistan Başşehbenderi olarak görev yaptığı zaman Hindistan Müslümanlarının temsilcisi gibi davranan Emir Ali Bey'in aslında çok küçük bir nüfuza sahip olduğuna dikkat çekmiştir (bkz. Halil Hâlid, "İsmailiyeler", s. 58).

çevreye sahiptir. Bu kişiler arasında kendi milletine karşı emperyalist emeller beslemeyen aksine hakları, tarihi ve kültürel değerlerine saygı gösterip katkı sağlamaya çalışan az sayıdaki ilim ve fikir adamıyla güçlü dostluklar kurmuştur.

Halil Hâlid Bey'in İngiltere'de yakınlık kurduğu isimlerin başında ünlü Türkolog E. J. Gibb (1857-1901) gelir. Ömrünü Türk edebiyatı ve Türk kültürü araştırmalarına vakfeden Gibb'in¹⁴⁴ evi de edebiyat meraklılarının sık sık toplandığı adreslerden birisidir. Halil Hâlid Bey bu ziyaretlerin müdavimleri arasında yer alan Abdülhak Hamid tarafından Gibb ile tanıştırılır.

Gibb'in yirmi yıllık bir çaba sonucu meydana getirdiği *A History of Ottoman Poetry* (Osmanlı Şiiri Tarihi)¹⁴⁵ adlı meşhur eserinin hazırlanması sırasında Halil Hâlid kendisine yardımcı olduğu gibi¹⁴⁶ eserin 6. cildine de önsöz yazar. Gibb'in genç yaşta ölümü¹⁴⁷ üzerine hazırlanması yarım kalan eser, E. Browne¹⁴⁸ tarafından tamamlanır. Halil Hâlid'e göre Gibb, Türklerin sadece edebiyatına ilgi duymakla kalmayıp aynı zamanda onların kültürleri, adetleri ve yaşam tarzlarıyla da yakından alakadar olan bir isimdir. Onun bu özelliğini vurgulamak için yazdığı önsözde şöyle bir anekdot aktarır:

144 Hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Christopher Fernard, "GİBB, E. J. Wilkinson", *DİA*, c. 14, s. 64.

145 Halil Hâlid, "A History of Ottoman Poetry", *SM*, c. 2, no: 41, 4 Haz. 1325, ss. 226-230 (Eş'âr-ı Osmaniye Tarihi, c. 6, Halil Hâlid'in önsözü)

146 E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, c. 1, Gibb'in önsözü.

147 Gibb, 9 Aralık 1901 Pazartesi günü Presbyterian kilisesinde yapılan bir törenle defnedildi. Cenazesine Abdülhak Hamid Bey ve Halil Hâlid Bey de katıldı (bkz. Yusuf Sıtkı Mardin, *Abdülhak Hamid'in Londrası*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976, s. 261).

148 Eserin basım masrafları ailesi tarafından Gibb adına kurulan E. J. W. Gibb Memorial Trust adlı vakıf tarafından karşılanmıştır. Browne tarafından yayımlanan ciltlerin yayın tarihleri şu şekildedir: I. Cilt 1900'de, II. Cilt 1902'de, III. Cilt 1904'te, IV. Cilt 1905'de, V. Cilt 1907'de, VI. Cilt 1909'da tamamlandı.

Bir gün önünde büyük bir İstanbul haritası açarak harıl harıl bir yer aradığı sırada çalışma odasına girmiştim. Ne aradığını sordum: “Tahtakale civarında mevcut olduğunu bir yerde okuduğum Arap Kahvehanesi’nin yerinin burada işaret olup olunmadığına bakıyorum” demiş idi. İstanbul’u ziyaret etmiş olsa idi elbette o kahvehaneyi biz-zat aramaya gider, akkambaşılar arasında oturur ve belki “ya habibi, ya ruhi” gibi Arapların avam kesimine mahsus şarkılarını bile dinlemek isterdi.¹⁴⁹

Gibb’in Türk kültürüne ilgisi o kadar fazladır ki zaman zaman Halil Hâlid’e, tahsil için İngiltere’ye gelen Türklerin kendi kültürlerine yeterince ilgi göstermelerinden dolayı yakınmaktadır. Yakındığı hususlar arasında, tanıştığı Türklerin Mevlit okunurken yapılan merasimle ilgili sorularına cevap verememeleri gibi ilginç konular da yer alır. Gibb’in Türk kültür ve adetlerine olan vukufiyetini vurgulamak için Halil Hâlid’in aktardığı diyaloglar hayli önemlidir:

“Şimdiye kadar tanıştığım Türklerin hepsinden Mevlid-i Şerif’in okunması sırasında yapılan merasimi sordum, hiç birisi ayrıntılı olarak anlatamadı” yolunda serzenişte bulunmuş idi. Ben de (...) ilmiyeden gelen bir aileye mensup olduğum için (...) kendisine o konuda yeterli izahat verebileceğimi söyledim (...) “lütfen Mevlit’ten makam ile birkaç beyit okuyunuz!” diye Mevlit nüshasını elime vermek istemiş idi (...) Özel bir ricada bulunması üzerine bir gün imam efendiyi [sefaret imamı] alıp evine gittim. Gibb’in çalışma odasına kapandık. İmam efendi eline Mevlid-i Şerif’i aldı ve “Ey azizler işte başlarınız söze!” diye oldukça yüksek sesle okumaya başladı ikimiz de imam efendinin güzel sesini hüzün ve sukut ile dinledik.¹⁵⁰

Halil Hâlid’in hayatında önemli yer tutan diğer bir isim de ünlü şarkiyatçı Edward Granville Browne’dur (1861-1926). Zengin bir İngiliz asilzadenin oğlu olan Browne, tıp eğitimi almış olmasına rağmen Doğu

149 Halil Hâlid, “A History of Ottoman Poetry” SM, c. 2, no: 41, 4 Haziran 1325, ss. 226-230 (Eş’âr-ı Osmaniyye Tarihi, c. 6, Halil Hâlid’in önsözü).

150 Halil Hâlid, *A History of*, s. 227.

kültürüne özellikle İran'a karşı duyduğu derin alaka sebebiyle mesleğini terk ederek hayatına yeni bir yön çizer.¹⁵¹

Halil Hâlid Bey ile Browne'un tanışması Gibb vasıtasıyla olur. Bu tanışıklık kısa sürede dostluğa dönüşür. 1902 yılında Cambridge Üniversitesi Special Board of Civil Service'te Türkçe hocalığına başlamasında Browne'un büyük katkısı olmuştur.¹⁵² II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendilerini Türk dostu olarak lanse eden Balkan Komitesi, Mr. Browne'a üyelik teklifinde bulunduğunda Komitenin daha önceki menfi çalışmalarından haberdar olan Mr. Browne, üyeliği kabul etmezden önce Halil Hâlid Bey'in görüşüne başvurur. Onun olumlu görüşünü alan Browne, üye olduktan kısa süre sonra Komitenin Osmanlı Devleti aleyhindeki tutumunu değiştirmediğini anlayınca istifa eder.¹⁵³

Halil Hâlid Bey'in dostları arasında değinebileceğimiz bir başka önemli kişi de İslam medeniyeti üzerine araştırmalar yapan İngiliz müsteşrik Thomas Walker Arnold'dır (1864-1930). Felsefe profesörü olan Arnold, 1888-1909 yılları arasında Hindistan'da bulunmuş ve buradaki çeşitli eğitim kurumlarında hocalık yapmıştır. Çalışmalarını 1921'den itibaren Londra Üniversitesi Arap ve İslam Araştırmaları bölümünde

151 "Browne, E. Granville", *Türk Ansiklopedisi*, c. 7, ss. 237- 238. 1881'de Türkçesini ilerletmek ve İslam dini hakkındaki bilgisini arttırmak için İstanbul'a gelir. Galatasaray Sultanisi hocalarından Hafız Refi Efendi'den ders alır. Bu arada Arapça ve Farsçasını da ana dili seviyesinde ilerletmiştir. İstanbul'dayken Ebüzziyâ Tevfik Bey ve Ahmed Mithat Efendi ile kurduğu dostluk sayesinde Türk kültürüne dair zengin bir malumat edinir. (bkz. Toros, Taha. "Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör", *Tarih ve Toplum*, no: 11, Kasım 1984, ss. 20-23.) Bazı araştırmacılar, Browne'un İranlı Hacı Pirzade ile tanıştıktan sonra Müslüman olduğu görüşündedir (bkz. M. Nuri Gençosman, "Prof. Edward Browne'un İhtidasına Ait Yeni Vesikalar", *İslâm Mecmuası*, c. 1, no: 8, 1956-1957, ss. 9-11, 17).

152 Mustafa Uzun, "Halil Hâlid Bey", *DİA*, c. 15, s. 314.

153 Halil Hâlid, "Müsteşrik Şehir Profesörü Brown ve Balkan Komitesi", *SM*, c. 4, no: 101, s. 390. Halil Hâlid Bey, Browne'un Komite içinde İslam'a ve Türklere karşı olumlu bir hava meydana getirebileceğini düşündüğünden üyeliğine sıcak bakmıştır.

sürdüren Arnold, İslam Ansiklopedisi'nin ilk baskısının editörlüğünde de bulunmuştur. İslam medeniyeti ve İslam sanatı ile ilgili çok kıymetli eserler neşreden Arnold'un en önemli eserlerinden biri olan *The Preaching of İslâm*, İslam tarihinin başlangıcından 20. yüzyıla kadarki yayılma sürecini inceler. Bu eser daha sonra Halil Hâlid Bey tarafından *İntişâr-ı İslâm Tarihi* (İslam'ın Yayılışı Tarihi)¹⁵⁴ adıyla tercüme edilir.

Türkiye'ye Dönüşü ve Mebusluğu

Osmanlı Devleti'ni 1876 yılında parlamenter sisteme geçiren II. Abdülhamid, ertesi sene başlayan Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle uygulamayı askıya almıştır. Tatil edilen Meclis ancak II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 tarihinde yeniden faaliyete geçebilmiştir. Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği tarihte Halil Hâlid Bey, İngiltere'de ikamet etmektedir. Kendisine teklif edilen Ankara mebusluğunu da İngiltere'deki meşguliyetleri sebebiyle kabul etmez.¹⁵⁵ Ancak şartların uygun hale gelmesi üzerine 1912 Nisan'ında yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası Ankara mebusu¹⁵⁶ olarak meclise girer. Yeni meclisin 4 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmesi üzerine siyasi hayatı sona erer. Milletvekili bulunduğu dönem içinde Encümen-i Maarif Reisliği yapar ve Tedrisât-ı İbtidaiye Kanunu'nun¹⁵⁷

154 T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, Halil Hâlid (çev.), İstanbul: Sebîlürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 1343. Arnold, İslamiyet ile ilgili hakikatleri tarafsız bir şekilde ifade etmeye çalıştığı için İslam alimleri tarafından da takdir edilmiştir (bkz. Ömer Nasûhi Bilmen, "İntişâr-ı İslâm Tarihi", SM, c. 25, 22 K.sa 1341, s. 168).

155 "Halil Hâlid Bey'in İstifası", SM, c. 6, no: 149, 30 Haziran 1327/1911, ss. 303-304.

156 "Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri", c. 1, 5 Nisan 19 Haziran 1328/1912, TBMM, 1991.

157 Toplam 101 maddeden oluşan kanun, 6 Ekim 1913 (23 Eylül 1329) tarihinde "Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı" olarak yürürlüğe girmiştir. 101 maddelik bu kanun, geçici olarak isimlendirilmişse de çeşitli değişikliklerle birlikte 1961 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (bkz. *Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329).

hazırlanmasında önemli bir rol alır. Ancak komisyonun mazbatasını genel kurulda okunmadan, meclisin feshedilmesi üzerine yapılan çalışma hayata geçirilemez. Buna mukabil ertesi yıl hükümet tarafından geçici kanun olarak neşredilen layihanın esasını bu mazbata teşkil eder.¹⁵⁸

Hindistan Bombay Başşehbenderliği

Hindistan'da ilk Osmanlı şehbenderlikleri (konsoloslukları), 1849 yılında Bombay ve Kalküta'da açılır ve ilk şehbenderler de Ağa Kubalı Muhammed ile Hacı Habib Beylerdir. Ancak şehbenderlerin faaliyetleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile dikkat çekecek bir öneme kavuşur. Bu tarihte Bombay şehbenderi olan Hüseyin Hasib Efendi'nin gayretleri sonucu Müslüman halkla yakınlık sağlanarak savaş sırasında kamuoyu oluşturulması ve yardım toplanması hususunda büyük başarılar elde edilir. Osmanlı şehbenderleri bulundukları bölgeyle alakalı olarak birinci elden kaynak

158 Osman Ergin'in komisyon çalışmalarına dair aktardığı bilgilere göre kanunun hazırlanmasına temel gerekçe olarak meşrutiyet idaresinin eğitim konusunda ihtiyaca cevap verebilecek kalıcı düzenlemeleri bir türlü gerçekleştirememiş olması gösterilir. İlköğretimin önemine ayrıca dikkat çeken komisyon, iptidai eğitimin zorunlu hale getirilmesini önerir. Buranın orta ve yüksek eğitime giden bir basamak değil de başlı başına öneme haiz bir kademe olduğuna vurgu yapılır. İbtidai eğitimin mutlaka yükseköğretime endeksli hale getirilmesinin sakıncalarına da değinilerek bu uygulama sonucu yığılacak olan yüksekokul mezunlarının istihdam edilememelerinin faydadan ziyade buhrana sebebiyet vereceği ikazında bulunulur. Layihaya göre: "Tedrisat-ı ibtidaiyyeden beklenen asıl netice milletin fertlerinin rah-ı muzlimi hayatta biraz meş'ale ile yürüyecek ve bastığı yeri bilerek hem kendilerine hem vatana faydalı uzuvlar olacak surette yetiştirilmelerinden ibarettir." Aynı şekilde herkesi "kendi muhitinde faal ve faydalı bir unsur" haline getirme hedefi vurgulanarak iptidai eğitimin toplum dokusunu bozmayacak şekilde yapılması hususuna dikkat çekilir. Köy çocuğunun köyünde faydalı insan olarak kalması gerektiği savunulur. Layihanın getirdiği başka bir yenilik de vilayetlerin eğitim harcamalarını kendilerinin planlaması yönündedir. Dağınık yerleşimin olduğu mahallerde eğitimin yürütülebilmesi için yatılı mekteplerin kurulmasının faydalı olacağı da komisyonun önerileri arasında yer almıştır (bkz. Osman Nuri Ergin, *TürkMaârifTarihi*, c. 4, İstanbul, 1977, ss. 1306-1311).

aktarma bakımından son derece önemli işler başarırlar. Şehbenderlerin bundan başka halkın halifeye bağlılığını arttırmak için de yoğun çaba sarf ettikleri bilinmektedir.¹⁵⁹

Hindistan'a gönderilen ve etkili çalışmalar yapan isimlerden birisi de Bombay Başşehbenderi Halil Hâlid Bey'dir. Said Halim Paşa, Hariciye Nazırı olarak 19 Haziran 1913 tarihinde Bombay şehbenderliğine Cafer Bey'in yerine Halil Hâlid Bey'in tayin edilmesi talebinde bulunur. Bu tarihten üç gün sonra ise Said Halim Paşa Sadrazam¹⁶⁰ ve Hariciye Nazırı sıfatıyla Halil Hâlid Bey'i Bombay Başşehbenderi olarak atar.¹⁶¹ İngiltere'de bulunduğu yıllarda birçok Hintli ile dostluğu bulunan Halil Hâlid Bey, İslam dünyasını savunan bazı kitaplarının Urdu lisanına çevrilmiş olması sebebiyle Hint Müslümanları nazarında büyük bir şöhrete sahiptir. Onun Bombay'a şehbender olarak geleceğinin duyulması, Müslümanlar tarafından sevinçle karşılanır. Eylül 1913'te Hindistan'a giden Halil Hâlid Bey'e, Hint hükümeti tarafından üst düzey bir protokol uygulanır. *Sebîlürreşad* gazetesinin Asya muhabiri S. M. Tevfik bu karşılaşmayı şöyle aktarır:

Hâlid Beyefendi Hazretleri geldi. Parlak ve emsali görülmemiş bir şekilde karşılandı. Apolobender'den (sırf hükümdârlarla genel valinin karaya çıktıkları bir iskeledir.

159 Osmanlı Devleti, Hindistan ile irtibat kurmak için şehbenderlerden başka bölgeye çeşitli sıfatlarla başka insanlar da gönderdi. Bu şekilde Hindistan'a giden heyetlerden birisi de Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Heyeti'dir [bkz. Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, (Ankara: TDV Yay., 1997), s. 214].

160 Ocak 1913'te Bab-ı Ali baskınıyla Kamil Paşa Hükümeti'ni deviren İttihat ve Terakki onun yerine Mahmut Şevket Paşa'ya hükümet kurdurdu. Bu hükümetin hariciye nazırı olarak görev yapan Said Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın 12 Haziran 1913 tarihinde suikast sonucu öldürülmesi üzerine sadrazamlığa getirildi. Paşa, kurduğu kabinede hariciye nazırlığını da üzerine aldı (bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 20).

161 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade Hariciye (İ. HR)*, 17 Receb (B) 1331/22 Haziran 1913.

Başkalarına müsaade olunmaz. Her kim olursa olsun yukarıdaki zâtların haricindekiler başka iskelelerden karaya çıkarlar. Halil Hâlid Beyefendi'ye bir güzellik ve fevkalade hürmet eseri olarak bu iskeleden karaya çıkmasına mahalli hükümet müsaade etmiştir) karaya çıkarıldı.¹⁶²

Hakkında “Bu âna kadar Hindistan’a bu kadar fâzıl, alim, muhterem ve vakûr bir temsilci gönderilmemiştir” denilen Halil Hâlid Bey’i karşılamaya gelenlerin oluşturduğu coşku ise izdihama sebep olur:

Herkes Halil Hâlid Beyefendi Hazretleri’nin elini -daha doğrusu- ellerini, elbiselerini öpüyordu. Bu büyük bir şeref, nimet olarak kabul ediliyordu. Onun ellerini öpmekte, kapışmakta herkes yarışmaktaydı. Karşılayanlar o kadar çoktular ki, iğne atılsaydı, izdihamdan yere düşmezdi. Kendisinin bindikleri otomobil çiçeklerle, güllerle donatılmıştı. Bir müddet sonra karşılamaya gelenler içinden zorlukla bir yol açıp kendisini otomobile bindirdik. İskeleye pek yakın bulunup, Bombay’ın en güzel ve birinci hotellerinden birisi bulunan Taçmahal Hoteli’ne gittik. Hotelin büyük ve şahane salonunda kendisini karşılayanları kabul etti. Kendilerini taltif ve memnun etmede son derece nezaketle, samimiyetle çalışıyorlardı. Hâlid Beyefendi’nin değerli açıklamalarını dinlemek için orada hazır bulunanlar göz kulak kesilmişti.¹⁶³

Kendisinden önce Bombay Şehbenderi olarak görev yapan Cafer Bey’in ayrılırken valiye ziyarette bulunmaması rahatsızlıklara sebep olmuştur. Hâlid Bey’in bu tür olumsuzlukları da ortadan kaldırması ve iyi ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olması bekleniyordu.¹⁶⁴ Halil Hâlid Bey, Sultan-Halife’nin hediyesi

162 S. M. Tevfik, “Halife Mümessilinin İstikbal Merasimi”, *Sebilürreşad*, c. 11, no: 280, 9 Kanunisani 1329/22 Ocak 1914, ss. 316-17. Hindistan’a Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti heyetiyle birlikte giden *Sebilürreşad* gazetesi yazarlarından S. M. Tevfik Bey, Hindistan’da bulunduğu süre içinde (Mayıs 1913-Mart 1914) düzenli olarak SR’ye gönderdiği yazılarda Hint Müslümanlarının Osmanlı’ya olan teveccühünü geniş bir şekilde anlatmıştır (bkz. Özcan, *Pan-İslâmizm*, s. 216).

163 S. M. Tevfik, “Halife Mümessilinin İstikbal Merasimi”, *SR*, c. 11, no: 280, 9 Kanunisani 1329, ss. 316-17.

164 S. M. Tevfik, “Edirne’nin Yeniden Fethi ve Hindistan Ahali-i İslâmiyesi”, *SR*, c.11, no: 261, 29 Ağustos 1329, s. 9. Halil Hâlid Bey görevini devralıncaya kadar H. Basrî Bey yerine vekâlet etmiştir.

olarak camilere dağıtılmak üzere getirdiği halıları yerlerine ulaştırmayı vesile kılıp birçok şehri dolaşarak Müslümanlarla irtibat kurma imkanı bulur.¹⁶⁵ Gittiği yerlerde kendisine gösterilen ilgi sebebiyle nümayişlerin oluşması hükümetin müdahalesine sebep olur. Kısa sürede etkili çalışmalar yapan Halil Hâlid Bey, İngiliz-Hindistan otoriteleri tarafından “Panislamizmin şu ana kadar ki en önemli temsilcilerinden birisi” olarak değerlendirilir.¹⁶⁶ Bir müddet sonra (Mayıs 1914) geri çağırılmasının ardından kendisiyle temasa geçen insanların tutuklanmaya başlanması,¹⁶⁷ yaptığı çalışmaların İngilizler tarafından ne kadar önemsenmediğinin bir göstergesidir.

Onun geri çağırılması, Müslümanlar arasında büyük üzüntüye sebep olur. Hindistan’dan İngiltere’de yaşayan Muhammed Ali’ye yüzlerce mektup yazılarak Halil Hâlid Bey’in kalması için Osmanlı hükümeti nezdinde aracı olması istenir.¹⁶⁸ Halil Hâlid Bey, görevinde kaldığı süre içinde mümkün olduğu kadar çok kişiyle temas kurarak Osmanlı Devleti’ne ve halifeye karşı muhabbetin artması için çaba sarf eder. Hindistan’dan ayrılmadan önce yaptığı veda ziyaretleriyle de Müslümanların gönlünü bir kez daha fetheder:

Halil Hâlid Bey evvelce Hindistan’ın kuzeyine yaptığı seyahati esnasında tanıştığı zatlar ile istifasından sonra yaptığı son seyahati sırasında dostluklarını yenilemiş, Rampor ve Dehli’yi İstanbul’a dönmeden evvel ziyaret etmiştir. Ziyareti sırasında saygıdeğer Pehubal Hakimisi ve Rampor kaymakamlarından tutunuz da en fakir tabakalarda bulunan Müslümanlara kadar ümmetin kalbini kazanmayı başarmıştı. Daha sonra Delhi’de iken

165 S. M. Tevfik, “Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey”, *SR*, c. 12, no: 299, 20 Mayıs 1330/4 Haziran 1914, ss. 242-243.

166 Özcan, *Pan-İslâmizm*, s. 217.

167 “Hindistan”, *SR*, c. 13, no: 318, 4 Kanûnievvel 1330/17 Aralık 1914, s. 47.

168 Muhammed Ali de Osmanlı Hükümetine bu talebi iletmiştir (bkz. Özcan, *Pan-İslâmizm*, s. 217).

idarehanemize geldi ve sıcak bir günün uzun saatlerini birçok itibarlı Müslüman ile görüşerek ve sohbet ederek geçirdi. Cuma namazını binlerce halk ile (cuma mescidinde) edadan sonra herkes ile tokalaşarak vedalaştı.¹⁶⁹

I. Dünya Savaşı ve Avrupa'daki Yılları

Osmanlı Devleti her ne kadar 28 Temmuz 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'nın dışında kalmak istedi ise de savaşı çıkaran devletlerin paylaşmayı düşündükleri coğrafya üzerinde bulunuyor olması sebebiyle buna imkan bulamamıştır. Harbin dışında kalma imkanı bulamayan Osmanlı Devleti, İtilaf devletlerinin politikaları sebebiyle Almanya'nın yanında yer almak zorunda kalmıştır. Almanya ile 2 Ağustos 1914'te gizli bir ittifak antlaşması imzalanmış, kısa bir süre sonra da Akdeniz'de İngilizlerin baskısından kaçan Goben ve Breslaw adlı Alman savaş gemilerinin Osmanlı Devleti tarafından satın alındıkları ilan edilmiştir. Bu gemilerin 27 Ekim 1914'te Karadeniz'e açılıp Sivastopol ve Odesa'yı bombalamaları, devletin Almanya yanında fiilen savaşa girmesine sebep olmuştur.¹⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya, savaş sırasında İslam toplumları üzerinde olumlu bir tesir oluşturmak için birtakım imaj çalışmalarında bulunmuştur. Bu çerçevede zikredilebilecek çalışmalardan birisi, Fransız, Rus ve İngiliz ordularından esir düşen Müslüman askerlerin diğer esirlerden ayrı kamplarda toplanmasıdır. Bunlara diğer esirlerden farklı davranıldığı gibi onlar için cami ve okul dahi inşa edilmişti. Bu uygulama ile Almanlar, Müslümanların lideri olan Osmanlılara, hem Müslüman esirlere karşı güzel

169 S. M. Tevfik, "Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey", *SR*, c. 12, no: 299, 20 Mayıs 1330/4 Haziran 1914, ss. 242-43.

170 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih* (1789-1994), (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995), ss. 461-467.

davranışlarını göstererek bir cemile yapmak hem de esirlere halifelerinin kendileriyle birlik olduğunu göstererek onları kazanmak istiyordu.¹⁷¹

Almanya ile İslam alemini yakınlaştırmaya yönelik gerçekleştirilen çalışmalardan birisi de Müslüman aydınların Almanya'ya davet edilmeleridir. Almanlar özellikle İslam aleminin başı konumunda olması sebebiyle Osmanlı aydınlarının heyetler halinde Almanya'ya gelmelerine önem verdiler. Almanya'ya davet edilen Osmanlı aydınlarından birisi de Halil Hâlid Bey'dir. Almanya'ya 1915 yılı Temmuz'unda¹⁷² giden Hâlid Bey'in Türkiye'ye ne zaman döndüğü kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yazdıklarından anlaşıldığına göre Türkiye'ye dönüşü mütareke döneminden sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

Savaşın başlaması üzerine siyasi ortamın kendisi için sıkıntılı bir hal aldığını düşünen Halil Hâlid Bey, o sırada karşısına çıkan Berlin'e gitme imkanını bu durumun son bulması için bir fırsat olarak görmüştür. Bu konuyla ilgili *Bazı Berlin Makalatı* adlı eserinde: "Harb-i Umûmî'nin başlamasından sonra memleketimizde bulunan bazı kimseler gibi benim de faâliyetle devâmıma sekte gelmişti. Pek müz'ic geçen on bir aylık bir mecburi atalet dönemine İstanbul'dan Berlin'e gitme fırsat veren bir vesile son verdi" demektedir.¹⁷³

Halil Hâlid, Almanya'da kaldığı süre içinde gazetecilik mesleğine devam eder. Her ne kadar "harbin ortaya çıkardığı nazik durum, fikrin düşündüğü şeylerin birçoğunu serbestçe neşre engel teşkil" eylese de o, çoğunlukla "Doğu dünyası ve İslam alemine" ait çok sayıda yazı yazar. Alman matbuatı için kaleme aldığı bu yazılar, çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanır.

171 M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, (İstanbul: Kaynak Kitaplığı Yay., 2004), ss. 54-55.

172 Halil Hâlid, *Bazı Berlin Makalatı*, (Berlin, 1918), s. 53.

173 Halil Hâlid, *Bazı Berlin*, önsöz.

Almanya'daki gözlemlerini ihtiva eden ve Türkçe olarak kaleme aldığı yazılarının bir kısmı da İstanbul ve Osmanlı vilayetlerinde çıkan gazetelerde neşredilir.

Türk-Alman Ortak Yayını: Die Islâmische Welt

Savaş yıllarında Osmanlı-Alman ittifakını toplumlar nazarında da güçlendirmek için yapılan çalışmalarından birisi de iki ülke aydınlarının birlikte yazılar yazdığı ve muhtemelen hükümetler tarafından desteklenen *Die Islâmische Welt* [İslam Dünyası]¹⁷⁴ adlı bir derginin yayımlanmaya başlamasıdır. Yazarları arasında Halil Hâlid Bey'in de bulunduğu dergi, yayın hayatına ilk olarak İstanbul'da İslâm Dünyası adıyla girer. Bu dergi, Osmanlı halkını aydınlatmak, Almanya ile ilgili gerçekleri ortaya koymak ve Müslümanlar arasında yayılmaya çalışılan fitneleri ortadan kaldırmak amacıyla neşredilmektedir. İstanbul'daki yayınların faydasının görülmesi üzerine dergi, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi ve iki ülke halklarının birbirlerine karşı bilinçlendirilmesi amacıyla *Die Islamische Welt* adıyla Berlin'de yayımlanmaya başlar.

Abdülaziz Caviş ve Abdülmelik Hamza tarafından yayımlanan dergide, Türk ve Arap yazarların yanı sıra Alman subay, araştırmacı, eğitimci ve bilim adamlarının da makaleleri yer alır. Yayımlanan makaleler genellikle politik, ekonomik, sosyal ve kültürel amaçlı konuları içerir. Bunun yanında özellikle derginin ilk sayılarında Orta Doğu'daki cephelerden çekilmiş emsalsiz fotoğraflar bulunmaktadır.¹⁷⁵

174 *Die Islâmische Welt*, 16 Kasım 1916 tarihinde Berlin'de yayımlanmaya başladı. Kasım-Aralık 1917 tarihinde çıkan 12. sayısı ile yayın hayatı sona erdi.

175 Murat Çulcu, "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die Islâmische Welt", *Müteferrika*, no: 2, 1994, ss. 193-208.

İsviçre’de Toplanan

Sosyalistler Kongresine Katılması

Halil Hâlid Bey’in I. Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleri sadece Almanya ile sınırlı değildir. Batılılar tarafından işgal edilerek sömürge haline getirilmiş olan Doğu toplumlarının ve Osmanlı Devleti’nin haklarını, bulunduğu her ortamda savunmuştur. Bu maksatla çeşitli Avrupa ülkelerini dolaşmış, oralarda gerçekleştiren sosyal ve siyasi içerikli etkinliklere katılarak misyon edindiği davayı anlatmaya çalışmıştır. Bu çerçevede zikredilecek faaliyetlerden birisi de 1919 yılında İsviçre’nin Bern şehrinde toplanan Uluslararası Sosyalistler Kongresi’dir. Halil Hâlid bu kongreye katılarak işgalci devletlerin Doğu toplumlarına karşı giriştikleri acımasız istilaya dikkat çekmiştir. Daha sonra kitap haline getirilecek olan bir tebliği¹⁷⁶ kongreye katılan İngiliz delegelere sunmuştur. Tebliğde kalıcı barışın yollarını gösterdiği gibi Batı politikasının ahlaki ve insani olmayan boyutlarına da vurgu yapmıştır.¹⁷⁷ I. Dünya Savaşı ve mütareke yıllarını Avrupa’da geçiren Halil Hâlid Bey, İsviçre’den 5 Kasım 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği bir dilekçeyle Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerine¹⁷⁸ Ankara bağımsız milletvekili adayı olarak başvurur¹⁷⁹ fakat mebus yapılmaz.

İstanbul Darülfünunu Müderrisliği

1922 yılında İstanbul Darülfünunu’na muallim olarak tayin edilir. Bir müddet Edebiyat Fakültesinde görev yapan Halil Hâlid Bey, vazifesini daha sonra İlahiyat

176 Bu tebliğ, *The Turcophobia of the English Imperialists* adıyla basıldı.

177 Tebliğde ileri sürdüğü görüşlere dair geniş bilgi 3. ve 4. bölümlerde yer almaktadır.

178 Osmanlı Mebusan Meclisi, 21 Aralık 1918’de fesh edildi. Seçimler bir yıl sonra Aralık 1919’da yenilendi.

179 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH.İ.UM.EK*, no: 114/80, 11 Safer 1338(Hicri)/5 Kasım 1919.

Fakültesi Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Muallimi¹⁸⁰ olarak sürdürür. Burada İslam Felsefesi, Müslüman Milletlerin Etnografyası, Antropoloji gibi dersler okutur. İlahiyat Fakültesindeki derslerinden başka Harbiye’de de İngilizce dersleri verir. Emeklilik yaşına gelmesi ve hastalığı sebebiyle 1930’da Harbiye’deki derslerine son verilir. Darülfünun’da hocalık yaptığı dönemde gazete ve dergilerde de makaleleri yayımlanmaktadır. Özellikle *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*’nda yayımlanan makalelerinde kıymetli bilgiler yer alır.¹⁸¹

Halil Hâlid Bey ve

İlahiyatta Din Reformu Tartışmaları

20 Haziran 1928 tarihli *Vakit* gazetesinde¹⁸² İlahiyat Fakültesi hocalarının dini reform programı hazırladıkları haberi yayımlanır. Haberde reform için atılması gereken adımları ihtiva eden layiha ve onu hazırlayan heyet üyelerinin isimlerine de yer verilir. Layihayı hazırlayan heyet arasında Halil Hâlid Bey’in adı da yer almaktadır.¹⁸³ Hazırlanmış olan layiha metninde, Türk inkılabının hayatımıza getirdiği yeni prensipler çerçevesinde toplumsal müesseselerin bütününde yapılan düzenlemelerin dini sahaya da uygulanması öngörülmektedir. Buna göre Türk inkılabı; lisan, ahlak, hukuk,

180 Devlet Yıllığı, 1928-1929 ve 1929-1930. Burada vazifesi “İlahiyat Fakültesi Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Muallimi” olarak gösterilmiştir.

181 *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*’ndaki makaleleri için bkz. 4. bölümdeki makaleleri başlığı.

182 “İlahiyat Fakültesi Tarafından Hazırlanan Lâyiha Etrafında”, *Vakit*, no: 3753, 20 Haziran 1928, ss. 1-2.

183 Layihayı hazırladıkları ileri sürülen zevatın isimleri: Köprülüzâde Fuat, Terbiyeci İsmail Hakkı, Ruhîyat Müderrisi Şekip, İzmirli İsmail Hakkı, Halil Hâlid, Halil Nimetullah, M. Ali Aynî, Şerafettin, Şevket, Arapgirli Hüseyin Avnî, Hilmi Ömer ve Yusuf Ziya (bkz. *Vakit*, no: 3753). Ertuğrul Düzdağ, Halil Hâlid Bey’in *Arap ve Türk* adlı eserinin sadeleştirmesine böyle bir layihanın imzalanmadığına dair açıklama koymuştur (bkz. Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, M. Ertuğrul Düzdağ (sad.), İstanbul: Selam Neşriyat, 1994).

iktisat gibi bütün sosyal hayata ait müesseselerini ilmi ve milli bir yapıya kavuşturmayı hedeflemektedir. Din de sosyal bir müessese olduğuna göre diğer sosyal alanlar gibi o da gelişmelere uygun düşecek şekilde “tekamül” göstermek durumundadır.¹⁸⁴ Dini sahanın ıslahı ve tekamülü için layihanın öngördüğü tedbirler şunlardır:

Bir İbadet Şeklinde: Mabetlerimiz temiz olmalı, ziyarete ve oturmaya uygun hale getirilmelidir. Mabetlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesine izin verilmelidir. Bu dini ıslahatın ibadete ait olan sıhhi şartıdır.

İki İbadetin Dilinde: İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul edilmeli ve kullanılmalıdır. Bunlar yalnız hafızanın sermayesi olarak değil yazılı olarak da kullanılabilir. Ve mabetlerde bu esasta teşkilat yapılmalıdır.

Üç İbadetin Sıfatında: İbadetlerin son derece açık, heyecan verici, deruni (içten) bir surette yapılması temin edilmelidir. Bunun için musikiye kabiliyeti olan müezzinler, imamlar yetiştirmek lazımdır. Ayrıca mabetlere musiki aletlerinin kabulü de lazım gelir. Mabetlerin ilahi mahiyetinde çağdaş enstrümental musikiye kesin ihtiyacı vardır.

Dört İbadetin Fikriyatında: Hutbelerin basılmış şekilleri yeterli değildir. Hitabet, okumaktan ayrı bir şeydir. Hutbelerde mühim olan asıl içerik doğrudan doğruya ilmi yahut iktisadi fikirler değil, doğrudan doğruya dini olan kıymetler ve muâkeledir. Bunu verebilecek olan insanlar hitabete muktedir din filozoflarıdır.

İlahiyat Fakültesi hocalarının bu alanlarda yapılacak çalışmaları, kitap ve makale neşretmek, ders ve konferanslar vermek suretiyle sürdürecekleri vurgulanmıştır. Layihada sıkça dile getirilen bir husus da İlahiyat Fakültesinin ancak bu suretle inkılaplara ve

184 “Dini hayat da ahlâkî ve iktisâdî hayat gibi ancak ilmi tefekkürler ve ilmi usullerle ifade ve ıslah edilmelidir ki; diğer müesseselerle hem ahenk bir surette hususi ve şahsi feyzini verebilsin” (bkz. *Vakit*, 20 Haziran 1928, s. 2).

cumhuriyete bağıllığını gösterebileceği ve “vatana karşı borcu olduğu medeni ve asrî vazifeyi yapmış” olabileceği hususudur.

Ancak layihanın tam metnini yayımlayan *Vakit* gazetesi, bir müddet sonra Darülfünun Emaneti (üniversite rektörlüğü) tarafından konuyla ilgili gönderilen açıklamayı yayımlayarak bu haberi tekzip eder. Fakat layihayı kaleme aldıkları iddia edilen hocalardan ayrıca bir açıklama gelmediğinden ilk haberi okuyup tekzibi görmeyenler, böyle bir layihanın gerçekten hazırlandığına inanırlar. Darülfünun’dan gönderilen tekzip şöyledir:

20 Haziran 1928 tarihli bazı gazetelerde İlahiyat Fakültesi müderrislerine atfen dinin ve ibadet şeklinin ıslahına dair bir lâyiha neşrettiği görülmüştür. Gerek Darülfünun Emaneti (rektörlük) ve gerek alakadar fakülte riyaseti böyle bir şeyden katiyyen haberdar olmadığı cihetle keyfiyet resmen tekzip olunur.¹⁸⁵

Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen konu, çeşitli yayın organları tarafından gündeme getirilmeye devam eder. Bu konuyu *Vakit* gazetesinde yayımlanan ilk haliyle sayfalarına taşıyan yayın organlarından birisi de Necip Fazıl Kısakürek tarafından neşredilen ve İslamcı-milliyetçi bir çizgi takip eden *Büyük Doğu* mecmuasıdır. *Büyük Doğu* layiha metnini hem 1947¹⁸⁶ hem de 1959¹⁸⁷ tarihinde olmak üzere iki defa yayımlayarak konunun yeniden gündeme taşınmasını sağlar.

Haklarında “dini tepelemek istiyorlar vurgusu” yapılan İlahiyat Fakültesi hocaları aslında böyle bir layihayı hiç imzalamazlar. Konu, 1947 de *Büyük Doğu*’da gündeme geldiğinde Eşref Edip Fergan Bey tarafından

185 Gazete, iki gün sonra Darülfünun eminliğinden yapılan açıklamayı ikinci sayfadan “Tekzip” başlığıyla çok küçük bir haber olarak yayımlamıştır (“Tekzip”, *Vakit*, 22 Haziran 1928, s. 2).

186 “Bu Dini Nasıl Tepelemek İstediler?”, *Büyük Doğu*, c. 3, no: 61, 2 Mayıs 1947, ss. 13-14.

187 “İlahiyatta Reformcular”, *Büyük Doğu*, c. 5, no: 10, 8 Mayıs 1959, ss. 8-9.

neşredilen İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası, layihaya imza koyduğu söylenen isimlerden Diyanet İşleri Riyasetinde Müşavere Heyeti üyesi olarak bulunan Yusuf Ziya (Yörükân) Bey (1887-1954) ile görüşerek konuya açıklık getirmeye çalışır. Layihanın yayımlandığı iddia edilen tarihte İlahiyat Fakültesi Umumi Kâtibi olan Yusuf Ziya Bey, meselenin uzayıp yeni dedikodulara sebebiyet vermemesi için şimdiye kadar konuşmaktan kaçındığını belirttikten sonra böyle bir metne imza atılıp atılmadığı konusunda şu açıklamayı yapmıştır:¹⁸⁸

Hayır benim imzam yoktur. Yalnız benim değil hiçbir arkadaşımın da imzası yoktur. Böyle bir lâyiha ne müderrisler meclisinde ne de başka bir komisyonda müzakere bile edilmedi. Arkadaşlardan biri, müderrisler meclisinde müzakere edilmek üzere böyle bir şey kaleme almış, müderrislere birer suret vermiş, aynı günde bir surette gazetelerden birine göndermiş. Bir emrivaki karşısında bırakılmak istenildiği anlaşıncı hepimizin çok canı sıkıldı. Hiçbirimizin meselenin esasından haberimiz yokken bütün müderrisler namına işin, gazetelere aksetmesi pek tuhaf bir şeydi. Bunun bir müzakere mevzuu yapılması doğru değildir, denildi ve müderrisler meclisi toplanmadı. Binaenaleyh lâyiha denilen bu şey imza edilmek şöyle dursun, müzakere bile edilmedi.

Yusuf Ziya Bey, bu meseleyi konuşmak üzere toplanmış bir komisyonun dahi bulunmadığını söyleyerek açıklamalarını şu şekilde sürdürmüştür:

Biz o sıralarda fakülte meclisini toplamak ve bir reis seçmek için her türlü kanuni yollara başvuruyorduk. Bir gün üç dört arkadaş reis vekili Fuat Köprülü'yü ziyaretle müderrisler meclisini toplamasını kendisinden isterler. Sebep olarak birçok müzakere mevzuunu gösterirler. Fuat Bey: "Bunlar ehemmiyetsiz şeylerdir. Sizden mühim şeyler, dini bir ıslahat beklenmektedir. Siz buna dair bir şey hazırlayın, toplanalım. Onu müzakere edelim" demiş. Bunun üzerine perşembe günü içtima etmek ve o zamana

188 "Din İnkılabı Lâyihası", *İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c. 2, no: 72, 15 Haziran 1947, ss. 9-10.

kadar da müzakereye zemin olmak üzere bir müsvedde hazırlanması iki arkadaşa havale edilmiş. İki gün sonra müsveddeden bir suret bize verildi. Bir surette *Vakit* gazetesine gönderilmiş. Meselenin daha müzakere edilmeden gazeteye aksettiği görülünce reis vekili: “Bu ne iştir? Henüz müzakere edilmeden nasıl gazeteye verilmiş? Artık içtima edemeyiz, böyle bir mevzuu müzakere edemeyiz” diye haber gönderdi. Bu suretle bu iş kaldı. İşte meselenin hakikati bundan ibarettir.

Ayrıca *Büyük Doğu*’da Babanzade Ahmed Naim Bey ile Ferit Bey’in layihayı imzalamadıkları ifade edilmiştir. Ancak bu şahıslar zaten o tarihte İlahiyat Fakültesi hocası olmadıklarından meseleyle uzaktan yakından ilgileri yoktur. İsmayıl Baltacıoğlu¹⁸⁹ tarafından hazırlanarak bir oldubitti şeklinde İlahiyat Fakültesi hocalarına imzalatılmak istenen layiha metni, sonraki yıllarda da bazı araştırmacılar tarafından *Vakit*’te yer alan ilk haliyle kullanılmıştır.¹⁹⁰

Layihayı hazırlayanlar arasında ismi zikredilen Halil Hâlid Bey’in eserleri ve makaleleri incelendiğinde, onun layihada öne sürülen görüşleri benimsemediği ve bu tür yaklaşımları tasvip dahi etmediği kolaylıkla anlaşılabılır. Konuyla ilgili aydınlatıcı olması bakımından Halil Hâlid Bey’in ibadet ortamıyla ilgili görüşlerini anlamak bakımından şu cümle iyi bir örnektir:

Kilise organunu [org] gibi bir mûsikî âleti ise Müslümanlarca ibadetin ruhani sükûneti ile uyuşmayan bidatlerden sayılır; zîra yalvarma anında kulun fikrinin tamamen Allah’a yönelmiş olması gerekir.¹⁹¹

189 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, Düzdağ’ın önsözü.

190 Layiha metninin kullanıldığı bazı çalışmalar için bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (7. Baskı), (Ankara: TTK, 1998), ss. 409-410. Davut Dursun, *Din Bürokrasisi Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, (İstanbul: İşaret Yay., 1992), ss. 186-187. Sadık Albayrak, *Türkiye’de Batıcılık-İslâmcılık Mücadelesi*, (İstanbul: Risale Yay., 1990), ss. 331-348. Albayrak, *Vakit* gazetesindeki metni tamamen yayımlamış ve layihada ismi geçen hocalardan bazılarının eserlerinden alıntılar yapmıştır.

191 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib Münâzâsı*, Kahire, 1325, ss. 47-48.

Halil Hâlid Bey'in Amerikan Üniversitelerinde Konferans Vermek Üzere Davet Edilmesi

Halil Hâlid Bey, 1929 yılında Amerika'da faaliyet gösteren "Uluslararası Eğitim Müessesesi" tarafından Amerika darülfünun ve mekteplerinde konferans vermek üzere davet edilir. Bu müessese, Avrupa'nın tanınmış profesörlerini ve önemli şahsiyetlerini her yıl Amerika'ya davet ederek bir dizi konferanslar vermektedir. Darülfünun Eminliği'nin (Rektörlük) 19 Kasım 1929 tarihli Başvekâlete gönderdiği yazıda¹⁹² Hâlid Bey'in gelecek yılın Mart ve Nisan aylarında Amerika'da vereceği konferansların Türkiye için önemli bir propaganda vesilesi olacağına dikkat çekilmiştir:

İngilizce ve diğer dillere hakkıyla aşina bulunan Halil Hâlid Bey'in bu davete icabet ederek Amerika'ya seyahatinden mühim neticeler elde edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Kendinin vereceği konferanslar memleketimizi Amerikalılara ve Amerika ilmi çevrelerine hakkıyla tanıtmak hususunda mühim bir etken olacaktır.

Yazının devamında Halil Hâlid Bey'in Amerika'daki masraflarının davet eden kurum tarafından karşılanacağı ancak "mumaileyhin bu konferanslara iştiraki Zat-ı Devletlerince de tensip buyrulduğu takdirde yalnız gidip gelme masrafı olarak (1500) liraya ihtiyaç" duyulacağı belirtilir. Darülfünun'un bütçesinde tahsisat kalmadığı için de bu para hükumetten talep edilir. 30 Kasım'da gönderilen cevabi yazıda Darülfünun'un talebinin onaylandığı ve gerekli paranın istenilen tarihte verilmesi için Hariciye Nezareti'ne talimat verildiği ifade edilir.¹⁹³ Fakat bu seyahat, -muhtemelen sağlık sorunları sebebiyle- gerçekleşmez.

192 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, fon kodu: 30.10.0.0, Dosya: 2389, 01.12.1929.

193 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, aynı belge.

Vefatı

Halil Hâlid Bey'in bir süredir müptela olduğu zatürre hastalığı, vefatından bir yıl kadar önce iyice artar. Hastalığın son aylarda daha da ağırlaşması üzerine dostu Said Halim Paşa'nın oğlu ve talebesi Mısırlı Halim Bey tarafından sıcak havanın iyi geleceği düşünülerek Kahire'ye götürülür. Ancak hastalık ilerlemeye devam eder. Tedavisine bir müddet hastanede devam edilen Halil Hâlid Bey, durumunun ağırlaşması üzerine memleketine dönmek ister. Doktorlarının da müsaade etmesi üzerine deniz yoluyla İstanbul'a gelir ve bir gün sonra da (29 Mart 1931) vefat eder.¹⁹⁴

Cenazesi 30 Mart 1931 tarihinde Laleli'de ikamet ettiği Harikzede apartmanından alınarak Valide Sultan Camii'ne götürülür. Halil Hâlid Bey, burada kılınan cenaze namazının ardından ailesi, dostları, Darülfünun hocaları ve talebelerinin katıldığı "sessiz ve alayışsız" bir törenle Merkez Efendi Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedilir.¹⁹⁵ Darülfünun, Halil Hâlid Bey'in vefatı sebebiyle o gün tatil edilir, İstanbul gazeteleri de vefat haberini sayfalarına taşır. Genel olarak büyük bir ilim adamının kaybedildiği vurgusu yapılan yazılar yayımlanır.¹⁹⁶ Yakın dostu Abdülhak Hamid Bey de Halil Hâlid için kaleme aldığı duygusal bir mektubun sonunda şunları söyler:

Metin ve mekin vatanını ve milletini seven ve pek kuvvetli bir karakter sahibi olan bu zat diyebilirim ki bu

194 Abdülhak Şinasi Hisar, "Halil Hâlid", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1931.

195 "Halil Hâlid Bey Defnedildi", *Vakit*, 31 Mart 1931. 2 Nisan'da eşi ve biraderleri cenazeye katılanlar ile taziye bulunanlara teşekkür eden bir mesaj yayımladılar (bkz. *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931).

196 "Büyük Bir Ziya: Kaymetli Alimlerimizden Halil Hâlid Bey Vefat Etti", *Cumhuriyet*, 30 Mart 1931, s. 1, 4; "Büyük Bir İlim Adamımızı Kaybettik", *Yeni Gün*, İstanbul, 31 Mart 1931; "Kıymetli Bir Profösör Halil Hâlid Bey Evvelki Gece Öldü, Bugün İhtifal ile Gömülecek", *Vakit*, İstanbul, 30 Mart 1931; "Halil Hâlid Bey Defnedildi", *Vakit*, 31 Mart 1931; Ahmet İhsan, "Rahmetli Halil Hâlid Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne", *SF*, no: 1807/122, İstanbul, 1931, ss. 274-275.

meziyetlerinin mükâfatını yalnız kendi vicdanında görmüştür. Hayattayken kıymeti bilinemediğinden kayıp sayılan Halil Halit için vefatında ne demeli bilmem? Ziya ender ziya"¹⁹⁷

Hakkında yazı yazanlardan birisi de Ahmet İhsan Bey'dir. Yazısında Halil Hâlid'in İngiltere'deki hizmetlerine vurgu yapan Ahmet İhsan özellikle onun Cambridge Üniversitesinde öğretim üyesi olarak bulunduğu dönemde yaptığı çalışmalar üzerinde durmuştur.¹⁹⁸ Vefatıyla ilgili kaleme alınan önemli makalelerden birisi de Abdülhak Şinasi Hisar'a aittir. Bu makalede Halil Hâlid Bey'in kısa bir biyografisini aktaran yazar, onun son dönemlerinde çektiği sıkıntılarla ilgili oldukça geniş malumat vermektedir.¹⁹⁹

Şahsiyeti

Halil Hâlid Bey önemli bir entelektüel olduğu gibi aynı zamanda büyük bir aksiyon adamıdır. O, doğru kabul ettiklerini -sonunda şahsına zararı dokunsa da- kararlılıkla savunmaktan çekinmeyen, hürriyetine son derece düşkün, değerlerine bağlı ve memleketine aşık bir şahsiyettir. Hakkında fazla bir araştırma yapılmamış olsa da hayat akışından, eserlerinden, yaptığı çalışmalardan ve dostlarının vefatını müteakip kaleme aldıklarından onun kişiliği ile ilgili temel özelliklerini tespit etmemiz mümkün olmaktadır.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın "uzun boyu, kemikli ve dimdik bir vücudu, sert ve beyaz saçları, kalın kaşlar altında sabit ve mahzun nazarlı iri ve mavi gözleri, müteennî bir vekarı vardı"²⁰⁰ diye tarif ettiği Halil

197 "Halil Hâlid Bey Merhumun Cenazesi Hürmetle Defnedildi", *Cumhuriyet*, 31 Mart 1931 (Mektup, bu haberin içinde yayınlanmıştır).

198 Ahmet İhsan, "Halil Hâlid Merhum", *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931 (Bu yazı, müellifin SF'deki makalesinin biraz genişletilmiş Hâlidir).

199 Abdülhak Şinasi Hisar, "Halil Hâlid", *Hakimiyeti Milliye*, İstanbul, 10 Eylül 1931.

200 Hisar, "Halil Hâlid".

Hâlid Bey'in kendisiyle özdeşleşen en belirgin özelliği, hürriyetçiliğidir. Hürriyetine olan düşkünlüğü sebebiyle üniversiteyi bitirdikten çok kısa bir süre sonra hayat çizgisini kökten değiştirecek bir karar alır ve İngiltere'ye gider. Bu ülkeye gitmesi konusunda kendisini cesaretlendirecek ne bir tanıdığa ne de hayatını kolaylaştıracak maddi imkanlara sahiptir. İngiltere'ye vardığında parasız ve yalnız bir adamdır. Vatanını terk etmesine sebep olduğu için II. Abdülhamid yönetimine muhalefet ettiyse de bu durum onu memleketinin sıkıntılarına karşı duyarsızlaştırmamıştır.

Onun vasıflarından biri de mensubu bulunduğu medeniyete ve millete olan bağlılığıdır. Başta eğitim olmak üzere çeşitli gerekçelerle Batı'ya giden Osmanlı gençlerinin büyük bölümünde önemli ölçüde kültürel yabancılaşma görülmektedir. Fakat Halil Hâlid Bey, Avrupa'da uzun yıllar kalmış olmasına rağmen toplumuna yabancılaşmadan dönmeyi başarabilmiş az sayıdaki Osmanlı aydınından birisidir. Onun tercüme-halini yayınlayan *Sebîlürreşad* mecmuasında bu yönüne dikkat çekilmiştir:

Avrupa memleketlerinde bulunduğu halde dini, milliyeti hakkında bu derecelerde hamiyet gösteren ve fedakarlık yapan zatların varlığı ile bütün millet iftihar ettiğinden bahseden sayısız mektuplar alıyoruz. Gerçekten Halil Hâlid Beyefendi'nin gerek eserleri ve makalelerinde gerekse uzun yıllar sürdürdüğü vatanseverlik mücadelesinde görülen milli ruh ve samimiyet her türlü takdire layıktır. Avrupa'ya giden talebemiz eğer memlekete, millete hizmet arzusunda iseler milletin ihtiyacını, duygusunu, ruhunu dikkate almalı, Halil Hâlid Beyefendi biraderimizin yolunu takip etmelidirler, eğer "biz milleti kendimize göre uydururuz" der de millete, ruh ve duygusunun karşısında bir fikir, bir Avrupa terbiyesi vermeye kalkıştırlarsa emin olsunlar ki hiçbir zaman vatana, millete hizmet edemeyecekler...²⁰¹

201 "Halil Hâlid Bey ve Meslek-i Tahriri", SM, c. 4, no: 96, s. 308; Düzdağ, "Türk ve Arab" neşrinde bu yazının, M. Akif Ersoy tarafından kaleme alındığı tahmininde bulunmaktadır (Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 38).

Ahmet İhsan, Halil Hâlid Bey'in vefatı üzerine yazdığı makalesinde onun hakkında "alim, çalışkan ve vatanını çok seven bir zât idi"²⁰² demektedir. Bu tespit, onun hakkında yazı yazan herkesin ortak kabulüdür. Gerçekten de hayatı ve eserleri incelendiğinde görülür ki Halil Hâlid Bey, kendisini, İslam medeniyetinin, Osmanlı Devleti'nin ve istiklalleri ellerinden alınan Doğu toplumlarının haklarını savunmaya adanmıştır. İngiltere'de bulunduğu yıllarda ülkesine yapılan saldırılara karşı müsamahasız bir şekilde karşı koymuştur. Abdülhak Hamid hatıralarında Halil Hâlid Bey'in müdafaalarına dair şunları kaydeder:

İngilizcede birçok yayını ve çeşitli gazetelerdeki makaleleri ile Türklüğü ve İslamiyet'i aralıksız senelerce müdafaa eden ve Haçlılardan gördüğümüz zulmü delilleriyle ispat ederek tek tek gösteren yegane Türk odur. Evet, Halil Hâlid Bey!... Elinde hilal sancağı yahut ona bu hakkı veren berat ile asrın haçlılarına karşı devamlı mücadele ettiği için önemli eserlerinden bir kısmı Farsça, Arapça ve Urdu lisanlarına çevrilmiş ve İslam ülkelerinin çoğunda değeri taktir edilmiştir.²⁰³

Diğer İslam memleketlerinde "kadr ü kıymeti" bilinse de Halil Hâlid Bey'in "kendi öz memleketinde kadrinin bilinmemesi bir talihsizliktir." Abdülhak Hamid'e göre "Halil Hâlid Bey eğer istemiş olsa, mânen olduğu gibi bugün maddeten de aksâ-yı meratib ve menâsıbdâ bulunur ve o zaman memleketine daha mühim hizmetler ibraz etmiş olurdu." Abdülhak Hamid Bey, bu tespiti yaptıktan sonra onun "meratib ve menasıbdâ" geri kalış sebebini de "şahsiyet ve haysiyetinden fedakarlık" edemeyişi ile açıklar:

Ne çare ki bizim muhitimizde riya vasıtasıyla ilerleme yahut büyük dostların nefeslerinin şiddetiyle yükselme sağlandığı için haysiyet ve şahsiyetten fedakarlık edemeyen Halil Hâlid geride kalmayı tercih etmiştir. Her

202 Ahmet İhsan, "Halil Hâlid Merhum", *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931.

203 Enginün, *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, ss. 255-256.

ilim sahibi gibi dalkavukluk ile çıkılan doruklar onun nazarında yerle yeksandır. ²⁰⁴

Halil Hâlid Bey, şahsiyetinden fedakarlık etmeyişi, riyadan uzak duruşu ve titizliği sebebiyle ömrünün sonuna kadar sıkıntı çeker. Yakın dostu Abdülhak Hamid Bey, ölümü üzerine kaleme aldığı mektubunda onun hak ettiği mükâfatı “yalnız kendi vicdanında” gördüğünü kaydeder:

Bu kederli satırları yazarken merhumun faziletlerinden ve olgunluğundan bahsedecek olursam sözümü bitiremeyeceğimden eminim ve kendisinin sağlığında uğradığı talihsizlikleri yâd ederek sayacak olursam onun da sonu gelmez. Yalnız özetle diyeceğim ki benim bu pek kıymetli ve çok kabiliyetli vatandaşım ömrü içinde bir gün bile mesut olamamıştır ve son zamanlarda sınırlı da olsa bir sadete nail olmak üzere iken hayata gözlerini yummuştur. Halil Halit vaktiyle bir baskı merkezi olan memleketinden kaçarak hür İngiltere’ye iltica etmiş olduğu gibi şimdi de sanki rahat yüzü göremediği dünyadan incinerek baki olan aleme sığınmış bulunuyor. ²⁰⁵

204 Enginün, *Abdülhak Hamid’in Hatıraları*, s. 256.

205 “Şâiri Azamın Bir Mektubu”, *Cumhuriyet*, 31 Mart 1931.

Fikri Yapısı ve Siyasi Görüşleri

Fikri Yapısını Şekillendiren Faktörler

Halil Hâlid Bey'in ilmiyeye mensup bir aileden gelmesi, şüphesiz ilk bilgi birikiminin ve düşünce yapısının şekillenmesinde orada elde ettiği birikimin etkisini son derece önemli kılmaktadır. Küçük yaşta babasını kaybetmesi sebebiyle döneminin saygın ilim adamlarından biri olan amcası Mehmed Tevfik Efendi tarafından İslam kültürü ve terbiyesiyle yetiştirilir. Yüksek tahsil çağına geldiğinde amcası onu medreseye yönlendirir ve beş yıllık bir medrese eğitiminden sonra dini konulardaki bilgisini daha da ileri bir seviyeye çıkarır.

Politik konulardaki düşüncelerinin ise hukuk eğitimi aldığı yıllar ile hemen akabindeki dönemde şekillenmeye başladığı söylenebilir. Çünkü bu dönemde devlet mekanizmasıyla tanışmış ve bu mekanizmanın işleyişindeki çarpıklıkları fark etmeye başlamıştır. Sultan II. Abdülhamid'i "mutlakiyet gayesini gerçekleştirmesinin önünde engel olarak gördüğü herhangi birini sürgüne gönderen veya hapse attıran" biri²⁰⁶ olarak görmektedir. II. Abdülhamid, ülkenin mutlak hakimi olması sebebiyle diğer muhalifler gibi Halil Hâlid Bey nazarında da kötü gidişatın yegane sorumlusudur. Hatta Sultan'ın "mutlakiyet yönetimini

206 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 174.

devam ettirmedeki ısrarlarından dolayı Osmanlı Devleti'nin en güzel vilayetlerini" kaybettiğine inanmaktadır.²⁰⁷ Bazı Batılı yazarlarla görüşmesi sebebiyle takibata uğraması, Halil Hâlid Bey'i hem bunaltmış hem de "ülkede kişisel özgürlüklerin kalmadığı" düşüncesine sevk etmiştir.

Fikri yapısında önemli dönüşümlere sebep olan unsurlardan bir diğeri de Avrupa tecrübesi olmuştur. Avrupa'da bulunduğu sürede Batı siyasetini yakından inceleyen Halil Hâlid, Batılıların Osmanlı Devleti ve İslam dünyasına yönelik emperyalist çalışmalarını fark ettikten sonra emperyalizm karşıtı bir tavır almıştır. Eserlerinin önemli bir kısmını da bu amaçla kaleme almıştır. Müslümanların haklarına yapılan tecavüzlere karşı çalışmalarıyla etkili bir şekilde karşı koymaya çalışan Halil Hâlid, Osmanlı Devleti'nin bekasına özel önem atfetmektedir. Çünkü Osmanlı, bütün İslam medeniyetinin merkezidir ve dağılması durumunda Batı sömürgeciliğini durdurabilecek başka bir direnç noktası kalmayacaktır.

Halil Hâlid Bey ve İslamcılık Düşüncesi

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan ve toplum üzerinde sarsıcı etkiye sebep olan iç ve dış gelişmeler, Osmanlı aydınlarını süratli bir şekilde çözüm üretmeye zorlamıştır. Çözüm arayışlarına katkı sağlamaya çalışan önemli fikri cereyanlardan birisi de İslamcılıktır. Bu akımın mensubu olan aydınlar da diğer aydınlar gibi peş peşe gelen sarsıcı hadiseler karşısında acil ve pratik çözümler bulma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmışlardır.²⁰⁸

Aynı problemlere pratik çözümler bulmak zorunda kalan aydınlar, birbirlerinden farklı fikirler

207 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 174.

208 Kara, *İslamcıların*, s. 7.

savunmakla birlikte birçok konuda ortak çözüm önerileri de sunmuşlardır. Mesela; meşruti yönetime geçilmesi konusunda hemen hemen bütün fikir akımlarının mensuplarının aynı anlayışa sahip olduklarını söylemek mümkündür. II. Abdülhamid yönetimine karşı olma konusunda da birliktelik devam etmektedir. Fikirleri ayrıştırmada, dinin toplumsal ve siyasal hayattaki yerinin belirlenmesinde, Batı ile ilişkilerin sınırlarının çizilmesinde ve diğer İslam toplumları ile münasebetlerin boyutu gibi hususlardaki farklılıklar, temel kriterler olarak alınabilir.

Halil Hâlid Bey'in bu konulara yaklaşımı büyük oranda İslamcılarla örtüşmektedir.²⁰⁹ O da diğer İslamcı düşünürler gibi daha İslami ve ahlaki bir yönetim oluşturulabilmesi için -İttihat ve Terakki yönetimiyle paralel olarak- meşruti yönetimi savunmuştur. İsmail Kara'ya göre İslamcı düşünürler, meclisteki vekilleri "ehl-i hall ü akd" olarak görmektedirler. İslamcılar bu iddialarına Kur'an'daki şura ve meşveret ile ilgili ayetleri delil olarak sunmuşlardır.²¹⁰

Halife ve hilafet konusunda da Halil Hâlid Bey, İslamcılarla benzer bir anlayışa sahiptir. İslamcılar, halifenin sadece vekil olduğu,²¹¹ belli şartları haiz olmak şartıyla o makamı işgal edebileceği aksi takdirde görevden alınabileceğini savunmuşlardır. Bu görüşün öne çıkarılmasında etkili olan sebep, İslamcıların hilafet konusunda esnek bir anlayışa sahip olmaları değil hilafetin, sultanın elinde onun şahsi arzuları

209 Kara, Halil Hâlid Bey'i, Batı medeniyetini derinlemesine tanıyan birkaç İslamcı düşünürden birisi olarak tanımlamaktadır (bkz. Kara, *İslamcılar*, s. 22).

210 Kara, *İslamcılar*, ss. 167-169. Dönemin İslamcı düşünürleri, meşrutiyet ve cumhuriyet fikirlerine tek adam yönetiminden daha olumlu bakmaktadırlar. İskilipli Atıf Efendi'nin yönetim şekilleri ile alakalı yaptığı sıralamada yönetim biçimlerini ideal olana doğru mutlakiyet, meşrutiyet, cumhuriyet ve hilafet şeklinde sıralar. Bu sıralamadan meşrutiyet ve cumhuriyet rejimlerinin mutlakiyet rejimine tercih edildiği görülmektedir (bkz. Kara, *İslamcılar*, ss. 102-103).

211 Kara, *İslamcılar*, s. 149.

doğrultusunda kullanılan bir araç olmaktan kurtarılması gerektiği düşüncesidir. Hilafetin Osmanlılara geçtiği günün özel bir gün olarak kutlanması gerektiğini düşünen²¹² Halil Hâlid Bey, hilafet kavramı ile bu makamı işgal eden şahsın ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre “Müslüman toplumun hürmet ettiği, halifenin doğrudan şahsı değil işgal ettiği makamdır.” Meşrutiyet yönetiminden beklentisi de hilafetin eskiden olduğu gibi “yine despotizmin ve sultanın çevresinin bir aracı olarak kullanılmasına” imkan bırakmamasıdır.²¹³

Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra Meşrutiyet yönetiminin eskisinden pek de farklı olmadığını gören İslamcılar, yeni yönetime ağır eleştiriler yöneltmişlerdir. Hatta eski devir ile kıyaslamalara gidilerek hürriyet devrinin eskiye rahmet okuttuğu düşüncesi hakim olmaya başlamıştır.²¹⁴ Halil Hâlid Bey de II.

212 Halil Hâlid, “Sene-i Devriye-i Hilâfet”, *SM*, c. 6, no: 139, 21 Nisan 1327, s. 134.

213 Halil Hâlid, “Pan-İslamizm ve Hilafet”, *The Times*, 6 Ağustos 1908.

214 II. Meşrutiyet döneminde sık sık başyazarı olduğu dergi kapatılan, gördüğü yanlışlara tahammül edemeyerek memuriyetinden istifa eden Mehmet Akif, 1918-1924 yılları arasında kaleme aldığı *Asım* kitabında (*Safahat*’ın altıncı kitabı) II. Abdülhamid istibdadı ile İttihatçıların yönetimi arasındaki farkı şöyle anlatmaktadır:
Eşeklerin canı yükten yanar, aman derler,
Nedir bu çektiğimiz derd, o çifte çifte semer!
Biriyle uğraşırken gelir çatar öbürü;

Semerci usta geberseydi. Değmeyin keyfe!

Zavallı usta göçer bir gün âkıbet, ancak,
Makaamı öyle uzun boylu nerde boş kalacak?
Çırak mı, kalfa mı, kim varsa yaslanır köşeye;
Sırayla baytarı boylar zavallı merkepler.
Bütün o beller, omuzlar çürür çürür oyulur;
Sonunda her birinin sırtı yemyeşil et olur.
“giden semerciyi, derler, bulur muyuz şimdi?
Ya böyle kalfa değil, basbayağ muallimdi.
Nasıl da kadrini vaktiyle bilmedik, tuhaf iş;

Semer değilmiş o rahmetlininki devletmiş!” [bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (sadeleştirmeli iki cilt), (İstanbul: Zaman Yay., t.y.), ss. 789-790; M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar I*, (İstanbul: İFAVYay., 2000), s. 47.]

Meşrutiyet'in henüz ilan edildiği günlerde İttihatçıların hilafet gibi bazı temel değerlere gerekli itinaı göstermediğinden yakınlıkla bu davranışların "aklı başında, namuslu ve etkili pek çok Müslüman'ın, Osmanlı Anayasasını muhafaza etme konusunda"²¹⁵ verdiği desteği sonlandırabileceği ikazında bulunmaktadır. Kara'ya göre bu tenkitler etkili olamamış ve İslamcılar istemeden de olsa savundukları değerlerin siyasi platformda daha da güç kaybetmesine sebep olan sürece destek olmuşlardır. Çünkü destek oldukları İttihatçılar aslında daha Avrupai, daha laik bir yönetim tarzı hedeflemektedirler ve onlar için dini unsurlar, hedefe ulaşmak için kullanılan meşrulaştırıcı birer araç olmaktan öteye gitmemektedir.²¹⁶

Batı ile ilişkilerin sınırları konusunda da Halil Hâlid Bey, İslamcı düşünürler ile benzer görüşler ileri sürmektedir. Batı'yı medeniyet olarak İslam medeniyetinden geri olarak gören Halil Hâlid, Avrupa'yı teknolojik açıdan gelişmiş bir yapı olarak değerlendirir. Bu sebeple Avrupa'dan teknoloji transferi yapılmalıdır ancak kültürü ve ahlaki zaaflarından uzak durulmalıdır.²¹⁷ Bu kanaat, İslamcılarının genelinde de kabul görmüş bir durumdur.

Siyasi Görüşleri

II. Abdülhamid Yönetimine Bakışı

Halil Hâlid Bey'in II. Abdülhamid yönetimine karşı olmasına sebep olan en önemli faktör, onun, şahsi idaresini devam ettirebilmek için tüm devlet

²¹⁵ Halil Hâlid, "Pan-İslamizm ve Hilafet", *The Times*, 6 Ağustos 1908 (*The Times*'taki makaleler, Erol Özvar tarafından çevrilmiştir.)

²¹⁶ Kara, *İslamcıların*, ss. 62-64.

²¹⁷ "Halil Hâlid Bey'in Meslek-i Tahriri", *SM*, c. 4, no: 96, 24 Haziran 1326, ss. 308-312.

mekanizmasını kendi arzuları doğrultusunda yeniden dizayn ettiğine dair olan inancıdır. II. Abdülhamid yönetimine getirdiği eleştirilerin merkezinde de hep bu şahsileşme vurgusu yer almaktadır. Ayrıca bu durum, devleti yıkıma sürüklemektedir. Hâlid Bey'in aşağıda yer alan eleştirilerinde, bu husustaki endişeleri de belirgin bir şekilde fark edilmektedir.²¹⁸

Yönetimin Babıali'den Yıldız'a Geçmesi

Osmanlı'da, bütün devlet makamları "kapı" diye adlandırılırdı. Bu isim, devlet makamlarının adalet ve doğruluk arayan herkesin her zaman kolaylıkla girebileceği yerler olduğunu belirtmek maksadıyla verilmişti. En önemli hükümet mevkileri de Babıali olarak bilinirdi.

218 Halil Hâlid Bey, Sultan Hamid devrini şiddetle eleştirmektedir. Kaderin bir cilvesi olsa gerektir ki İslamcılık siyasetini uygulayan padişah olarak tarihe geçen II. Abdülhamid'i en fazla eleştirenler arasında dönemin önde gelen Müslüman aydınları da yer almaktadır. İslamcı padişahla dönemin İslamcılarının ilişkisi halâ tartışılmaktadır. Aslında tarihi olayları siyah ve beyaz olarak ayırmak her zaman pek mümkün olmamaktadır. Şöyle ki II. Abdülhamid'den önceki Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz, iyice güçlenmiş olan bürokratlar tarafından tahttan indirildi, kısa bir süre sonra da şüpheli bir şekilde öldü. Ondan sonra padişah olan II. Abdülhamid ise ancak bazı şartları kabul etmek suretiyle tahta çıkabildi. Padişah otoritesinin bürokrasi tarafından zayıflatıldığını düşünen Sultan Hamid, Yıldız Sarayı'nda yeni bir yapılanma oluşturarak Babıali'yi ikinci plana itti. Bürokrasiye karşı oluşan güvensizlik, kendisine yönelik suikast girişimi, mimarı olduğu okullardan yetişen insanların kendisine karşı gizli örgütler kurmaları, II. Abdülhamid'de "güven sorunu" oluşturduğu muhakkaktır. Ayrıca Sultan tarafından iç ve dış gelişmelerden haberdar olmak için kurulmuş olan istihbarat teşkilatı, zaman içinde bazılarının çıkar ve siyasi güç unsuru haline dönüşmüştür. Bu durum, aydınlar başta olmak üzere birçok vatansever insanı mağdur etmiştir. Bu insanlar, memleketin sıkıntılı zamanında birikimlerini sultana ulaştıramamaktan, sansürden ve jurnallenme endişesinden dolayı muzdarip olmuşlardır. Kaçınılmaz olarak da bu durumdan sultan mesul tutulmuştur. Dönemin birçok aydını, şahsi özgürlüklerin artacağı, istişare ile memleketin sorunlarının çözüleceği inancıyla İttihat Terakki hareketine destek vermiştir. Fakat bir müddet sonra gelenin gideni arattığı acı bir şekilde ortaya çıktı (213. dipnottaki şiire bakılabilir). Hâlid Bey'in Sultan Hamid'e ve Yıldız idaresine yönelik sert eleştirilerini, dönemin İslamcı aydınlarının rahatsız oldukları hususları anlamak ve onun idaresini algılama biçimlerini ortaya koymak açısından nakletmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ancak sadrazam başkanlığında toplanan teşkilat, Babıali isminin asıl kullanıldığı kurumdur. Önceleri Vezir Kapısı, Bab-ı Asafi ve Paşa Kapısı gibi isimler verilmiş olan bu teşkilata 18. yüzyılın sonlarında Babıali denilmeye başlanır. II. Mahmud'un yaptığı reformlardan ve Tanzimat devrinin başlamasından sonra Babıali, devlet işlerinin idare edildiği en önemli merkez haline gelir. Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devirleri, Babıali'nin devlet idaresinde tamamen nüfuz sahibi olduğu bir devreyi teşkil eder.

Halil Hâlid'in aktardığına göre II. Abdülhamid, kendi yönetimini kurduktan sonra devlet işlerini birinci elden idare etmek maksadıyla Babıali'yi saf dışı bırakır. Yıldız Sarayı'nda yeni bir kadro oluşturarak işleri oradan yürütmeye başlar. Görünüşte Babıali, ülkenin halâ hükumeti iken yönetimde dikkate değer bir etkisi kalmaz. Bakanlar kurulu, yine toplantılarını sadrazamın başkanlığında, Babıali'de yapmaya devam eder ve teorik olarak devlet işleri halâ bakanlar tarafından yürütülür. Ancak bu bakanlar, sarayın isteklerine karşı çıkmayacak nitelikte pasif insanlardan oluşur. Birkaç istisna dışında bütün işler, Yıldız Sarayı'ndan takip edilir. Halil Hâlid Bey bürokrasideki bu ikili yapıyla ilgili olarak şunları kaydeder:

Mesela sarayda yüksek ayrıcalıklara sahip kurmay subaylardan oluşan bir Askeri Konsey bulunmaktadır. Savaş konusunda önemli bütün kararları bu konsey verir. Bunun yanında bir de imparatorluk kanunlarına göre kurulmuş bir Harbiye Nezareti vardır. Bu bakanlık, ordunun meseleleriyle ilgilenmek zorunda kalır. Sarayda çok önemli bir hafiye ve Zabtiye Bürosu, çok sayıda personeli olan bir Zabtiye Nezareti olmasına rağmen halâ sürdürülmektedir. Sarayda, Sultan'a İslam dünyası ile ilgili konularda danışmanlık yapmak ve Sultan'ın İslam dünyasında halife olarak görülmesini devam ettirmek maksadıyla çok sayıda danışman istihdam edilmektedir. Oysa şeyhülislamlık makamının görevi bu tür işlere bakmaktır. Sarayda bir tercüme odası kurulmuştur. Bu büronun işi, Avrupa basınında Türkiye hakkında çıkan haberleri takip etmek

ve sultana diplomatik konularda danışmanlık yapmaktır. Oysa Babıali'deki Dışişleri Bakanlığı'nın işi de tam bu şekildedir. Yıldız Sarayı'nın posta ve telgraf ofisi, Türkiye'nin en büyük ve en yoğun postanesidir. Bütün yöneticiler, komutanlar, hafiyeler, büyükelçiler ve özel görevli kimseler bu ofis sayesinde direkt olarak sarayla iletişim kurarlar.²¹⁹

Halil Hâlid Bey, çok kalabalık olan Yıldız Sarayı'nın günlük masrafını 5000 paunt²²⁰ olarak tahmin etmektedir. Bu masrafı karşılamak amacıyla Sultan'a özel gelir kaynakları tahsis edilmiştir. Onun aktardığına göre Sultan'ın bu kaynaklarını Anadolu, Suriye, Bağdat ve Basra'daki çok sayıda çiftlik ve kıymetli mülkler oluşturmaktadır. Dahası Sultan, maliye bakanından da istediği kadar ödenek alabilme kudretine sahiptir.²²¹

II. Abdülhamid yeni bir yönetim merkezi oluşturduğu halde neden Babıali'yi tamamen ortadan kaldırmamıştır? Halil Hâlid'e göre bu tamamen iç ve dış siyasi konjonktür ile ilgili bir davranıştır. Herhangi bir otoritesinin olmamasına rağmen Babıali kriz zamanlarında iyi bir günah keçisidir:

Sultan son zamanlara kadar Avrupalı güçlerin temsilcilerinin bile gözünü boyamayı başardı ve uluslararası münakaşalarda gerçek otoritenin Babıali olduğuna onları inandırdı. Böylece bu kötü yönetimin neden olduğu herhangi bir problemde kişisel sorumluluktan ve kendisine yönelecek herhangi bir diplomatik baskıdan da kurtulmuş oldu.²²²

Yıldız Bürokrasisinin İşleyişi

Halil Hâlid Bey, II. Abdülhamid'in kurmuş olduğu bürokratik yapının işleyiş şekline de şiddetli eleştiriler

219 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 159-160.

220 Bir Osmanlı altın lirası 1,10 sterline karşılık gelmektedir (bkz. 62. dipnot).

221 Halil Hâlid, *The Diary*, ss. 161-162.

222 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 153.

yöneltir. Ona göre bu yapı; kayırma, iltimas, rüşvet ve jurnal gibi gayri ahlaki ilkeler üzerinde işliyordu. O, kişinin kendisini kayıracak bir hami bulmadan veya başkalarını jurnallemekten bir devlet mevkisi elde etmesinin neredeyse imkansız olduğu kanaatine sahipti.²²³ Buna rağmen eğitim görmüş bütün insanlar, devlette görev almak istiyordu. Bu durumu Sultan'ın, bir taraftan kendi bürokrasisini oluştururken diğer taraftan da kendisi için tehlikeli gördüğü köklü ailelerin gücünü kırma politikasına bağlıyordu.²²⁴ II. Abdülhamid, bazı köklü ailelere resmi unvanlar vererek onları yanına çekerken bir kısmının da çeşitli bahanelerle mallarını müsadere ediyordu:

Böylece bir zamanların büyük toprak sahipleri, resmi unvanlar aldılar ve sarayın bürokratik mekanizmalarının bir parçası oldular. Onlar şimdi hemen hemen hazineden ödenen maaşlarla yaşamlarını sürdürüyorlar.

Halil Hâlid, bu uygulama sonucunda ekonomik kaynakların tamamının devletin kontrolü altına alındığını söylemektedir. Bu durumda eğitim gören insanların iki seçeneği kalmaktadır. Bunlardan birincisi; “gururunu cebine koyarak bir işçi, sıradan bir tüccar, sıradan bir zanaatçı, çiftlik işçisi ve bunun gibi bir meslekte çalışmak” ikincisi; “hükümet işine tayin olmak”. Dolayısıyla böyle bir tercih yapmaya zorlanan kişinin tek gayesi; “hükümet maaşı” elde etmek ve sahip olduğu mevkide yükselmeye çalışmak oluyordu. Halil Hâlid Bey, yüksek tahsil yapanların devlet kapısına yönelmelerinin ortaya yeni problemler çıkardığını düşünmektedir:

Türkiye’de gerekli olmayan memur sayısı çok fazladır ve bunun bir sonucu olarak da maaşları çok düşüktür ve bu maaşlar da vaktinde ödenmezler. Bir memurun maaşının ödenmesi bile Sultan’ın yardımseverliği olarak

223 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 142.

224 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 143.

görülür, bu maaşlardaki herhangi bir artış ise tabii ki çok büyük lütuf.²²⁵

Halil Hâlid'e göre devlet memurlarından beklenen temel vazife, sadakattir. Sadakat göstermenin en iyi yolu ise "başkalarının hükümdara karşı entrika çevirdiğini ihbar etmektir". Jurnalın yaygınlık kazanması, çoğu ehliyetsiz, cahil ve varlığını birilerinin himayesine borçlu birçok insanın devlet kademelerine yerleşmesine sebep olmuştur. Buna karşın gerçekten birikimli, hamiyetperver birçok insan ya yönetimden uzak kalmış veya çeşitli sıkıntılara düşmüştür.

Halil Hâlid, bu yapının toplum hayatına etki eden başka zararlarına da vurgu yapmaktadır. Mesela birkaç kişi bir araya gelerek ticaret amaçlı bir birliktelik kurmaya kalksa, haklarında hemen bir komplo üretilmesi mümkündür. Şayet birisi böyle bir şeyle suçlanırsa, o kişinin "masumiyetini ispat etme şansı" yoktur.²²⁶ II. Abdülhamid yönetimine getirdiği eleştiriler bunlarla da sınırlı değildir. Abdülhamid'in kendi yönetimini sürdürmek için başka yöntemler de geliştirdiğini savunan Halil Hâlid Bey, hatıratında bu konuda da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu yöntemlerden birincisi, Sultan'ın, halk nazarındaki saygınlığını yükseltecek imaj çalışmaları yapmasıdır. Bu konuda en etkili çalışma, yabancı ülke liderleri tarafından Sultan'a gönderilen övgü dolu telgraf ve benzeri yazıların halka duyurulması ve payitahta yapılan ziyaretlerin değerlendirilmesidir. Mesela Alman kayzerinin İstanbul'a yaptığı ziyaret, Halil Hâlid'e göre halk tarafından Sultan'ın büyüklüğünün göstergesi olarak algılanmıştır.²²⁷

II. Abdülhamid'in insanları kendisine bağlamak ve iktidarını korumak için en fazla başvurduğu yöntem ise onlara çeşitli hediyeler ve rütbeler vermektir. Halil

225 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 145.

226 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 146.

227 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 177.

Hâlid bu konuda: “Sultan’ın kendi oluşturduğu bürokraside nişan sahibi memurların sayısı o kadar çoğaldı ki ister yüksek ister düşük olsun nişanı olmayan bir memur görmek neredeyse imkansız hale gelmişti” demektedir. Yazar, II. Abdülhamid’in bu uygulaması sebebiyle birçok erdemli insanın Sultan’dan nişan almamakla övündüğünü belirtir.²²⁸

Halil Hâlid, Sultan’ın hediye ağının Avrupa’da da son derece yaygın olduğuna dikkat çeker. Ona göre Sultan, kendisi hakkında iyi şeyler yazması için Avrupa’da birçok kişiye cömertçe hediyeler sunmaktadır.²²⁹ Hatta bu kişiler arasında yabancı muhabirler ve büyük gazetelerin editörleri de bulunmaktadır. Sultan bunlara “bahşişler vererek veya onlara Türkiye’de ticari, endüstriyel vb. imtiyazlar temin ederek onların kendisi hakkında güzel şeyler yazmalarını sağlamaktadır.”²³⁰

II. Abdülhamid’in bolca kıymetli hediyeler gönderdiği kişiler arasında Avrupa ülkelerinin kral ve devlet adamları da bulunmaktadır. Krallara gönderilen hediyeler arasında “parlak madalyalar, altın kutular, sigara kutuları ve tutacakları, özel taşlarla süslenmiş saatler, harika Arap atları, işlenmiş Doğu kılıçları, eski Osmanlı Sultanlarına ait tabancalar” gibi kıymetli eşyalar yer almaktadır. Halil Hâlid’e göre Sultan, bunların hepsini şahsi ilişkilerini kuvvetlendirmek amacıyla yapmaktadır.²³¹ Sultan’ın şahsi iktidarını düşünüyor olması yolundaki iddialarına delil olarak onun Osmanlı Devleti’nin hukukunu hiçe sayan girişimlere ses çıkarmamasını göstermektedir:

Midilli’nin geçici işgalinde Fransa’nın davranışı, göz korkutmak amacıyla Kızıldeniz’deki Osmanlı kasabalarını bombalayan İtalyan deniz kuvvetlerinin davranışı ve

228 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 181.

229 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 179.

230 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 181.

231 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 182.

Arnavutluk'taki İtalya Postanesi'nin zorla açılması bu uluslararası ilkelerin [ihlalinin] en son örnekleridir. Bununla birlikte, Sultan'ın zat-ı alisine dokunulmadığı sürece ve onun istibdat yönetimi kontrol edilmediği sürece bu tür hakaretvari olaylara Türkiye'nin boyun eğmek zorunda kalması, onu çok da fazla ilgilendirmemektedir.”²³²

II. Abdülhamid'le ilgili tüm bu kanaatleri, onun, sultanın iktidarını yıkmak için hareket eden kitle ile aynı blokta yer almasına sebep olmuştur. O, anayasanın tekrar yürürlüğe girerek meşruti yönetimin ilan edilmesini arzulamaktaydı. Böylece devlet tek adamın keyfi yönetimi altında yıkıma doğru gitmekten kurtulacaktı.

Jön Türk Hareketi ve Halil Hâlid Bey

Halil Hâlid, 1902 yılında kaleme aldığı hatıratında hareketin o zamanki yapısını ve amaçlarını dikkate değer ifadelerle değerlendirmektedir. Jön Türk hareketini, Sultan'ın kötü yönetimine karşı ülkenin çöküşüne doğru gittiğini gören ve bir şeyler yapmak isteyen kimsele-
rin muhalefeti olarak görmektedir. Ancak ona göre bu hareket, zannedildiği gibi örgütlü bir parti değil aynı amacı benimsemiş “fakat farklı nedenlerle farklı toplum kesimlerinde farklı liderler etrafında örgütlenmiş çeşitli oluşumlar”ın birlikteliğidir. Yani bunların amaçları, Sultan'ın mutlakiyetçi yönetimini sona erdirmek temsil esasına dayanan bir yönetim sistemi kurup gerekli reformları yapmaktır.²³³

Türkiye'deki anayasal taleplerle ortaya çıkan muhalefetin kökenleri konusunda da bilgi veren Halil Hâlid Bey, ilk Türk devrimci fikirlerinin Fransız İhtilali'nden değil İngiltere'deki özgürlük hareketinden etkilendiğini söyler. Jön Türk hareketine de kaynaklık eden bu reformcu hareketi başlatan kişi, İngiltere'ye atanan ilk Türk Büyükelçi olan Agâh Efendi ile birlikte bu ülkeye

232 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 178.

233 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 191.

giden Raif Mahmud Efendi adında genç bir diplomat-
tır. Hâlid Bey'in aktardığına göre bu genç adam yıllar-
ca İngiltere'de kalır ve kendisini bilimsel araştırmalara
adar. Özellikle coğrafyayla ilgilenen Mahmut Efendi
daha sonra İngilizceden Türkçeye bir de atlas çevi-
rir. Bu atlas, Türkçe yayımlanan ilk atlasıdır. Mahmut
Efendi, İngiltere'de iken bu ülkedeki yönetim biçimi
ve hükümet sistemi hakkında Babıali'ye raporlar gön-
derir. Türkiye'nin bu ilk modernleşmeci devlet adamı,
Yeniçeri Ocağı kaldırılmadan önce çıkan bir isyanda
öldürülür. Ancak onun tarafından ekilen "reform to-
humları tamamıyla yok edilemez ve ondan sonra gelen
devlet adamlarının çalışmaları sayesinde devleti yeni-
den organize etmeye yönelik ilk reform hareketi olan
meşhur Hatt-ı Şerif [Tanzimat Fermanı] ilan edilir.²³⁴

Reform yanlılarının Sultan Aziz devrinde de etkili
olduklarını söyleyen Halil Hâlid Bey, bunların Sultan
tarafından sürgüne gönderildiğini ancak bir kısmının
kaçarak Londra'ya gittiklerini belirtir. Bunlar Lond-
ra'da çıkardıkları yayınlarla Osmanlı kamuoyunda et-
kinlik kazanmak için çalışmışlardır. Sultan Hamid'in
tahta çıktığı yıllarda çalışmalarına hız veren muhale-
fet, II. Abdülhamid'i anayasayı ilan etmesi konusunda
zorlamışlardır. Halil Hâlid, Jön Türk hareketini -1903
yılı itibarıyla- geçmişi otuz yılı bulan bir hareket ola-
rak görmektedir.

Avrupa'nın reformlar konusundaki tutumuna da
değinen Halil Hâlid, onların, reform taleplerini sade-
ce Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek için
kullanılacak bir vasıta olarak gördüklerini kaydetmek-
tedir. I. Meşrutiyet'i ilan eden reformcular için İngiltere
Başbakanı William Ewart Gladstone'un (1809 –1898)
"makul bir temsili hükümet kurarak ülkelerini yeni-
den yapılandırmayı amaçlıyorlardı" yorumunu yaptı-
ğını hatırlatan Halil Hâlid, buna rağmen Gladstone'un

234 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 192.

onlara kesinlikle destek olmadığını ifade etmektedir. Rus Savaşı sebebiyle meclisi dağıtarak anayasayı askıya alan II. Abdülhamid'in bu tarihten sonra kendi yönetimini kurduğunu ve bütün gücünü, oluşacak bir muhalefetin önüne geçmek için sarf ettiğini belirtmektedir.²³⁵ Ona göre Sultan, Avrupa'ya kaçan Jön Türkleri çeşitli vaatlerle ya da Türkiye'den giden mâli kaynaklarını kurutmak suretiyle geri dönmeye zorlamıştır. Bu çalışmalar sonunda Jön Türk hareketi yara almış ancak tamamen ortadan kalkmamıştır.²³⁶

Jön Türk hareketini haklı bir hareket olarak gören Halil Hâlid'in bu hareketle ilişkisi ne düzeydedir? Bu konuda gerek kendi yazdıklarından gerekse konuyla alakalı metinlerden onun Jön Türkler ile temas halinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak o, hareketi tamamen benimsemiş aktif bir üye de değildir. Halil Hâlid, gördüğü birtakım baskılardan kurtulmak amacıyla ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Ülkeyi terk ediş biçimleri benzese de Halil Hâlid Bey'in yurt dışına kaçışı, Jön Türkler ile aynı gerekçeye dayanmamaktadır. O, doğrudan yönetime karşı gelişen bir oluşumun içinde olduğundan dolayı değil yabancı gazetecilerle olan münasebetlerinden şüphelenilmesi sebebiyle takibata uğramıştır. Yurt dışına çıktıktan sonraki tutumundan da anlaşıldığına göre uğradığı haksızlıkların giderilmesi durumunda tekrar geri dönme eğilimindedir. Aldığı sözler üzerine Türkiye'ye döndüğünde karşılaştığı tablo, ülkesinde huzur bulacağı konusundaki ümitlerini yitirmesine sebep olduğundan tekrar İngiltere'nin yolunu tutmuştur.

Halil Hâlid Bey'in buradaki faaliyetleri incelendiğinde onun Osmanlı Devleti'nin uğradığı haksızlıkları bertaraf etmeye yönelik çalışmalar içinde olduğu görülmektedir. İngiltere'de bulunduğu süreçte Jön Türk

235 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 196.

236 Halil Hâlid, *The Diary*, s. 198.

hareketinin mensuplarıyla tanışmış ancak yöntemlerini kendi hareket tarzı ile fazla bağdaştıramadığından onlara karşı mesafeli olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İngiltere Sefiri Antopulos Paşa'ya gönderdiği -yukarıda zikredilen- mektubunda Avrupa'daki muhaliflerin çalışmalarıyla ilgili şöyle demektedir:

Âcizane kulunuz daha buraya geldiğim ilk zamanlarda o yolda “vatanperverlik” etmek isteyenlerin aldıkları tedbirlerin yanlışlığı ve hatta bazılarının “vatanperverlik” iddialarındaki tahrip edici garezi ve gizli emelleri anladığımdan dolayı onların fiillerinden kaçınmaya ve âcizane bana verilebilecek hizmetle vakit geçirerek o gibi yanlış yollar ve ikiyüzlü emellere katılmaktan ve hatta bu konuda zihnen bile uğraş göstermekten kaçınmaya katiyen azmeylemiş idim. (...) kendi şahsım zararına dahi hak ve hakikati söylemekten çekinmez olduğumu söz ve fiillerimle her an ispata muktedirim.²³⁷

Her ne kadar Jön Türk hareketinin fiili olarak içinde bulunmasa da Hâlid Bey, meşruti yönetimin ilan edilmesi yolunda gösterdiği çabalar sebebiyle hareketi fikri destek sağlamıştır. İttihat ve Terakki iktidarı döneminde milletvekili olması ve Bombay Başşehbenderliği'ne tayin edilmesinde İttihatçıların onun bilgi birikiminden ve dünya siyasetine olan vukufiyetinden yararlanmak istemeleri ile Sait Halim Paşa²³⁸ gibi partinin önde gelen isimleriyle kurduğu dostluğun da etkili olduğu söylenebilir.

Aktivist Bir Entelektüel Olarak

Halil Hâlid Bey

Taşıdığı özellikler itibarıyla döneminin sayılı entelektüellerinden biri olan Halil Hâlid'in önemli vasıflarından

237 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.EŞA, 35/66, 29 Muharrem 1318/29 Mayıs 1900.

238 Hâlid Bey Bombay Başşehbenderi olarak atandığı tarihte Said Halim Paşa hem Sadrazam hem de Hariciye Nazırı idi (bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ. HR, 1331/B-15, 17 B 1331/22 Haziran 1913).

birisi de meseleleri teorik düzeyde tartışmakla yetinmeyip süreçlere aktif olarak katılmasıdır. Halil Hâlid, Londra'da bulunduğu süre zarfında oradaki İslam teşkilatlarıyla çalışmış, onlarla beraber Londra başta olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında -özellikle Osmanlı Devleti'nde- meydana gelen olaylara karşı yardım organizasyonlarından boykota kadar somut girişimlerde bulunmuştur. Özellikle İngiltere'deki faaliyetleri, onun bu yönünü daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Bu konuya hayatından bahsedilirken kısmen değinilmişti. Burada onun bu yönü, biraz daha yakından incelenerek belirginleştirilmeye çalışılacaktır. Hayatı incelendiğinde, aksiyonlarındaki temel motivasyon kaynağının Müslüman Doğu'nun içinde bulunduğu problemler olduğu rahatlıkla görülebilir.²³⁹

Londra'ya geldiği yıllarda İngiltere'de Müslümanlar tarafından oluşturulan yapıların en etkilisi, 1886²⁴⁰ yılında kurulmuş olan Encümen-i İslam'dır.²⁴¹ Hindistan'da da bazı şubeleri bulunan encümenin üyelerinin çoğunu Hintli talebeler oluşturmaktadır. Encümen, bir müddet sonra Cemiyet-i İslam adını alır. Teşkilat, İngiltere'ye çeşitli ülkelerden gelmiş Müslümanların gerek dini gerekse sosyal ihtiyaçlarıyla ilgilenmektedir.

239 H. Hâlid Bey'in eylemleri, siyasi tarihimizdeki bazı tezatları da yeniden değerlendirmek açısından önemlidir. Şöyle ki Londra, onun bulunduğu dönemde, dünyanın dört bir tarafındaki sömürgelerden gelen Müslümanlar sebebiyle adeta İslam aleminin toplanma merkeziydi. Halil Hâlid, Londra'daki bu küçük İslam dünyasının organize olması, inşa edilecek bir cami-külliyeye etrafında toplanması için sarf ettiği çabayla siyaseten hiç tasvip etmediği II. Abdülhamid'in Müslüman toplumlar üzerinde hilafet nüfuzunu kullanarak bir yakınlaşma tesis etme politikasında örtüşmektedir. Ancak Halil Hâlid gibi bütün hayatını Osmanlı'ya, hilafete ve İslam alemine vakfetmiş fikir adamlarının Sultan'a karşılığı, Sultan'ın bu insanlardan yeterince yararlanamaması, Türk siyasi hayatının halâ çözülmemiş organizasyon problemlerinin temel bir yansıması olarak görülebilir.

240 Halil Hâlid, "Londra Müslümanları", SM, c. 3, no: 69, s. 271.

241 Özcan, *Pan-İslâmizm*, s. 91. Encümen-i İslam, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti için yardım toplamak amacıyla Hindistan'da kurulmuş bir teşkilattır. Önce Bombay'da kurulan Encümen, daha sonra Delhi, Haydarabad, Kalküta gibi büyük şehirlerde de şubeler açmıştır.

Halil Hâlid Bey de İngiltere'ye yerleştikten sonra bu kurumun çalışmalarına aktif olarak katılır. Hatta bir dönem kendisine cemiyetin başkanlığı teklif edilir fakat o, Cambridge Üniversitesindeki iş yoğunluğu sebebiyle bu teklifi geri çevirir. Üyelerinin ekserisini talebelerin oluşturduğu cemiyet, kendisini destekleyen varlıklı insanlar bulunması sebebiyle bir dönem son derece nüfuzlu bir kurum haline gelir. Fakat sonraki yıllarda bu gücünü kaybederek birkaç fedakar insanın gayretleriyle ve zor şartlarda çalışmalarını devam ettirir.²⁴²

Cemiyet-i İslam, Halil Hâlid Bey'in aktardığına göre en sıkıntılı günlerinde Osmanlı Devleti'nin hukukunu müdafaa etmek için etkili çalışmalar yapmıştır. Bu çabası dolayısıyla da çeşitli kişi ve kurumların saldırılarına maruz kalmıştır. Cemiyete taarruzda bulunanlardan birisi de *Daily News* gazetesidir. Bu gazete, Türkiye aleyhinde şiddetli yayınlar yaptığı sırada Cemiyet-i İslam'ın Sultan II. Abdülhamid tarafından finanse edildiği iddiasında bulunur.²⁴³ Halbuki Cemiyet, Osmanlı Devleti için gösterdiği gayrete rağmen ekonomik ve siyasi anlamda Osmanlı Hükümetinden herhangi bir destek görmüş değildir. Bu konuda Halil Hâlid Bey şunları söyler:

242 Halil Hâlid, "Londra'da Cemiyet-i İslamiye", *SM*, c. 5, no: 105, 26 Ağustos 1326, s. 11. "Eğer ara sıra tahsil için Hindistan'dan gelenler arasında bir himmet ve heves sahibi çıkıp da İslâm Cemiyeti'nin fahri kâtipliğini ele almamış ve buraya gelen İslâm evladından bazılarının isimlerini aza sıfatıyla kaydelemeye uğraşmamış olsa medeniyetin gereklerine göre yaşayan bir topluma lâayık hiçbir cemiyetimiz bulunmaz. Müslüman Doğu'dan buraya düşenlerin her biri kendine göre bir yol tutar, bir yabancı memleketinde bulunan medeni milletlere mensub göçmen veya misafirlerin toplum yaşantılarında bulunan hususları andırır hiçbir halimiz görülmez, vefat edenlerimizin cenaze duâsı yapılamaz, bayram namazları felân da kılınamazdı."

243 Halil Hâlid, "Londra Müslümanları", *SM*, c. 3, no: 69, s. 271. "Hatta meşhûr (*Daily News*) gazetesi pek şiddetle Türkiye aleyhinde bulunduğu sıralarda İslam Encümeni'nin önceki sultanın parasıyla mevcudiyet gösteren bir heyet sûretinde göstermek istemiş idi ki bu da sırf boş bir düşünceden ibâret idi. İslam Encümeni'nin Doğulu talebelerin ve parası sınırlı diğer Müslümanların dışından tırnağından artırarak toplaya geldikleri yardımlar ile mevcûdiyetini devam ettirmiş olduğunu pek iyi bilirim."

Londra'daki İslam Cemiyetinin çıkarları için en fazla çalıştığı ve en az vefa gördüğü bir hükümet var ise o da Osmanlı hükümetidir. Nikah kıyma veya cenaze defni gibi insan hayatında meydana gelen hadiselerde, bayram namazlarının icrası gibi dini vazifelerin yerine getirilmesinde, siyasi protesto toplantıları hazırlanmasında, Doğu İslam'ının ve özellikle Osmanlı'nın müdafaası görevinde Londra İslam Cemiyetinin gösteregeldiği gayretler yalnız takdire değil ve hatta fiilen teşviğe değer hayırlı çalışmalardandır.²⁴⁴

Halil Hâlid Bey'e göre Cemiyet-i İslam, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "hilâfet-i İslâmiye makâmına akd-i râbıta için daha ziyâde fırsat bulmak" gayesiyle çok çaba sarf etmiş olmasına rağmen önceki dönemdeki ilgisizlik bu dönemde de aynı şekilde devam etmiştir. Mesela cemiyet yetkilileri, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Londra'ya gelen bir grup Osmanlı mebusu ile görüşme isteğinde bulunmalarına rağmen buna muvaffak olamazlar.²⁴⁵

Gerek İngiltere Müslümanlarının sorunları gerekse İslam dünyasındaki sıkıntılarla ilgili çaba sarf eden teşkilat, ilmi ve kültürel alanda da çalışmalar yapmıştır. Cemiyet, "dînî ve siyâsi taassubla müteheyyic" bulunan bazı kimselerin varlığına rağmen İslamiyet ve Müslümanlıkla alakalı çok sayıda kitap neşretmiştir. Basılacak kitapların neşri için gerekli para temin edilemediği zamanlar çeşitli yardım kampanyalarına başvurulmuştur. Bu yolla neşredilen eserlerden birisi de *İslâmiyet'in Zuhûru ve Terakkîsi ile Hayât-ı Hz. Muhammed* adlı eserdir. On yedinci yüzyılın ortalarında bir İngiliz düşünür tarafından kaleme alınan eser, o tarihte kilise taassubu sebebiyle basılamaz. Eserin müsveddeleri cemiyet katibi Mahmud Şirânî tarafından British Museum kütüphanesinde bulunarak neşrine

244 Halil Hâlid, "Londra Müslümanları", s. 271.

245 "Osmanlı milletvekillerinden bir misafir heyetinin geçen yaz Londra'da bulunduğu sırada bu cemiyetin dahi bir misafirperverlik göstermek istemesine burada zikrinden kaçınmaya lüzum hissettiğim bazı engeller çıkarılması cemiyet azalarını pek ziyade kırmıştır" (bkz. Halil Hâlid, "Londra Müslümanları", s. 271).

karar verilir. Basım için yeterli para bulunamadığından Halil Hâlid Bey'in girişimleriyle İstanbul gazeteleri aracılığıyla yardım kampanyası²⁴⁶ başlatılır. Okuyucuların gösterdiği ilgi sayesinde²⁴⁷ kısa süre içinde gerekli para toplanarak²⁴⁸ kitap neşredilir.²⁴⁹

Halil Hâlid, Londra'da faaliyet gösteren diğer İslam cemiyetlerinin çalışmalarında da aktif olarak bulunmuştur.²⁵⁰ Bu derneklerden Kâffe-i Hindistan Hizb-i Müslimîn, aynı adla Hindistan'da faaliyet gösteren bir derneğin şubesi olup Seyit Emir Ali Bey'in idaresinde idi. Seyit Emir Ali Bey gibi cemiyetin diğer mensupları da oldukça zengin ve seçkin Hintlilerdir. Halil Hâlid Bey, bu derneğin diğerlerinden farklı olarak İngiliz hükumeti ile iyi ilişkilere sahip olduğunu belirtir. Bu durum onlar tarafından dile getirilen bazı taleplerin İngilizler tarafından dikkate alınmasını sağlamaktadır. İngiltere Müslümanları kadar dünyanın diğer bölgelerindeki İslam topluluklarının gündemlerini de takip etmektedirler. Özellikle Osmanlı Devleti'nin problemlerine karşı oldukça duyarlıdırlar:

246 "Bunun yayınlanmasının altmış beş, yetmiş İngiliz lirası kadar bir masrafı gerektireceği tahmin ediliyor. Osmanlı Devleti'nin dışından gelen Müslümanlar ile bazı İslâmiyet sempatisi İngilizlerin verdikleri bağışların miktarı şimdiye kadar yirmi kûşûr liraya varabildi. Vatandaşlarımız arasında dahî bu hayırlı işe yardım etmek isteyenler bulunacağından meselenin burada zikrini münâsib gördüm. Bağışta bulunacak zatlar (*Sabah*) gazetesi vasıtasıyla tarafıma mürâcaat edeler ise İslam Cemiyeti'nden alacağım makbuzları yine *Sabah* gazetesi vasıtasıyla kendilerine gönderirim" (bkz. Halil Hâlid, "Londra Müslümanları", s. 272).

247 "Sırat-ı Müstakim Gazetesine", *SM*, c. 3, no: 70, s. 288.

248 Halil Hâlid, "Hamîyet-i Dindârâne", *SM*, c. 3, no: 78, s. 422, 18 Şubat 1325. *SM*'nin 69. sayısında okuyuculara yapılan yardım çağrısı 78. sayıda sona erdirilmiştir. Okuyucusuna bir teşekkür yazısı yayınlayan dergi 7 haftada 4210 kuruşluk yardımın toplanarak Halil Hâlid Bey'in hesabına yatırıldığını duyurmuştur.

249 *SM*, c. 4, no: 97, 1 Temmuz 1326, s. 326. Eser, basıldıktan sonra Basra eski valisi Mardînezâde Arif Bey tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Sırat-ı Müstakim* dergisinin 97. sayısından itibaren yayımlanmaya başladı.

250 Diğer dernekler; İslâmî Society, Uhuvvet-i İslâmiye Terakkî Hizbî, Mısır Tullabî Cemiyeti. Halil Hâlid, "Memâlik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi", *SM*, c. 7, no: 168, 10 T.sâni 1327, s. 189.

Trablusgarp istilasının gerçekleştiği ilk zamanlarda Londra'da bulunan çeşitli memleketlere mensup Müslümanlar, uğradığımız tecavüz belasından pek üzüntü duyarak İslam istiklalinin yegane alameti gibi varolan Osmanlı Devleti'ne ne şekilde yardım edilebileceklerini canla başla araştırıyorlardı. Özel ve genel (miting)ler yapıldı, özel toplantıların birkaçı da o sırada Londra'da oturduğum apartmanda yapıldı. (Boykot)un mühim bir müdafaa silahı bulunduğu dikkate alınarak Trablus'ta Osmanlı hukukuna riayet edilinceye kadar İtalya'ya ait her şeyin boykot edilmesi İslam alemine tavsiye olunmak üzere karara bağlandı, boykotun siyasi faydası ile iktisadi olarak zararları da ifade edildi.²⁵¹

Osmanlı Devleti'nin haklarını müdafaa etmek amacıyla uygulanabilecek en etkili yöntem olarak kabul edilen boykotun, maddi faydasından daha ziyade manevi etkisinin olacağı düşünülerek alınan bu kararın telgraflar çekilerek İslam dünyasının her yerine ulaştırılmasına çalışılmıştır.²⁵² Toplantılarda Osmanlı Devleti'nin donanmasının güçlendirilmesi, hava kuvvetlerinin oluşturulması ve kuvvetlendirilmesi, çeşitli savunma hatlarının kurulması gibi konularda yardım kampanyaları başlatılması teklifleri de yapılmıştır.²⁵³ Buralarda yapılan çalışmalar sonucu gerçekleştirilen çeşitli yardım organizasyonlarıyla savaş dönemlerinde Osmanlı Devleti'ne destek olunmuştur.²⁵⁴

Halil Hâlid Bey'in Londra'da eksikliğini hissettiği ve olması için çokça çaba sarf ettiği meselelerden birisi de Londra'da bir cami ve buna bağlı külliyenin inşa edilmesidir. Yukarıda kısmen bahsedilen cami inşa çalışmalarına Halil Hâlid Bey sadece bir ibadethane yapımı olarak bakmamaktadır. Cami aynı zamanda İngiltere'de Müslüman nüfusun benliklerini koruyup kollayacak bir büyük şemsiye olacaktır. Halil Hâlid,

251 Halil Hâlid, "Donanma İanesi", ss. 189-190.

252 Halil Hâlid, "Donanma İanesi", ss. 189-190.

253 Halil Hâlid, "Donanma İanesi", ss. 189-190.

254 Özcan, *Pan-İslâmizm*, s. 180.

bu merkezin tamamlanabilmesi için uzun seyahatler gerçekleştirmiş, yardım organizasyonları düzenlemiş, İstanbul ve Kahire başta olmak üzere çok sayıda merkezde cami derneğinin şubesinin kurulmasını sağlayarak hummalı bir çalışma başlatmıştır. Bu kapsamda geldiği İstanbul Darülfünunu'nda da bir konferans vermiş²⁵⁵ ve bu camiye niçin ihtiyaç duyulduğunu etraflıca izah etmiştir. Onun ileri sürdüğü gerekçelerin ilki, Müslümanların medeni bir topluluk olarak kendilerini ifade edebilmeleri için bir caminin ruhaniyeti altında birleşmeleri zaruretidir:

Medeni insanlar topluluk halinde yaşadıkları gibi büyük işler de topluluk eliyle vücut bulur, mescit ise İslam hayatında topluma şevk veren en büyük bir merkezdir. Bir toplumsal teşekkülün kudreti fertlerinin birlik hissine göre artar. Cami ise birlik hissiyatına hizmet eder.

İkincisi; cami, çeşitli sebeplerle İngiltere'ye gelen Müslümanların toplanacakları bir mekan olacaktır:

Şu son senelerde gerek tahsil veya ticaret için gerek gemicilik veya seyahat yoluyla İngiltere'ye gelen Müslümanların adedi göze çarpacak şekilde arttı; gelenlerin esas maksadı, Batı'nın gelişmişliğinden manen ve maddeten faydalanmaktır. Bu Müslüman fertler pek dağınık bir şekilde yaşıyor; halbuki medeniyet yolunda ilerleyen bir cemaat fertleri nerede olursa olsun bir merkeze bağlı olarak yaşar. Gurbette bulunan çeşitli Müslüman topluluklara mensup fertler için ilk oluşturulacak temas merkezi ise ancak mescittir. Mescidin birleştirici kerametinden dolayı tecrübesiz tecrübeliyle, aciz kudret sahibi ile cahil dahi bilgili ile bir araya gelip istifade etmeye fırsat bulur.

Üçüncüsü; cami, Londra'ya çeşitli İslam ülkelerinden tahsil için gelen talebelerin milli ve manevi değerlerini kaybetmeden öğrenimlerini tamamlayarak memleketlerine dönmeleri hususunda da son derece önemli vazifeler üstlenecektir:

255 Halil Hâlid, "Donanma İanesi", s. 168.

Tahsil için Batı'ya giden Doğulu İslam gençleri ruhani bir merkeze sahip olmamak yüzünden belki milletleri için zararlı fikirlere ve yanlış yollara sapabilirler. Maneviyatı ihmal edilmiş olanlar ise öylece vatanlarına döndüklerinde toplumlarının hissiyatına pek de uyum gösteremezler, samimi bir kalp ile onlara hayırlı hizmette bulunamazlar. Davranış ve hissiyatlarında kendi değerlerini büsbütün kaybetmiş olan gençler, bilim adamı olarak dahi dönseler milletleri için samimi ve hayırlı işler yapma ihtimali şüphelidir. Nitekim Müslümanlar bu gibi hallerin acı örneklerini görmüşlerdir.

Dördüncüsü; cami-i şerif ve müştemilatı aynı zamanda İslam toplumunun ihtiyaç duyacağı diğer bazı sosyal ihtiyaçların görüleceği bir merkez olacaktır:

Vefat insan hayatındaki en tesirli bir hadise olduğundan birtakım merasim ve ayinin icra edilmesi gerekir. Hususi kabristan tedariki ve defin merasimi yapılması gibi meseleler ise her toplumda gayet düzenli şartlara bağlıdır. Öyle bir Müslüman topluluk bu merasim ve şartların -İslam hükümleri gereğince- yerine getirilmesine nezaretle de mükellef bulunur. Bunun gibi evlilik de hayatın en mühim hadiselerindendir; Batı'ya giden Müslümanlar ile Batılı şahıslar arasında -nice mâni ve zorluklara rağmen- ara sıra evlilik yapılıyor. Bütün medeni topluluklar ise evlilik işlemlerini büyük bir ciddiyetle usul ve kanuna bağlar. Şimdi İslam heyeti o gibi karışık evliliklerin İslam nüfusunun ve nüfuzunun zararına olacak şekilde sonuçlanmamasına da özen gösterir.

Halil Hâlid Bey, muhtemelen İngiliz kamuoyunda oluşacak tereddütleri gidermek amacıyla *The Times*'a yaptığı açıklamada,²⁵⁶ caminin İslam ülkelerinden İngiltere'ye çok sayıda öğrencinin gelmesine vesile olacağını ifade eder. Çünkü Müslüman ana babalar, Londra'daki bir caminin varlığı sebebiyle çocuklarının benliklerini koruyabileceği düşüncesine sahip olacak böylece tahsil için evlatlarını İngiltere'ye daha rahat gönderebileceklerdir. Beyanatta, muhtemelen yine

256 "Halil Hâlid Bey'in Beyanâtı", *Teâruf-i Müslimîn*, c. 1, no: 20, 14 T.evvel 1326/27 Ekim 1910, s. 330 (akt. *The Times*).

aynı gerekçeyle camide verilecek konferansların siyaset dışı konulardan mürekkep olacağını da özellikle belirtme ihtiyacı duymuştur.

İstanbul'da cami için yardım toplama çalışmaları başlatıldığında bu duruma çeşitli gerekçelerle itiraz edenler olur. Bunların bir kısmı söz konusu teşebbüse memleketin fakir olması sebebiyle yapılan itirazlardır. Halil Hâlid Bey, itirazların bu işin önemini fark edemeyen şahıslarca yapıldığını ileri sürerken Hint Müslümanlarını örnek gösterir. Zira Osmanlı-Rus Savaşı sırasında çok daha perişan durumda olan Hint Müslümanları dahi Osmanlı Devleti'ne ellerinden gelen yardımı yapmışlardır.²⁵⁷ Yapılan bir diğer itiraz ise Londra'da yaşayan az sayıda Müslüman için bir cami yapılmasının çok da gerekli olmadığı yönündedir. Halil Hâlid Bey bu fikrin yanlışlığına Batılı devletlerin Doğu'da açtıkları dini müesseseleri örnek göstererek karşı çıkar.²⁵⁸

Londra'da bir cami inşa edilmesi fikri, hilafet merkezi olması sebebiyle İstanbul'da büyük ilgiyle karşılanır. Merkezi İstanbul olan, bütün vilayet ve kaza

257 Halil Hâlid, "Konferans", *SM*, c. 6, no: 141, ss. 169-170.

258 Halil Hâlid, "Alem-i İslâm ve İngiltere'de Teşebbüsât.", *SM*, c. 4, no: 81, ss. 52-53. "Malûmdur ki Şark'ta yüz milyon kadar tebaya hakim olan İngiltere'nin başkentinde henüz bir mescid mevcûd değildir. Diğer inanç sahiplerinden her birinin birer mabedi bulunduğu halde dinlerinin sağlamlığı ile övünen İslam aleminin bir ibadetgâhı yoktur. Böyle mühim bir başkentte, dünya milletlerinin en mühim ve en büyük ve medeni buluşma yeri olan Londra şehrinde, ikâmet eden Müslümanlar sayıca gâyet az ise de kutsal bir mekanın bulunmasının önemi çok büyüktür. Londra'da ikâmet eden veya Londra'ya gelip giden İslam evlâdının mübarek özel günlerde bir lokanta odasında toplanarak tören yapmaya mecbur kalmaları üç yüz milyon insanı tevhid sancağı altında bulunduran İslâmiyet'in şânına lâyık bir hal değildir. Değil İngiltere, Almanya ve Amerika gibi büyük memleketler halkının hatta Hollandalılar, İsviçreliiler gibi küçük memleketlerin ahalisinin bile Doğu'nun her tarafında mabetler ve müesseseler vücûda getirmekte oldukları şu faaliyet asrında İslâm alemleri ile bunca önemli münâsebetleri bulunan İngiltere'nin başkentinde bir Müslüman mescidi sağlamaya önem verilmemesi sabâyet ve yabancıların idaresinde bulunmayan hususlarda Müslümanların kendiliklerinden hiçbir ciddi işin hakkından gelemeyecekleri yolundaki çirkin iddiayı takviye eyler."

merkezlerinde şubesinin açılması düşünülen Londra Camii Şerifi İlane Cemiyeti adıyla bir dernek kurulur. Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin²⁵⁹ himayesinde kurulan derneğin yönetimini şu şahıslar oluşturur: Cemiyet Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Ayan Heyeti 2. Başkanı), yardımcısı Şerif Ali Haydar Bey (Ayan Heyeti üyesi), diğer üyeler Sait Halim Paşa²⁶⁰ (Ayan Heyeti üyesi), Câbirizâde Nâfi Paşa (Halep mebusu), Rıza Salih Bey (Beyrut mebusu), Cemiyet Sekreteri Ahmet Müfit Bey (İzmit mebusu), Seyit Bey (İzmir mebusu), Şerif Efendi (Prizren mebusu), Yağcızâde Şefik Efendi (Tüccar-Milli Yardım Cemiyeti Reisi) ve Halil Hâlid Bey.²⁶¹

İstanbul'daki cami derneğinin bir şehzadenin himayesinde kurulması meseleye ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Üyelerin çoğunun ayan veya mebus olması, bunların seçim bölgeleri dikkate alındığında çalışmaların bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmasının amaçlandığı görülür. Cami derneğinin yanı sıra İstanbul basını da yardım toplama çalışmalarına destek verir.²⁶²

259 Yusuf İzzettin Efendi, 32. Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz'in oğludur (11.10.1857-01.02.1916). Şecere için bkz. Anthony Dolphin Alderson, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, Şerafettin Severcen (çev.), (İstanbul: İz Yay., t.y.), s. 71.

260 Said Halim Paşa (1863-1921) Mısır Hidiv hanedanına mensuptur. Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesinden sonra sadrazam oldu. Şubat 1917'de sadrazamlıktan ayrılarak Ayan üyeliğine geçti. Mütareke döneminde İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderildi. Serbest kaldıktan sonra Roma'ya yerleşen Said Halim Paşa, 6 Aralık 1921'de burada bir Ermeni tarafından şehid edildi. Döneminin önde gelen İslamcı düşünürlerinden olan Paşa'nın yedi kitaptan oluşan eserleri *Buhranlarımız* adı altında yayınlanmıştır.

261 Halil Hâlid, SM, c. 6, no: 138, 21 N. 1327/4 Mayıs 1911, s. 143.

262 Cami için toplanan paralar zaman zaman ihtiyaca göre farklı alanlarda da kullanılmıştır. Bu durumun güzel bir örneği, 1911 yılında yaşanan İstanbul yangını sebebiyle takınılan tavidir. Hâlid Bey, Londra Cami derneğinin reisi olan Emir Ali Bey'e yangınla ilgili tafsilatlı bilgi vererek *Sabah* gazetesi tarafından toplanıp henüz gönderilmemiş olan 300 liralık yardım parasının yangınzedelerin ihtiyaçlarına harcanmasını talep eder (bkz. Halil Hâlid, "İstanbul Hariki ve Londra Camii", SM, c. 6, no: 153, 27 Tem. 1327, s. 363). Emir Ali Bey cevabi mektubun-

Cami derneğini oluşturan zevatın üst düzey devlet görevlileri olmasını iki açıdan değerlendirmek gerekir. Birincisi, Halil Hâlid Bey'in zamanın Osmanlı idaresini elinde bulunduran kadro -yani İttihatçılar- için ne kadar dikkate değer bir şahıs olduğudur. İkincisi ise dönemin devlet erkânının muhtemelen bu girişimi özelde iç siyasette genelde ise İslam aleminde saygınlık oluşturacak bir faaliyet olarak görmeleridir. Bu sebeple oldukça dikkat çekici bir dernek yönetimi oluşturulmuştur. Kaçınılmaz olarak bu ihtiyatsız tutum, İngilizlerin meseleye dikkatlerini çekmiş olmalıdır. Sonraki gelişmeler de zaten bunu teyit etmektedir.

Dernek çalışmaları başladıktan kısa bir süre sonra üyeler arasında bazı anlaşmazlıklar çıkar. Halil Hâlid Bey'in çalışmaları, Osmanlı Devleti'nin Panislamizm faaliyetlerinin parçası olarak lanse edilmeye çalışılır.²⁶³ Emir Ali Bey ve Ağa Han -muhtemelen İngiliz siyasetinin etkisinde kalarak- Osmanlıların bu işte aktif rol almamaları gerektiğini Halil Hâlid Bey'e iletirler. Bu tutuma sert tepki gösteren Hâlid Bey, başından beri Osmanlıların büyük gayretler sarf ettiğini söyleyerek durumu *The Times*'a yazdığı bir mektupla protesto eder.²⁶⁴

Sonunda Ağa Han'ın başkanlığında yeni bir dernek kurulur. Eski yönetimden sadece Hâlid Bey'in kabul edildiği bu derneğin üyeleri arasında İngiliz memurlar, Yahudi ve Hristiyanlar da yer alır. Eski derneğin hesabındaki paralar da yeni derneğin hesabına aktarılır. Hâlid Bey, Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Ankara mebusu seçilmesinin ardından dernek yönetiminden ayrılır. Bu tarihten sonra Halil Hâlid Bey, derneğin

da üzüntüsünü belirterek talebi uygun karşılar (bkz. Emir Ali, "Seyyit Emir Ali Bey'den Halil Hâlid Bey'e". *SM*, C. 6, no: 153, 27 Temmuz 1327, s. 363).

263 Halil Hâlid, "İsmailiyeler Ağa Han, Hint Müslümanları". *DİFM*, sene 4, no: 14, 1930, ss. 57.

264 Sabah, 25.1.1911 (akt.) Orhan Koloğlu, *Tarih ve Toplum*, no: 21, Eylül 1985, ss. 2-3.

çalışmalarını uzaktan takip eder. Ancak Emir Ali Bey²⁶⁵ ve Ağa Han'ın kurdukları yeni dernek, beklenen başarıyı gösteremez.²⁶⁶

Türkiye'ye ve İslam Dünyasına Dair Görüşleri

Halil Hâlid Bey bu husustaki görüşlerini Cumhuriyet'in ilanının hemen ardından kaleme aldığı son eserinde (1925) dile getirir. Devletin rotasının tam Batılılaşma olarak belirlendiği ve inkılapların hızla gerçekleştiği bir dönemde kaleme alınan bu eser, idarecilerimizin dikkatini imparatorluk bakiyesine çekme çabası olarak görülebilir. Yazar, burada Hint, Mısır ve Arap toplumlarıyla olan ilişkilerimizin tarihi seyrini, bozulma sebeplerini ve tekrar iletişim kurma imkanlarını irdelemektedir.

Türk Arap Ayrılığı

Batı'nın sömürgeci güçleri tarafından uzun süredir gerçekleştirilmeye çalışılan Arapların Türklerden ayrılması projesi, I. Dünya Savaşı ile gerçekleşir. Bu durum bazıları tarafından Türklerin, Arap "manevi esaretinden" kurtularak milli hüviyetlerini kazanmaları

265 H. Hâlid Bey, Hindistan Başşehbenderi olarak görev yaptığı zaman Hindistan Müslümanlarının temsilcisi gibi davranan Emir Ali Bey'in aslında çok küçük bir nüfuza sahip olduğuna dikkat çekmiştir (bkz. "İsmailiyeler", s. 58).

266 Toplanan yardım paralarının akıbetiyle ilgili olarak Hâlid Bey şu bilgileri aktarır; Mısır'da kurulan cami derneği, topladığı 700 lirayı Londra'ya hiç göndermez. Hint Müslümanları da yeni derneğe, İngilizlerin bir siyasi faaliyetidir diye yardım göndermeyi keserken Sultan Reşad, İran Şahı ve diğer Müslümanlardan toplanan beş bin lirayı da Balkan Harbi esnasında Emir Ali Bey tarafından kurulan İngiliz Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Çatalca'ya gönderdiği sağlık ekibinin ihtiyaçları için kullanılır (bkz. "İsmailiyeler", s. 58). Trablusgarp Savaşı için de bir miktar para, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne aktarılır. Bütün bu gelişmeler dolayısıyla Londra Camii inşasına bir süre ara verilir (bkz. "Hoca Kemaleddin ve İngiltere'de İntişar-ı İslâm Gayreti Numuneleri", SM, c. 12, no: 302, 12 Haziran 1330/25 Haz. 1914, s. 291).

olarak yorumlanır. Yine bazı Arap siyasiler de aynı süreçte Arapların Türk tahakkümü altında ezildiğini ve “Arap medeniyetinin Türk hakimiyeti yüzünden tabii gelişimini” bulamadığı iddiasını gündeme getirirler. Halil Hâlid Bey, bu tür iddiaları gaflet eseri sarf edilen beyanlar olarak görmektedir. Çünkü iki toplum da “Arap ve Türk medeniyetlerinin sahip oldukları özelliklerin üstünde” ve her ikisini de kuşatan “bir medeniyet-i müştereke ve şamile” olan “medeniyet-i İslamiye”ye mensuptur.²⁶⁷

Halil Hâlid Bey, Batılıların telkiniyle oluşmuş bu görüşlerin aksine Osmanlı çatısı altında bir araya gelen Türk ve Arap milletlerinin tek başına başarmaları mümkün olmayan inkişafı, bu birlik sayesinde gerçekleştirebildiklerini savunur:

Osmanlı Devleti, yıkılıp gitmiş nice büyük Şark devleti gibi Türkler tarafından kurulmuş ve manevi şahsiyeti İslam dini tarafından şekillendirilmiş idi; onun idaresinde Araplar ve Türkler ayrı ayrı dillere sahip oldukları halde asırlarca aynı siyasi birlik emelini taşımışlardı. Türkler, Arap irfanının devam etmesine hizmet ettikleri gibi Arap dili dahi Türk ruhu ve karakterinin yükselmesinde büyük bir vasıta vazifesi görmüştür. Halkı aldatır tarzda aşırı milliyetçilik iddiasıyla İslam medeniyetini özellikle Arap medeniyeti veya yabancı bir medeniyet diye zayıflatmaya çalışmak başarısız kalmaya mahkûm bir teşebbüs olur.²⁶⁸

İki milletin yüzyıllarca İslam’ın kendilerine tavsiye ettiği vahdet anlayışı etrafında birbirlerinin kaderleriyle alakadar bulunduklarını kaydeden Halil Hâlid, ayrılık hareketlerinin gerçekleşmesinde “ayrılık tertipçilerinin vasıtaları imiş gibi” davranan zayıf ahlaklı siyasetçilerin önemli etkiye sahip olduklarını belirtmektedir. Aynı şekilde yabancı tahrikine kapılan Arap politikacıların Türkler aleyhinde yaptıkları propagandalar, Araplar arasında Türklere karşı düşmanlık duygularını

267 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 82.

268 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 84.

artırmıştır. Halil Hâlid Bey, bu politikacıların büyük Arap devletleri kurma vaatlerine kanarak kardeş kanı dökülmesine sebep olduklarını hayıflanarak aktarır.²⁶⁹

Bu konuda yazdıklarıyla geçmişte olanları yargılamak niyetinde olmadığını belirten yazar, amacını, yaşananlardan dersler çıkarmak ve tefrikanın ne kadar büyük bir tahribat unsuru olduğuna dikkat çekmek olarak açıklar:

Önceki açıklama ile geçmişe teessüf edilmek istenilmemiştir; çünkü o boş bir uğraş olur. Ancak geçmişin hatırlanması ile şimdiki ve gelecek zamandaki hareketler ve uygulamalarda ibret verici örnekler bulunması istenmiştir. Müslüman milletler için farzı ayn olan iş, her ne şekilde ve her ne sebeple olursa olsun, şahsi emellerin üstün tutulmasındaki aşırılık ve gelecek ile ilgili ihtirasların özenle değerlendirilerek o konudaki hadiseleri hemen vaktinde kayıt altına almaktır. Batı emperyalizminin istilasına en çok fırsat veren şey, şahsi ihtirasların meydana getirdiği ayrılıklardır. Bu ihtiraslar sebebiyle Araplar, Türklerden üzücü bir şekilde ayrılmışlardı. Bugün bu ayrılığa en çok üzülen yine Araplardır. Arap beldelerinde Türklerle olan siyasi birlik zamanlarını hasretle yâd edenlerin, insanların yüzde doksanını oluşturdıkları rivayetlerle sabit olmaktadır.²⁷⁰

İyi niyetle sarf edilen onca çabaya rağmen iki toplumun ayrılmasına mâni olunamamasının sancısını derinden yaşayan Halil Hâlid Bey, “olacak oldu, ayrılık vukû’ buldu” diyerek mevcut durumu kabullenmeye çalışır. Bundan sonraki süreçte Türkler, hakimiyetlerini kendi sınırları içinde sürdürecektir. Fakat İskenderun-Hakkari sınırının altında bulunan Araplarla iyi ilişkiler kurmak için çaba sarf edilmelidir. Yabancı teşebbüslerinin ve politikacıların ihtiraslarının “aradaki mühim tarihi yakınlığı” sarsmasına müsaade edilmemesi hususunda da uyarıda bulunan Halil Hâlid, bu sayede Türkler ve Araplar arasında “sosyal, ticari, iktisadi ve siyasi yakınlığın” kolaylıkla tesis edilebileceğini savunur.

269 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 85.

270 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 87.

Türkiye Hindistan İlişkileri

Türkiye Hindistan ilişkilerine dair görüşlerini aktarmadan önce Hindistan ve Hint Müslümanlarının genel durumlarına dair tespitlerini paylaşmak süreçle ilgili bütünlüğün yakalanması açısından yararlı olacaktır.

Hindistan Gözlemleri

Halil Hâlid Bey, İngiltere’de bulunduğu yıllar içinde İngiliz sömürgesi olması münasebetiyle bu ülkeye gelmiş bulunan çok sayıda Hintli ile tanışma imkanı bulmuştur. Gerek bu tanışıklıklar gerekse Londra’da faaliyet gösteren Hintli Müslümanlar tarafından kurulan kurumlar aracılığıyla bölgeye dair geniş bir bilgiye sahiptir. Buna ilaveten konsolos olarak bulunduğu dönemde Hindistan’ı daha yakından tanıma imkanı da bulmuştur. Bombay Başşehbenderi olarak görev yaptığı dönemde Hintli Müslümanların içinde bulunduğu şartlar ile Hindistan’daki sosyal, siyasi ve iktisadi durum hakkında da gözlemlerde bulunur. Bu gözlemlere dayanarak Hint kıtasının içinde bulunduğu durumu tahlil eder ve birtakım soruların cevaplarını bulmaya çalışır. Onun Hindistan’la ilgili yazılarında cevaplama-ya çalıştığı temel sorular şunlardır: İngiliz idaresinin Hindistan’da hakim olmasını sağlayan unsurlar nelerdir? Hint milleti niçin birlik ve beraberlik kuramamaktadır? Müslüman kitle niçin nüfuzu oranında etkinliğe sahip değildir? Burada yaptığı tespitleri daha sonra İlahiyat Fakültesi mecmuasında yayımlar.

Halil Hâlid Bey’e göre Hindistan’da İslam’ın yayılmasında en büyük amil, Müslümanlar arasındaki kardeşlik fikridir. Kast sisteminin etkili olduğu bu ülkede, üst sınıf mensuplarıyla alt sınıf mensupları arasında kesinlikle insani bir ilişki yoktur. Hristiyanlar çok güçlü misyoner teşkilatlarına sahip olmalarına rağmen gerçek bir kardeşlik prensibi ortaya koyamadıklarından pek başarılı olamamaktadırlar. Hindistan’daki

İngiliz idareciler, Hindistanlı Hristiyanlar ile kendilerini eşit tutmadıkları gibi ibadet ettikleri kiliseler de farklıdır.²⁷¹ Yalnızca İslam'ın prensipleri hangi sınıftan olursa olsun Müslümanlar arasında kardeşlik fikrini kabul eder ve uygulamaya koyar. Halil Hâlid Bey, Müslüman nüfusun²⁷² hızla artışıını bu sebebe bağlar.

Nüfusları hızla artsa da Müslümanların nüfuzu, Hindu kitle içinde zayıf kalmaktadır. Halil Hâlid, bu durumun temel olarak eğitim ve iktisadi alandaki yetersizlikten kaynaklandığı görüşündedir. Son yıllarda birtakım gelişmeler olsa da henüz çok yetersiz durumdadır.²⁷³ Müslümanların önemli zaaflarından birisi de nüfuslarının çok dağınık olmasıdır. Tahminen yetmiş milyonu aşkın nüfusuyla Müslümanların Hindistan'da büyük bir güç teşkil ettiği düşünülebilir. Fakat toplam 320 milyonluk büyük bir kıtada serpilmiş halde bulunan Müslüman kitle, sahip oldukları nüfusu etkin olarak kullanamamaktadır.²⁷⁴ Hindistan'ın İngiliz idaresinden niçin kurtulamadığı konusunda ise şunları söylemektedir:

Biz de bazen "bu kadar kalabalık bir halk nasıl oluyor da yabancı boyunduruğu altında kalıp gidiyor" sorusuyla Hintliler'in siyasi ve askeri noktalardaki yetersizliklerinden bahsedenler pek yüzeysel laf atan kalem ve kelim erbablarındandır. İşte o büyük kıtanın bu fazla nüfusu ki başka başka ırklardan gelen, başka başka lehçeler kullanan, başka başka mezheplere dahil bulunan Hintlilerin birleşerek özgürlüklerini kazanmak istemelerine tabii engel teşkil ediyor.²⁷⁵

271 Halil Hâlid, "Hindistan'da Müslüman Halk", *D.İ.F.M.*, no: 15, İstanbul, 1930, s. 47.

272 1921 seçimlerinde Hindistan'ın Müslüman nüfusu 69 milyon civarında tespit edilmiştir (bkz. Halil Hâlid, "Hindistan'da Müslüman Halk", s. 70).

273 Halil Hâlid, "Hindistan'da Müslüman Halk", s. 49.

274 "İsmaililer", s. 60.

275 "İsmaililer", s. 60.

İngilizlerin bu durumu iyi kullandığına dikkat çeken Halil Hâlid Bey, İngiliz idaresinin sömürgelerdeki küçük cemaatleri hoş tutmaya özen gösterdiğine dikkat çeker. Zira toplumda “ihtilal ve istiklal” arzularının oluşması durumunda tefrika çıkarabilecek ve birliği sarsacak unsurlara ihtiyaç vardır. Halil Hâlid, bu unsurların sadece Hindu kitlesi için değil diğer inanç guruplarının mensupları arasında da bulunduğunu belirtir. Ona göre Ağa Han ve Emir Ali gibi İngiltere’de yaşayan ve kendilerini Hindistan Müslümanlarının temsilcileri gibi lanse eden şahıslar da bu konumdadır. Ağa Han’ın liderliğini yaptığı ve yetmiş, yetmiş beş milyonluk Müslüman nüfus içinde çok küçük bir cemaat olan İsmailiye taifesini yapı olarak Türkiye’deki Selanik Dönmelerine benzettir.²⁷⁶

Tüm Hindistan’ın birlik olarak İngilizlere karşı harekete geçememelerinin sebeplerinden birisi de Müslümanlarla Hindular arasındaki güven problemidir. Halil Hâlid’e göre Hindistan Müslümanları, ülkenin idaresinde Hinduların yerine İngilizlerin yönetimini daha tercih edilebilir görmektedir.

Dünya Savaşı Sonrası

Hint Müslümanları ve Türkiye

Hint Müslümanları, 1877-1878 savaşıdan itibaren Osmanlı Devleti’nin bütün sıkıntılı dönemlerinde yanında yer almışlardır. Fakat I. Dünya Savaşı’nda İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne karşı savaştırdığı askerler arasında Hintlilerin de bulunması, Türkiye’de bazı zevatın tepkisini çeker. Harb-i Umumi’yi sonlandıran mütarekelerin imzalanmasını müteakip Türklerin içine düştükleri durumdan kurtulmalarına yönelik manevi bir destek vermek maksadıyla Hindistan Hilafet Komitesi, Muhammed Ali’yi temsilci olarak Avrupa’ya

²⁷⁶ “İsmaililer”, ss. 58-59.

gönderir. Halil Hâlid Bey'in aktardığına göre Muhammed Ali, Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde Türklerle bir araya gelerek istişarelerde bulunur. Ancak görüştüğü insanlar, Hintlilerin İngiliz ordusuna asker vermesi sebebiyle kendisine sitemde bulunurlar. Halbuki Muhammed Ali ve kardeşi Şevket Ali, Osmanlı tarafıtlığı yapmaları sebebiyle savaş yılları boyunca İngilizler tarafından hapsedilmişlerdir.²⁷⁷

Halil Hâlid Bey, bu tür sitemlerde bulunan insanların Hindistan'ın gerçek durumu hakkında bilgileri olmaması sebebiyle böyle düşündüklerini belirtir. Ona göre Hindistan'ı, bütünlüğünü sağlanmış bir memleket olarak değil alelade bir araya getirilmiş uyumsuz bir yapı olarak görmek gerekir. Hint kıtasındaki gelişmeleri daha sağlıklı yorumlayabilmek, bu yapının iyice kavranabilmesi ile mümkün olacaktır.

Hintlilerin İngilizlerle birlikte Türklere karşı niçin savaştıkları sorusunun cevabı, Halil Hâlid Bey'e göre Hindistan'ın sahip olduğu toplumsal yapıyla izah edilebilir. Her şeyden önce Hintlilerin I. Dünya Savaşı'nda Türklere karşı savaşmada istekli olmadıkları tespitini yapan Halil Hâlid Bey, Hintlilerin istemiş olsalardı çok daha fazla asker gönderebileceklerine dikkat çekmektedir:

Savaşta üç yüz milyon halk -öyle farz edildiği gibi- haki- katen İngilizlerin yardımcısı ve müttefiki bulunmuş olsa idi, bizim halimiz pek yaman olurdu. O zaman İngilizlerin kullanmış oldukları Hintli askerin bir milyon iki yüz bine vardığı söylenir. Bunun dokuz yüz küsür bini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanılmış... Eğer Hintlilerin tamamı İngilizlere yardımcı ve kalben bağlı bulunsalar idi, savaş zamanında bir değil belki beş altı milyon askeri kolaylıkla çıkarabilirler ve İngilizler de o kadar askerin donanımını ve cepheye sevkini gerçekleştiremeyecek zorluklardan saymazlardı.²⁷⁸

277 "İsmaililer", s. 62.

278 "İsmaililer", s. 64.

Bu tespiti yaptıktan sonra Hindistan askerlerinin kimlerden oluştuğuna dair malumat verir. Bu malumata göre Hint askerlerinin büyük bir bölümü, Hindistan'ın içinden değil Himalaya eteklerinde yaşayan vahşi dağlı toplumlar arasından seçilmiştir. Halil Hâlid Bey bu topluluklarla ilgili olarak şunları kaydeder:

Hintli askerler dağlılar ve vahşi asilerden oluşmaktadır; özellikle (Gozha) denilen ve İngilizlerce en çok kullanılan savaşçılar, Hindistan içerisinden değil, (Himalaya) eteklerine yakın (Nepal) diyarından görülür. Bunlar gerekirse Hintlileri bile yurtlarından çıkarmak için gaddarlıktan çekinmeyen bir sürü vahşilerdir. Bunlar vaktiyle Hindistan'da İslam hakimiyetine karşı dahi kullanılmışlardı. Bunların abartılı ruh hallerini pekiyi incelemiş olan İngiliz subayları, her yerde onları daha büyük bir güvenle savaş meydanlarına sürmek yolunu bulmuşlardır.²⁷⁹

Hint askerlerinin arasında yer alan Müslüman askerlerin durumuna gelince bunlar, İngiliz askerlerinin arasına serpilme suretiyle savaşmaya zorlanmaktadırlar. Hâlid Bey, içlerinde kaçmaya veya Osmanlı tarafına geçmeye teşebbüs edenler bulunduğunu fakat bunun fark edilmesi üzerine bu askerlerin öldürüldüğünü kaydeder.

Halil Hâlid Bey, Emir Ali ve Ağa Han tarafından gönderilen ve hilafet makamının önemini vurgulayan mektubunda²⁸⁰ Türkiye ile Hindistan Müslümanlarının ilişkilerine olumsuz etki yapan faktörlerden biri olduğunu belirtir. Emir Ali ve Ağa Han'ın sözde hilafeti savunmak maksadıyla yazdıkları ve İstanbul basınında çıkan mektuplarına karşılık bazı gazeteler,

279 "İsmaililer", s. 64.

280 "24 Kasım 1923 günü üç büyük İstanbul gazetesi Hint Müslümanlarının iki ileri gelen lideri Ağa Han ve Emir Ali'nin imzasıyla İsmet Paşa'ya yazılan bir mektubun metnini yayınladılar. İki imzacı, hilafetin saltanattan ayrılmasının, onun genel olarak Müslümanlar için önemini artırdığını belirtiyor ve Türkiye hükümetinden hilafeti "Müslüman ulusların güven ve saygısına hakim olacak ve böylece Türk devletine yekta kudret ve vekar sağlayacak bir temel üzerine" yerleştirmesini diliyordu" (bkz. Lewis, *Modern*, s. 263).

bu mektubu bütün Hint Müslümanlarına aitmiş gibi göstererek onlar aleyhine yazılar yayınladılar. Bu yazılar, İngiliz gazeteleri vasıtasıyla Hint Müslümanlarına ulaştırılmıştır.

Halil Hâlid Bey'in açıklık getirmeye çalıştığı hususlardan biri de Hint Müslümanlarının sıkıntılı zamanlarında Türklere yaptıkları yardımlardır. Bu yardımların önemini kavrayamamış olan kimselerin, yardımlarla ilgili küçümseyici ifadeler kullandıklarını belirtir. Hint Müslümanlarının fakir olmalarına rağmen yaptıkları yardımların bir araya geldiğinde hayli büyük meblağlara tekabül ettiğinin altını çizer:

Osmanlı-Rus Savaşı, Hicaz Demiryolu'nun inşası, Teselya Savaşı, Trablusgarp Savaşı ve özellikle Balkan Savaşı sıralarında Hint Müslümanlarının Türkiye'ye göndermiş oldukları yardımlar toplanmış olsa teşekkür değer bir meblağ oluşturur. I. Dünya Savaşı'ndan bir müddet sonra Hindistan Hilafet Komitesi'nin toplamış olduğu bağıştan Anadolu ihtiyaçları için gönderilen akçe -eğer miktarı doğru ise yüz yirmi bin İngiliz Lirası kadar deniliyor- ayrıca büyük bir teşekkür gerektirir. Balkan muharebesinden bir müddet sonra Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin en eski ve mühim bir mensubuyla görev nedeniyle meydana gelen bir konuşmam sırasında şu sözleri işitmiş idim: "Hilal-i Ahmer Teşkilatı'nı sağlam bir esasa bağlama hususunda en çok Hindistanlı bağış sahiplerine minnettarız."²⁸¹

Hint Müslümanlarıyla kardeşlik bağlarının kuvvetlendirilmesi gerektiğini savunan Halil Hâlid Bey, ilişkilerin sekteye uğraması sebebiyle iki ülke arasındaki iktisadi açılımların da gerçekleşemediğini ileri sürer. Türk Hint ilişkilerini sekteye uğratan süreç başlamadan önce Hindistan'da bir milyon İngiliz lirası sermaye ile "Şark-ı Karib" (Yakın Doğu) ticaret şirketi kurulması için çalışma başlatıldığı da onun kaydettiği hususlardandır. Kurulacak şirketin amacını ise Türkiye ile Hindistan arasındaki ticareti geliştirmek olarak

281 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 69.

açıklar. Halil Hâlid Bey, Hindistan Müslümanları ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki engellerin kaldırılarak iki toplumun yakınlaşması ve iş birliğinin arttırılmasını temenni eder.

Türkiye Mısır İlişkileri

Mısır'ın Osmanlı'dan ayrılma çabaları, M. Ali Paşa'nın bağımsızlık teşebbüsleriyle başlar. Ondan sonra gelen ve Hidiv olarak anılan Mısır yöneticileri ise onun başlattığı bu politikayı gerçekleştirilmesi gereken siyasi bir hedef olarak kabul ederler. Halil Hâlid Bey, onların bu politikalarını Mısır'ın İngiliz esaretine düşmesindeki en önemli faktör olarak değerlendirir.²⁸² 1882 yılında fiilen Osmanlı Devleti'nden kopan Mısır, I. Dünya Savaşı süreciyle resmen İngiliz idaresine girer. Mısır'ın İngiliz idaresinde bulunması sebebiyle I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkileri yok denecek kadar düşük bir seviyede kalır.

Türklerin Mısır ile olan alakalarının çok eski tarihlere dayandığına işaret eden Halil Hâlid Bey, ilişkilerin bugün itibarıyla yok denecek bir seviyeye gerilemiş olmasına rağmen arada güçlü tarihi bağların bulunduğu dikkat çeker. Ancak İngiliz hakimiyetiyle başlayan süreç, Mısır'daki Türk izlerini yok etmek için büyük çaba göstermektedir. Halil Hâlid, Mısır'da bulunan Türklere ait eserlerin asliyetinin dahi inkar edilmesini bu çerçevede yürütülen çalışmalardan biri olarak zikreder.

Mısır'a yerleşmiş olan Türk ailelerin durumuyla ilgili de bazı tespitlerde bulunan yazara göre bu ailelerden bir kısmı asli kimliklerini kaybederek Türklere iyice yabancılaşmışlardır. Yüzyıllar önce buraya gelmiş olan Türk ailelerin büyük bir bölümü ise yerli halka karışmıştır. Mesela; Mısır'ın önemli ulema ailelerinden

282 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 70.

olan Şeyh Muhammed Abduh'un atalarının Yavuz Sultan Selim zamanında Mısır'a yerleşen Türklerden oldukları Halil Hâlid Bey'e bizzat Abduh tarafından söylenmiştir. Diğer bir kısmı da menfaatleri gereği Türkiye'ye geldiklerinde Türklüklerini ileri sürerken Mısır'a vardıklarında ise inkar yolunu tutmaktadırlar.²⁸³

Mısır ile Türkiye'nin ilişkilerini kuvvetlendirmelerinin önündeki en büyük engelin İngiliz memurlar olduklarını dile getiren Halil Hâlid Bey, bu memurların Mısır'a gitmek isteyen Türklere çok büyük müşkülâtlar çıkardıklarını kaydeder. Ona göre Mısır halkının Türkiye'ye karşı olumsuz birtakım düşüncelere kapılmasında, Mısır'da faaliyet gösteren Hristiyan azınlıklara ait gazetelerin Türkiye aleyhindeki yayınları²⁸⁴ da etkili olmuştur. Türkiye'de Mısır'daki Türk kökenli ahalinin dışındaki kitle hakkında fazla bir malumat bulunmadığını da kaydeden Halil Hâlid Bey, Mısır'da büyük bir nüfusa sahip olan ve fellah diye bilinen kitlenin önemine dikkat çeker. Bu yüzden Mısır ile gelecekte sıkı ilişkiler kurulabilmesi için ülkede her bakımdan yükselme eğilimi gösteren fellahlar ile iletişim kurulma yollarının araştırılmasını tavsiye eder.²⁸⁵

Dikkat çektiği hususlardan birisi de Mısır'ın ticari potansiyelidir. Fakat bu pazar, Türkiye'nin değil Rumların elindedir. Rumlar, Mısır'ın köylerine kadar ticaretlerini yaygınlaştırmak suretiyle Mısır'ın kanını emmektedirler. "Yabancı işgalcilerin hükmetme aracı haline gelen ve Mısırlılar için de her zaman bir tehlike unsuru oluşturan birkaç yüz bin Yunanlıdan Mısır Fellahlarının yakayı kurtarabilmeleri, Türkiyeli kardeşlerinin ferdi yardımlarıyla kolaylık **kazanır**."²⁸⁶

283 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 74.

284 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 77.

285 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 76.

286 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 78.

Aradaki sosyal, ticari ve iktisadi ilişkilerin iyi bir gelişme gösterebilmesi için Mısırlıların Türkiye'ye Türklerin de Mısır'a gitmeleri tavsiyesinde bulunur. Ona göre her sene yaz tatili için Avrupa ülkelerine giden Mısırlıların Türk kaplıca, sahil ve yaylalarına gelmeleri sağlanmalıdır. Bunun için de gidiş gelişin önündeki engeller iki taraflı olarak kaldırılmalıdır. Aynı şekilde Türkler de bu ülkeye ilmi, ticari ve sınai maksatlarla seyahat etmelidirler. Bu ziyaretler sırasında Türk musikisi, mutfağı gibi vasıtalarla Türk kültürü de tanıtılmalıdır. Halil Hâlid Bey'in önemine vurgu yaptığı bir diğer çalışma da iki ülke arasında Avrupa ve Amerikan üniversitelerinde olduğu gibi öğrenci değişimi yoluna gidilmesidir.

İsrarla üzerinde durduğu bir başka mesele de Mısır'a en kısa zamanda "diplomatik temsilci veya konsolos gibi dış işleri memurlarının" atanması lüzumudur. Fakat yapılacak atamalarda sıkça görüldüğü üzere "eşi dostu değil" bu işe "ehil ve layık olan halis Türkler" arasından atama yapmaya özen gösterilmelidir. Ayrıca eski alışkanlıkların devamı olarak "Aman İngilizler buna ne derler? İngilizler hiç bırakırlar mı? Bu gibi şeyler İngilizleri aleyhimizde çevirmeye değer mi?" şeklindeki yanlış değerlendirmelerden de kaçınılması ikazında bulunur.²⁸⁷

Halil Hâlid Bey'in Batı Telakkisi

Batı Emperyalizmi ve İslam Dünyası ile İlgili Görüşleri

Halil Hâlid Bey, Batılıların Orta Çağlardan itibaren Doğu'nun zenginliklerini elde etmek için giriştikleri seferlerin Doğu'daki gelişimi sekteye uğrattığı tezini

287 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 82.

savunmuştur. Ardi arkası kesilmeyen bu saldırılar, Doğu toplumları üzerinde tedrici bir gerilemeye sebep olmuştur. Ona göre Osmanlı Devleti, Batı'dan gelen bu saldırıları birkaç asır durdurabilmiş ve bu sebeple de Batılıların müthiş bir düşmanlığına maruz kalmıştır.²⁸⁸

Yüzyıllardan beri devam eden mücadele, sonunda Batı'nın üstünlüğü ile sona erer. Bu durum tabii olarak Doğu'da maddi ve kültürel gelişmelerde durgunluğa sebep olur. Batılılar ise bu durgunluğu, Doğu toplumlarının “ezeli takdire körü körüne teslim olmalarından kaynaklanan” tembelliklerinin bir neticesi olarak kabul ederler. Yine onların algılamalarına göre Doğulular, sahip oldukları bu zenginlikleri işleyip faydalanmıyorlarsa bu görev tabii olarak Batılılara geçmelidir.

Halil Hâlid Bey ise Batılıların Doğu'da bulunmalarını, bu toplumun zihni yapısıyla açıklamaktadır. Aslında Doğu toplumlarının kendilerine yaratıcı tarafından sunulan nimetlerden yararlanmamaları gibi bir durum söz konusu değildir. Ancak onların bu nimetlerden “itidal ve kanaat üzere” yararlanma isteklerine karşılık Batılıların “çıldırılmış gibi her şeyi çarpıp kapmak ve tabii defineleri kökünden çıkarıp aşırmaq” isteyen ve bu şekilde diğer insanların haklarına arsızca tecavüz eden bir anlayışa sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla Müslüman Doğu'nun benzer bir anlayışla hareket etmesi, sahip oldukları değerler açısından mümkün değildir.²⁸⁹

288 Mehmet Şeker ve A. Bülent Baloğlu (sad.), *Hilal Haç Çekişmesi*, (Ankara: TDV, 1997), s. 223.

289 Şeker ve Baloğlu, *Hilal Haç Çekişmesi*, ss. 223-224. Halil Hâlid Bey'in Batı emperyalizmi konusundaki görüşleri ile bir başka Türk siyaset adamı Ahmet Rıza Bey'in aynı konudaki görüşleri birçok noktada benzerlik göstermektedir. Her iki düşünür de Batı politikasının ahlaki hiçbir ilke tanımadığını ve istila etmek için her yola başvurabileceği konusunda birleşmektedirler. Ahmet Rıza Bey, I. Dünya Savaşı'nı müteakip kaleme aldığı *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflâsı* adlı eserinde, Batı'nın hakkını daima kuvvetten aldığını ve “tek gayesinin de başarıya ulaşmak olduğunu” savunur (s. 24). Batılıların politikalarının temelinde ise “İslam ülkelerinin fethi, servetlerinin elde edilmesi, kudretlerinin ortadan kaldırılması” amacı yatmaktadır. Ona göre Batılılar

Batı'nın Sömürge

Yöntemleri/Araçları/Gerekçeleri

Batılı devletler, sömürgeci yönlerini daima güzel sıfatlarla, insani gerekçelerle izah ederek dünya kamuoyu nazarında yaptıklarına meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Bugün de pek fazla değiştiğini söyleyemeyeceğimiz bu politikaların nasıl icra edildikleri ve araç olarak hangi yöntemleri kullandıkları konusunda Halil Hâlid Bey, birtakım tespitlerde bulunmuştur. Kitap ve makalelerinde bu tespitlerini neşrederek Müslüman Doğu'yu bu tür aldatmalara karşı dikkatli olmaları konusunda uyarmıştır.

Doğu Toplamlarına

Medeniyet Götürme İddiası

Halil Hâlid Bey'e göre Avrupalılar, yeni sömürgeler elde edebilmek için kendilerine, "medenileştirme vazifesi" gibi bir görev icat etmişlerdir. Yapılan propagandalar sonunda Batılıların büyük bir kısmı da Doğu'ya medeniyet götürmenin Avrupa'nın vazifesi olduğunu düşünmeye başlamış ve bu vazifenin sırf insanlık adına yapıldığına inan(dırıl)mışlardır. Halbuki "Eski zamanlarda Doğu toplumlarının medeni bir hayata ve Batı milletlerinden daha yüksek insani hislere sahip bulunduklarını, Doğu'nun medeniyetin beşiği olduğunu ve ilerleme ışığının Doğu'dan geldiğini Batı halkının pek az bir kısmı etraflıca düşünebiliyor"²⁹⁰

"bir memleketi istila etmek ve halkın servetine el koymak için herhangi bir vesile bulamazlarsa, buraların halkının ikinci derecede bir ırka mensup oldukları ve 'insanîyet' için tehlike teşkil ettikleri[ni] ileri sürerler, ilahî bir hak sahibiymiş gibi onlara medenîyetin nimetlerinin tattırılacağı iddia[sında]" bulunurlar (s. 27) [bkz. Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflâsı*, Ziyad Ebüzziyâ (çev.), (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982).

290 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salât Münâzaası*, (Kahire: Matbaa-i Hindîyye, 1325), s. 6.

Halil Hâlid Bey, Batılılar arasında yaygın olan yanlış bir kanaate de dikkat çekmektedir. Bu yanlış kanaat, “alem-i medeniyet” kavramının sadece Hristiyan dünya için kullanılabileceği, Doğu dünyasının ise ya yarı medeni ya da tamamen barbar olacağı düşüncesidir. Halil Hâlid Bey’e göre Doğuluların bu konudaki görüşü, Batılılarınkinden farklıdır:

Batı dünyası “bir ilerleme dünyası”dır. Şimdi maddi olarak meydana gelen büyük gelişmeden dolayıdır ki birkaç asırdan beri Avrupalılar, Doğu üzerinde hakimiyet kurabilecek bir konum kazanmışlardır. Bilimsel icatlar ve sanayinin gelişmesi sayesinde Avrupalılar sihirli bir kuvveti barındıran bunca üstün silaha sahip olmuşlar ve bu sayede Doğu’da emellerini gerçekleştirmeye ve hakimiyet kurmaya koyulmuşlardır.²⁹¹

Halil Hâlid Bey, Batılıların “medeniyet” kelimesini sadece maddi göstergelerle izah etmeleri sebebiyle kavramın kullanımında ciddi hatalar yaptıklarına dikkat çeker. “...Zira maddi ilerleme medenileşmiş sıfatını yalnız Garb halkına tahsis için bir yeterli sebep olamaz.” Çünkü “Medeniyetin bir de manevi yönünün olması gerekir ki işte bu manevi yön dikkate alındığında Garplıların medeniyeti kendilerine hasretmelerindeki iddia kabul edilemez.”²⁹² Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü kabul edenler, maddi gelişmenin Batılıları manevi yönlerden de geliştirerek diğer milletlerden üstün seviyeye çıkardığını ileri sürerler. Halil Hâlid Bey, makul gibi gözüken bu iddianın Batılılar tarafından uygulamada gösterilmedikçe inandırıcı olamayacağını savunur:

Hristiyan dünyası, manevi üstünlük hakkındaki iddiasını, hal ve hareketleriyle göstermedikçe manevi hisler noktasındaki o gelişimi, Hristiyan olmayan dünya tarafından hilekarca fikirlerinin açığa çıkması olarak algılanabilir ve o hilekar düşünceler ile Doğuluları aldattığı, yalanlara

291 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salib*, s. 7.

292 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salib*, s. 7.

boğduğu fikri kuvvet kazanır. Batı'nın zihni gelişiminin ilmin ve eğitimin gelişmesine yol açtığı inkar edilemez; fakat eğitim ve bilginin bu büyük gelişiminin manevi bir olgunluk sağladığı görülememektedir.²⁹³

Avrupalı pek çok yazar tarafından “Avrupa Medeniyeti” sözünün, “Şark vahşeti” karşılığında kullanıldığına da dikkat çeken Halil Hâlid Bey, Avrupalıların medeniyet kelimesini kendilerinden başkalarına layık görmediklerini belirtir. Ancak medeniyet konusunda eser veren Batılı müelliflerin eserlerindeki medeniyetle ilgili kriterlerin incelenmesi durumunda, medeni ve gayri medeni olarak tanımlanan toplumların yer değiştireceğini ifade eder:

... Batılılarca kesinlikle medeni olarak kabul edilmeyen nice milletler -o eserlerdeki tariflere nazaran- insanlığın medeni fertlerinden kabul edilmelidir. Bundan başka o Doğulu araştırmacılar, eserlerde tarif edilen medeniyet sıfatlarını Avrupalıların iş ve hareketleriyle -ve özellikle Asya ve Afrika'daki uygulamalarıyla- karşılaştırmış olsa Avrupa milletlerinden bazılarının “medenî” sıfatına hiç de layık olmadıklarına hükmeder; çünkü karşı koyma kuvveti sınırlı olan Doğu milletlerinin milli istiklallerini ortadan kaldırmak, mevcut olan müesseselerini değiştirmek veya ortadan kaldırmak, atalarından kalan ve onlarca aziz sayılan her şeyi ifsat etmek veya çığırından çıkarmak gibi uygulamalara “medeniyet” adı verilemez. Bilakis bu gibi uygulamalar gelişmiş Avrupalıların hissiyatında atalarından miras kalan bir nevi vahşi heveslerin halâ hüküm sürmekte olduğunu ispat eder.²⁹⁴

Halil Hâlid Bey'e göre Batılıların baskılarını durduracak bir şeyler yapılmadıkça onlar Şarklıları gayri medeni olarak tasvir etmeye devam edeceklerdir. Çünkü Avrupalılar, Şark kavimlerini ‘medenileştirme vazifesi’ sayesinde Doğu topraklarına doğrudan müdahale hakkı elde edebilmektedirler. Onlar “daha birkaç asır öncesine kadar Müslümanların gerek fikri üstünlüğü ve gerek maddi ilerleme cihetiyle” Avrupalılardan ileri

293 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salîb*, ss. 7-8.

294 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salîb*, ss. 8-9.

olduğu gerçeğini göz ardı etmektedirler. Halil Hâlid Bey: “Orta Çağ’da Müslümanlar arasındaki ilmi gelişmeler sayesinde ...Batı[lıların] insani medenileşme vasıflarına dair bazı şeyler öğrenmeye” başladıklarına dikkat çeker:

Bu adamlar tarihi delillere karşı gözlerini kapıyorlar; bilmiyorlar veya bilmek istemiyorlar ki Hristiyanlar arasında en az tutucu olanlar ve en zeki bulunanlar, düşmanları olan Müslümanlar arasında örnek almaya değer güzel vasıfların mevcut olduğunu gördüler ve Doğu’dan aldıkları ilerleme vasıtaları sayesinde Avrupa medeniyetinin gelişmesine hizmet ettiler. Batı halkının aydın olmayan kesimince bilinmeyen bu gerçek, bir hayli Avrupalı yazar tarafından itiraf olunagelmıştır.²⁹⁵

Gerçek durumun bilinmesine rağmen Avrupalılar neden Müslümanları vahşi ve gayri medeni olarak nitelemektedirler? Batılı siyasiler ve devlet adamları tarafından kasıtlı olarak telkin edilen bu düşüncenin dahili ve harici sebepleri vardır. Yazar, bu sebepleri şöyle sıralar:

- Memleket içinde üretilen mahsul ve mamullere Doğu’dan yeni pazarlar bulmak,
- Sayıları çok fazla artmış olan memuriyet isteklerine Doğu ülkelerinde kadrolar tedarik etmek,
- Artan nüfusa yeni yerleşim alanları temin etmek.

Yeni pazarlar bulmak, çıkar alanları oluşturmak çoğu zaman savaşlar yoluyla gerçekleştirilebilmektedir. Tabii ki savaşlar için de bol miktarda paraya ihtiyaç duyulmaktadır. Durum böyle olunca siyasiler çeşitli toplantılarda, gazetelerde halkın hoşuna gidecek, milli duyguları harekete geçirecek söylevlerde bulunurlar. “Bu güzel

295 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salib*, s. 10. Yazar söylediklerine delil olarak Fransız Guizot’nun *Histoire de la Civilisation en Europe* adlı eserin sekizinci bölümünü gösterir.

ve belîğ konuşmalarda milli şeref ve millet sancağının şanı özel bir itina ile tekrar tekrar zikredilerek insanların duyguları okşanır.” Doğu’da girişilecek yeni bir işgali haklı göstermek gerektiğinde “zapt ve işgaline niyet edilen bir Doğu ülkesinin durumu gayet perişan gayet karışık bir durumda tasvir edilir.” Halil Hâlid Bey, Batılıların bir sonraki adımlarını ise şöyle tarif eder:

Ve o memleketin halkına bin türlü idari kötülüklerin, nice vahşi fiillerin mesuliyeti yüklenir. Gerçekte o kötülükler ve kargaşalıklar mevcut olmasa bile gizli ve ince vasıtalar ile gerçekleştirilir ki bu hal, Doğu’da Avrupa diplomasisinin işleyişini gözlemleyenlerce malumdur. İşte bu açıklanan şekillerde Müslüman Doğu’da kendi hükümetlerini, kendi idarelerini kurmak için medeni Avrupalılar bir yetki kazanmış olurlar.²⁹⁶

Bütün bu işgaller, Doğu halklarını barbar türleri olarak gören Avrupalıların büyük çoğunluğu tarafından medeniyetin zaferi olarak değerlendirilir. Halil Hâlid Bey, Batılıların daha uzun süre Doğu üzerindeki tahakkümlerini sürdürebilmek için bu gerekçeleri kullanmaya devam edecekleri öngörüsünde bulunur.

Panislamizm Tehlikesi

Müslümanların birleşmesi anlamına gelen Panislamizm kavramı ilk olarak 1870’lerde Avrupalı bir yazar²⁹⁷ tarafından kullanılır. Halil Hâlid Bey, Panislamizm kavramını icat edenlerin “Doğu İslam’da fesat çıkarmak ve Avrupa müdahalesine ve istilâya zemin hazırlamak” amacını taşıdıklarını düşündüğü için bu tabirin kullanılmasına şiddetle karşı çıkar. Ona göre Batılıların bir süredir yoğunluk gösteren hükmetme arzuları ister istemez Müslüman kitleler arasında bir takım yakınlaşmaların meydana gelmesine sebep olmuştur. İstila tehlikesiyle karşı karşıya kalan kitlelerin

296 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salîb*, s. 12.

297 Halil Hâlid, “Pan-İslâmizm ve Hilafet”, *The Times*, 6 Ağustos 1908.

gösterdiği heyecan , siyasilere yeni bir tehlike icat etme imkanı sağlamıştır. Halil Hâlid Bey'in Müslümanların yakınlaşmalarıyla ilgili görüşü şöyledir:

Felaketin genel olması ve Batı hakimiyetinin bütün İslam milletlerini kapsayacak şekilde genişlemesi, tabii ki genel müdafaa için birlikte teşebbüste bulunulması lüzumunu hissettirdi. Çünkü iş o dereceye vardı ki gitgide hiçbir Müslüman millet vatanına sahip olma gibi tabii bir hakkı tek başına muhafaza etme hususunda serbest bırakılmayacak! İşte bundan dolayı, İslam alemince gösterilen bu heyecan ve endişeyi, Avrupa'nın bozguncu siyasetçileri "Müslüman birliği tehlikesi" şeklinde tasvir etmektedir.²⁹⁸

Panislamizm tehlikesi olduğunu yaymaya çalışanlar, Batı medeniyetinin Doğu'daki müdahale alanlarını genişletmenin yanı sıra orada girişilecek tahribatın da medeniyet adına yapıldığı gerekçesiyle meşruiyetini ilan etmek istemektedirler:

Fesatçı siyasetçiler dahi tehlikesini hayal ettikleri "Panislamizm" aleyhinde Batı kamuoyunu tahrik eder ve hırslandırılırlarsa Hristiyan dünyanın Doğu'daki menfaat ve taleplerinin gerçekleşmesine hizmet etmiş olurlar ve dolayısıyla onun tehlikesini bir an evvel bastırabilirlerse Hristiyan medeniyetinin gelecekte yayılma sebeplerini gerçekleştirmiş bulunurlar. [Birçok samimi savaş yanlısı tarafından tehlikesi önceden görülen ve haber verilen Panislamizm, Doğu'da çağdaş Hristiyanlığın kutsal menfaatlerini tehlikeye sokabilir, dolayısıyla bu, herhangi bir hissî veya insanî düşünce olmaksızın ezilmelidir; zira onun baskısı, baskı vazifesinin neden olabileceği bütün kanlı mücadeleleri tanzim pahasına bile olsa, maddî olarak medeniyeti ileri götürecektir].²⁹⁹

Müslümanlar uğradıkları istila karşısında birleşmeler bile "...Avrupalıların buna 'tehlike' adını takması gerçek duruma ters bir isimlendirme olmaz mı?" diye soran Halil Hâlid Bey, asıl tehlikeyi üretenlerin Batılılar

298 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, s. 189.

299 Halil Hâlid, *Hilâl ve Salib*, s. 191. Köşeli parantez içindeki kısım, eserin İngilizce baskısında yer almaktadır (bkz. Şeker ve Baloğlu, *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 235).

olduğunun altını çizer. Sömürgelerini genişletmek için fırsat kollayan devletlere mensup siyasetçilerin çabaları sonucunda, Batılı insanın kafasında “Panislamizm’ denilen şey korkunç bir fitne olup medeniyetin faydasına karşı cahil ve yarı vahşi Doğulular tarafından kabul gören bir karşı koyma vasıtası”dır. Yine bu insanlara göre; buyanlış hareketin (yani Müslümanların birleşmesinin) soğukkanlılıkla karşılanması, kesinlikle, medeniyetin ilerlemesini tehlikeli sonuçlarla tehdit edecektir.”³⁰⁰

Panislamizm tehlikesinin kimler tarafından ve ne için üretildiğini bu şekilde ortaya koyan yazar, daha sonradan bağımsızlığını kaybeden Müslümanların durumunu sorgulayarak “onlara medeni yönetimin iyiliklerinden ne kadar bir hisse düştüğünü” izah etmeye çalışır. Müslümanların kendilerine sunulan iyilikleri kabul etmeyerek (!) karşı çıkmalarını anlayamayan Batı insanına da cevap veren Halil Hâlid Bey, Batılıların gördüğü mukavemetin temelinde Müslüman dünyanın sahip olduğu ve hakim devletler tarafından hakarete uğrayan moral değerlerin bulunduğunu öne sürer:

... Müslümanlardan bazıları fırsat bulunca memleketlerini istila etmiş olan Avrupa devletlerine karşı isyan silahına sarılıyorlar; hatta bazen tâbi oldukları “medenileri” tarafından gaddarca cezalandırıldıkları, kesilip vuruldukları halde yine isyan silahına sarıldıkları oluyor. Avrupa kamuoyu bu tâbi Müslümanların kendilerine bahşedilen adalet, hürriyet ve idari intizam aleyhindeki ayaklanmalarının sebebini anlayamıyor da “Tuhaf şey! Bu yerliler kendilerinden olan devlet adamı ve memurların zorbalığı ve kötü idaresi altında zulüm ve azap çekip dururken biz kendilerine adalet ve güzel idare verdik; bununla beraber onlar yine isyan ediyorlar” diye şaşırıyorlar. Avrupalıların mahkûmiyeti altında bulunan bu Doğuluların hoşnutsuzluğu, isyanı Avrupalılarca acayip bir hadise olarak görüldüğünden sebepleri araştırılmak isteniyor. Bunun üzerine devlet adamları söyledikleri nutuklarla, siyasetçiler dahi gazeteler ve siyasi dergilerdeki makaleleriyle bunun sebebini Müslümanlara mahsus olan “taassup”

300 Şeker ve Baloğlu, *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 236 (Köşeli parantez içindeki alıntı, eserin İngilizce baskısından yapılmıştır).

olduğunu açıklayınca kamuoyunun hayreti kaybolur!... [Müslümanların kendi idarecilerinin kötü yönetimlerini, herhangi medeni bir güç tarafından empoze edilen yararlı bir yönetim şekline tercih etmelerindeki fanatiklik asla açık bir şekilde ortaya konulmamıştır (...) bu fanatik fikrin kaynağı, adalet, hürriyet ve refah dolu (...) bu medeni yönetimin beraberinde getirdiği dini sıkıntılar, milli hakaretler ve yerel yetkisizliklerle mukayese edildiği zaman çok az bir değere sahip olduğu gerçeğinde yatar].”³⁰¹

Hilafet Tartışmaları

Hız. Muhammed’in vefatından sonra İslam toplumu, peygambere vekâlet eden ve onun peygamberlik dışındaki yetkilerini üstlenen halifeler tarafından yönetilmeye başlar. İlk dört halifeden sonra Emevi Hanedanı (661-750) ardından da Abbasi Hanedanı (750-1258) hilafeti üstlenir. 1258 yılında Moğolların Bağdat’ı işgal etmelerinden sonra Abbasiler, Mısır Memlûk Devleti’nin himayesinde bu sıfatı taşımaya devam eder.³⁰² 1516 yılında ise Yavuz Sultan Selim’in Memlûk Devleti’ne son vermesi üzerine halifelik Osmanlılar’ına geçer.

İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte farklı bölgelerde kurulan İslam devletlerinin idarecileri de zaman zaman kendilerini halife olarak adlandırmışlardır. Osmanlı sultanlarının da Yavuz’dan önce bu sıfatı -az da olsa- kullandıkları görülmüştür. Ancak hilafet makamının yeniden çekim merkezi haline gelmesi, sömürge faaliyetlerinin zirveye çıktığı 19. yüzyılın sonlarına doğru istiklalini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalan İslam toplumlarının Osmanlı halifesinden yardım talep etmeleri ile gerçekleşir.

Sömürgeciliğin iyice yaygınlaştığı ve Osmanlı Devleti’nin çöküş sürecinde bulunduğu 19. yüzyılın

301 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, s. 192. Köşeli parantez içindeki alıntı, eserin İngilizce baskısından yapılmıştır (bkz. Şeker ve Baloğlu, *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 237).

302 Özcan, *Pan-İslâmizm*, ss. 6-10.

sonları, bir taraftan -pratik gerekçelerle de olsa- halife-ye olan ilgiyi arttırırken diğer taraftan sömürgeci devletlerin kendilerine engel olma ihtimali taşıyan hilafet kurumunu zayıflatma çalışmalarına sahne olur. Batılı devletlerin çabaları sonucu başlayan hilafet tartışmalarının amacı, bu makamın İslam toplumlarının dayanaşmasına zemin hazırlayacak güçlü bir kurum olarak var olmasını engellemektir. Hilafet tartışmalarının merkezinde başlıca şu konular yer almakta idi: Halife Kureyş'ten olmalı, Hz. Muhammed'in soyundan gelmeli, hilafet-i Osmaniye sahih değildir.

Halil Hâlid Bey'in

Hilafet Tartışmalarına Bakışı

Halil Hâlid Bey, tamamen siyasi olarak gördüğü Osmanlı hilafetiyle alakalı tartışmalara 1897 yılında yazdığı bir makalede yer verir. Bu meselenin tartışmaya açılmasıyla ilgili "Ermeni heyecânını ihdâs edenler bu aralık hilâfet-i İslâmiye mes'elesine dahi ta'rîz etmekte[ler]..." diyecektir. Ona göre bu konu, Müslümanların kendi iç meseleleridir dolayısıyla yabancıların bu meseleye karışmaları doğru değildir. İleri sürülen iddiaları, tarihi gerçeklere ve İslam'ın temel prensiplerine ters düştüğü gerekçesiyle tenkit eden Halil Hâlid Bey, bu konudaki görüşlerini şöyle aktarır:³⁰³

1. İslamiyet'te kavmiyetçiliğin olmaması sebebiyle halife-nin Kureyş'ten olması gibi bir zorunluluk yoktur: [Hilafet konusunda] bir açıklık bulunmadığındandır ki Peygamberimizin vefatından sonra halife için pek çok ihtilaf meydana geldiği İslam tarihinde açıklanmıştır. İlk halifenin Kureyşlilerden seçilmesi, onun şahsen iktidarı ve seçkin vasıfları nedeniyle diğerlerine ve Kureyş'in o zaman Araplar arasında üstün tutulmasına dayanmaktadır. Peygamberden sonra teşekkül eden nice İslam hükümetlerinde çeşitli kavimlerden halifeler seçilmesi, bu konuda

303 Halil Hâlid, *Kanun-ı Esâsi*, no: 17, 19 Nisan 1897, ss. 5-6.

açıklık bulunmadığı içindir. Zaten İslamiyet'te kabileye veya cinse pek o kadar itibar edilmez. Ve hilafetin Kureyş kabilesine tahsisıyla "demokratik" olan İslam içinde "aristokratik" bir sınıf yapmak İslami usule aykırıdır. Peygamberimiz her ne soy ve milletten olursa olsun İslam'a giren tüm insanlara "Muhammed Ümmeti" dedi. "Kureyş Ümmeti" diye seçkin bir sınıf yapmadı.

2. Halifelik saltanat olmadığından Peygamberin soyuna dayanma zorunluluğu yoktur:

Halifenin, Hz. Muhammed'in soyundan olacağı iddiası da doğru değildir. Çünkü Peygamberin kendisinden sonra bir erkek evladı kalmadı. Kız evlattan yetişen kimselerin müminlerin hakimiyetine, başkanlığına hak kazanamayacakları, İslam şeriatının hükümlerindendir. Zaten hilafet, saltanat değildir ki Peygamber torunlarına miras kalsın. Hilafet: İslam halkı arasında bağlılık ve tevhid üzere toplanmalarına, ahlak ve İslam kurallarının fesattan korunmasına nezaret eden bir makamdır. Dolayısıyla Papalık gibi ruhani bir liderlik dahi değildir. Zira İslamiyet, bu yolda ruhanîyet ve ruhbanîyet inancını kabul etmez.

3. Arapların Türklere düşmanlığı, Arapça konuşan birtakım Hristiyan unsurun icadıdır:

Muhalifler, Arapların Türklere düşmanlığı olduğunu da hilafet meselesi meyanında zikrediyorlar. Bu rivayet, Arapça konuşan ve çıkarları gerektirdikçe kendilerine Arap adı veren bazı Hristiyanlar tarafından yayılıyor. Halbuki evvelce dediğim gibi Müslümanlar arasında milliyetçiliğe itibardan ziyade dini bağlara dikkat edilir. Araplar fena bir Osmanlı hükümet memuruna Türk diye lanet ederler isterse o memur, Arap veya Arnavut veya Çerkez olsun. Anadolu Türkleri fena bir hükümet memuruna yine bu şekilde nefret beslerler isterse o memur Arap bulunsun yoksa iki kısım Müslüman birbiriyle o kadar bağlantılı ve iç içedir ki çok kere Arap'ı Türk'ten Türk'ü Arap'tan ayırmak zordur. Osmanlı Devleti'nin bu hallerini bilmek uzun tecrübe ister.

4. Osmanlı hilafeti meşrudur çünkü daha kuvvetli bir İslam devleti yoktur:

Osmanlı hilafetinin sahih olmadığı sözünü red için birinci meselede açıkladığım deliller yeterlidir. Bununla beraber bu sözü başka bir bakış açısından inceleyeceğim. Malumdur ki bir hakkı kazanmak için İslam şeriatında "zaman

aşımı” kuralı vardır. Farz edelim ki Osmanlı hilafeti -dedikleri gibi- sahih olmasın. Dört yüz sene evvel Osmanlı sultanlarının meşru bir hibe olarak elde ettiği ve şimdiye kadar İslam dünyasının çoğunlukla kabul ettiği bir hilafet kesinlikle sahih hükmüne girer. Bundan başka hilafet vazifesinin yerine getirilmesi kuvvete dayanır. Bugün ise Osmanlı Devleti’nden daha kuvvetli bir Müslüman hükumeti kalmadı. Peygamberin mukaddes alemleri bugün Osmanlı hanedanının yanında mübarek bir emanettir. O aleme karşı gerçekleşecek bir saldırı, İslam kuvvetini dünya üzerinden büsbütün silmek demek olacağından onun muhafazası için -diğer Müslümanlar kayıtsız bulunsalar bile- Osmanlı Müslümanları öyle şiddetli ve ümitsiz kavgaya edeceklerdir ki o kavga tarihinde eşine pek nadir rastlanan dehşet verici kavgalardan biri olacaktır.

Bazı Batılı politikacılar ile Arabistan’da yaşayan bir kısım Arap’ın veya Vehhabilerin halifeyi tanıyıp tanımamalarının var olan gerçeği değiştirmeyeceğini³⁰⁴ söyleyen Halil Hâlid Bey, mevcut halifenin yerine ecnebi boyunduruğu altındaki “bir şahs-ı âdiyenin” halife olmasına hiçbir Müslümanın razı olamayacağını savunur. Ona göre yabancı himayesinde bir halife seçilmesi “mübarek Hicaz Kıtası’nın” yabancı eline düşmesi demektir. Yabancı eline düşmesiyle “Batı’nın sanayi ve fen bilimleri oralarda yayılma mı gösterecek?” diye soran yazar, bu soruya şu cevabı verir:

Heyhat! Öyle korkunç bir olayı takiben Mekke ve Medine dahil olduğu halde Hicaz’ın her bir yanında -medeniyet adına zayıf milletlerin vicdan hürriyetine saldıran- misyonerlerin şubeleri açılacak ve kısa bir süre sonra İslam camilerinin ve hatta Peygamber kabrinin yakınlarında meyhaneler vesaireler peyda olacak, İslam dini ve ahlaki temelinden sarsılacaktır.³⁰⁵

Dindar İşgalciler: Misyonerler

Semavi dinlerin mensupları (Hristiyanlar ve Müslümanlar) tarih boyu dinlerinin getirdiği mesajı başka

304 Halil Hâlid, “Pan-İslâmizm ve Hilafet”, *The Times*, 11 Ağustos 1908.

305 Halil Hâlid, *Kanun-ı Esâsi*, no: 17, 19 Nisan 1897, ss. 5-6.

toplumlara ulaştırarak o toplumların dalaletten kurtulmalarını temin etme arzusunu taşımışlardır. Mesajın ulaştırılma biçimi, Müslümanlar tarafından hayatlarının tabii seyri içinde gerçekleştirilen bir misyon olarak görülürken aynı durum Hristiyanlarda farklı bir şekilde kendini gösterir.

Halil Hâlid Bey, İncil'in kendilerine vazettiğı "Dünyanın her tarafına git de İncil'i her bir mahlûka tebliğ et"³⁰⁶ ayetini uygulamak için aşırı derecede arzu gösteren Hristiyanlığın ruhban sınıfının, "din yayıcılığını" kurumsal bir yapıya dönüştürdüğünü savunur. Misyonerlik adı verilen ve dini yaymak amacıyla kurulan bu teşkilatlar, Batılı ülkeler tarafından her şekilde desteklenmişlerdir. Kendilerine sağlanan destekle Avrupa'nın birçok yerinde maaşlı binlerce mensubu bulunan misyoner kilise ve dernekleri kurmuşlardır. Halil Hâlid Bey, misyoner dernek ve kiliselerinin ülkelere göre dağılımı hakkında şu bilgileri verir:³⁰⁷

Tablo 1: Misyoner Dernekler ve Kiliselerin Görünümü

Ülke	Misyoner Dernekler ve Kiliselerin Sayısı	Gelirleri	Misyoner Sayısı
İngiltere	23	932.156 €	2658
Amerika	30	781.393 €	2127
Almanya ve İsviçre	17	142.423 €	559
Diğer Avrupa Ülkeleri	8	23.427 €	96

306 Saint Mark İncil'i bab:16, ayet: 15.

307 şeker ve Baloğlu, *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 108. Chambers Encyclopaedia'daki "Missions" isimli makaleden alınmıştır.

Dünyanın dört bir yanına dağılan misyonerlerin vazifelerini yerine getirebilmeleri için misyoner teşkilatları tarafından İncil yüzlerce farklı dile çevrilir.³⁰⁸ Ancak dinin mesajını götürmek için yapılması gereken faaliyetler her zaman amacına uygun olarak sürdürülmez. Halil Hâlid Bey, Hristiyan misyoner teşkilatlarının çalışmalarını asıl amacın dışına çıkmış çalışmalar olarak görür. Ona göre Hristiyan papazlar ve misyoner teşkilatlar, sömürgecilik faaliyetlerinde önemli görevler üstlenirler. Hatta bunlar, emperyalist emeller besleyen siyasetçi ve tüccarlara faaliyetlerinde rehberlik ederler.³⁰⁹

Gittikleri her yere inançlarıyla birlikte Batı'nın nüfuzunu da götüren Hristiyan misyonerlerin Doğu'daki çalışmalarının önünde önemli bir engel bulunmaktadır: İslam. Hristiyan yayılmacılığının önündeki tek engelin İslamiyet olduğu gerçeği müsteşrikler tarafından da dile getirilmektedir. Halil Hâlid Bey'in aktardığına göre müsteşrik Sir William Muir bu konuda şöyle demektedir:

Hristiyanlığın zararlı bir rakibi var ise o da İslâm dinidir. Muhtelif Mecusi mezheplerinin hiç birisinden Hristiyanlık için çekinilecek bir düşünce yoktur. İslamiyet'in özünde ise bizim için güçlü ve tesirli bir düşmanlık bulunmaktadır.³¹⁰

Yazar, İslam'ın, Hristiyanlığın Doğu'da yayılmasına engel oluşturması sebebiyle ruhban sınıfının İslam'a karşı olan düşmanlığını daha da arttırdığını savunur.

308 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, s. 43.

309 "...Hristiyanlık, haçı ticaret rehberi olarak kabul etmiştir. Hatta bir İngiliz diplomatı bu hakikati, Paris'teki İngiliz ticâret odası önünde 2 Aralık 1902 târihinde yaptığı bir konuşmada [ve Londra gazetelerinde yayımlanan] açıkça teyid etmiş ve 'misyonerler ticârî kabiliyet sahiplerine, rağbet gösterecekleri yollar açıyorlar' demiş idi" (bkz. Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, s. 84).

310 Sir William Muir, *Muhammedan Controversy*, s. 2 akt: Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, s. 27.

Dünya milletlerini tamamen Hristiyanlaştırmak isteyen misyonerler, bu arzularını çoğu zaman güzellikle gerçekleştiremezler. Onlar böyle zamanlarda Avrupa'nın büyük devletleri aracılığıyla ve sert tedbirlere başvurarak amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırlar:

Hristiyan misyonerliği, büyük devletlerin büyük çapta hızlı ateşli toplarının himayesi altında gerçekleştiriliyor; o büyük devletler ki ordularıyla, donanmalarıyla Hristiyan medeniyetinin şanını Hristiyan olmayan memleketlerde fiilen ispat edip gitmektedirler! Örneği şu son devirlerde defaatle gerçekleştiği üzere, barışçı tedbirler ve yumuşak vasıtalar, istenen neticeyi vermeyince mühim misyonerlik emri öylece top ve tüfek himayesi altında gerçekleştirilmeye teşebbüs edilir.³¹¹

Halil Hâlid Bey, misyonerlerle sömürgeci devletlerin ilişkileri konusundaki iddialarını teyit etmek için misyoner cemiyetleri tarafından 1910 Temmuz'unda Edinburg şehrinde yapılan Dünya Misyonerler Kongresi'nde sunulan tebliğlere dikkat çekmektedir.³¹² İngiltere kralının himayesinde gerçekleştirilen kongreye "Amerika'da, İsviçre'de, Hollanda'da, İsveç'te ve sair Avrupa şehirlerinde mevcûd olan misyoner cemiyetlerinin tayin ettikleri bin iki yüz kadar" aza katılmıştır. Kongre, çeşitli milletlere İncil'in hükümlerini kabul ettirerek onları Hristiyanlığın nüfuzu altına almak için "zamanın icabına göre ne gibi tedbirler almak lazım geleceği" konusunda istişare yapmak amacıyla toplanmıştır. Ancak murahhasların sundukları tebliğler, İslam dünyasının geleceğini ilgilendiren birçok düzenlemeyi de içermektedir.

311 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, ss. 56-57.

312 "İngiltere kralı hazretleri hakimiyeti altında bulunan bir belde çeşitli kiliselere mensûp gayretli şahıslardan meydana gelen böyle mühim bir konferansın yapılmasından dolayı özel bir mesaj ile hoşnutluğunu belirttiği gibi, daha sonra Afrika seyâhatinden dönüşünde Doğu'da Batı medeniyeti kadar Hristiyanlığın nüfûzunu da arttırmaya tarafdar bir mücâhid olduğunu aleme göstermiş olan Amerika eski başkanı Mister Ruzvelt de bir tebriknâme yazmıştır" (bkz. Halil Hâlid, "İngiltere'de Büyük Bir Misyoner Mu'temeri ve İstikbal-i İslâm", *SM*, c. 4, no: 95, 17 Haz. 1326, ss. 296-298).

Avrupa basınında geniş yankı uyandıran ve İslam dünyası aleyhinde önemli kararların alındığı kongre, Osmanlı basınında hiç yankı bulmaz. Halil Hâlid Bey, Osmanlı basınının ve devlet adamlarının konunun önemini kavrayamamaları sebebiyle geçici gündemlerle meşgul olduklarını hayıflanarak aktarır:

İngiltere’de en meşhur gazeteler, kongre hakkında her gün sütunlar tahsis ettikleri halde İstanbul’dan aldığım gazetelerin hiçbirinde bu konuda bir tek kelime bile bulunmaması bendenizce hayrete gerek bir hal olarak görülüyor. Hep Girit, Girit, Girit. “Filan devlet adamı şöyle söyledi, filan politikacı şu fikri savunuyor, dışişleri bakanı filanı ikna etti, şu başarıyı kazandı.” İşte gazetelerimizin hemen yarısını işgal eden şeyler bu gibi hikayelerdir. Bir gün kalkıp “himayeci devletlerden filan devlet Yunan emellerini desteklemeye meyilli görünüyor” diye hırçınlıklar gösterilir, birkaç gün sonra da “filan devletin dışişleri bakanı açık bir nutuk ile Girit’te Osmanlı hakimiyetinin tanınması gerektiğini beyan etti” diye alkışlanıyor. Bu sözlerin düzmece safsatadan ne kadar azade olduğunu dolayısıyla İslam dünyası ve Osmanlılık için ne derecede faydalı olabileceğini zaman bize gösterir. Dolayısıyla basınıımız için biraz da İslam dünyasının geleceğine dair mühim değerlendirmelere sütun tahsis etmek daha şerefli ve hamiyetli bir hizmet olur kanaatindeyim.³¹³

Kongrede alınan kararları yakından takip eden Halil Hâlid Bey, misyonerlerin kongrede Hristiyanlığın Asya ile birlikte Afrika’da da yayılması esnasında kendilerine rakip olarak gördükleri İslam’ın, bu bölgelerdeki nüfuzunu kırmak için siyasilerden gereken tedbirleri almaları talebinde bulunduklarını kaydeder. Bu tür taleplerin Avrupalı devletler tarafından önemsendiğine dikkat çeken yazar, bazı Afrika ülkelerinde İslamiyet’in menedilmesinin misyonerlerin talepleri doğrultusunda gerçekleştirildiğini de öne sürer. Aynı politikanın bir uzantısı olarak bazı yerlerde de Müslümanlar ikinci sınıf vatandaşlara uygulanan kanunlara tabi tutulmaktadırlar. Halil Hâlid Bey, çeşitli vesilelerle

313 Halil Hâlid, “Misyoner Mu’temeri”, ss. 296-298.

Afrika'ya giden Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da bu uygulamadan kurtulamadıklarına dikkat çeker. Uygulamanın Meşrutiyet devrinde de devam ediyor olması Hâlid Bey'in tepkisine sebep olur:

Meşrutiyet'in ilanından sonra dahi oradaki Müslüman kardeşlerimiz bu halden dolayı Londra elçiliği vasıtasıyla şikâyetlerde bulundular. İstanbul'dan ilgililerce o, Osmanlı Müslümanlarının hukuk ve haysiyetini korumak için ne tedbir alındığı bir türlü anlaşılamamış gitmiştir!³¹⁴

Halil Hâlid Bey'in naklettiğine göre misyonerler, Asya ve Afrika müstemlekelerinde kendilerine yardım etmekte isteksiz davranan memurların üzerinde baskı oluşturmaktadırlar. Bu amaçla Avrupalı devletlere "eğer çaresine bakmazsak git gide siyah ırka mensup kabileler tamamıyla Müslüman olacak" şeklindeki bir tehlikeden söz etmektedirler. Fakat bu söylenenler gerçeği yansıtmamaktadır:

O diyarlarda din dışı maksatlarla bulunmuş olan bazı Avrupalılara rastladım. Bunlardan anlayabildiğime göre oralarda İslamiyet, misyonerlerin kasıtlı olarak abarttıkları gibi hızla yayılmıyor ve ancak beş altı asırdan beri nasıl yayılıyorsa yine o şekilde yavaş yavaş mühtedi kazanıyor imiş. Misyonerler, Avrupalı memurları ve kamuoyunu kendilerine yardıma mecbur bırakmak için bu mübalağa da bulunuyorlarmış.

Yazar, "Cihân Misyonerliği" adıyla gerçekleştirilen toplantıda, Şark'ta meydana gelen birtakım insani hareketlenmelerin "Garb medeniyetinin yayılmasına engel" olarak sunulduğuna dikkat çeker. Halil Hâlid Bey, Doğu'daki Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin başarılı olabilmesi için misyonerler tarafından uygulanması teklif edilen diğer önerilerle ilgili olarak da şunları kaydeder:

"Bundan sonra kutsal misyonerlik vazifesinin yeni yeni yöntemlerle gerçekleştirilmesine vesile olalım" diyorlar.

314 Halil Hâlid, "Misyoner Mu'temeri", ss. 296-298.

Bazı zatlar da, “Doğu’da fetih emeli arkasında koşan Avrupa hükümetleri ile bir tutulmayalım, Hristiyan medeniyetini siyasi şüphelerden azade bir şekilde yayalım” diyorlar. Diğer bazı zatlar ise “medenî olmayan memleketlerde öteden beri, eğitim, ticaret gibi idari düzenlemelere dahi İncil’in yolunu takip ederek ulaşıldığını” ileri sürüp ayrılık gayrılık ihtimaline razı olamıyorlar. Çoğu zatlar “kadın misyonerliğine eskisinden ziyade önem verelim de Hristiyan olmayan milletlerin aileleri arasında kadınlar vasıtasıyla Batı medeniyetinin faziletlerini yaymaya uğraşalım” diyorlar. Bu zatların hepsi de Uzak Doğu beldelerinde misyonerliğin gerçekleştireceği eğitim ve tıp hizmetinin daha ziyade genişletilmesi lüzumunu onaylıyorlar. Bundan böyle mühim yerlerde misyoner olarak gönderilecek Hristiyan medeniyetinin hizmetlilerinin faydalı ilimlerde eğitim almış hatta doktorluk yapmak için dahi hazırlanmış kimselerden seçilmelerine dikkat edilmesi tavsiye ediliyor. Sıbyandan (çocuktan) can kazanmak ile canı tehlikede bulunanların tedavisine çalışmaktaki tesirin kerametini Avrupalı din yayıcıları pekâlâ anlıyorlar.³¹⁵

İslam topraklarında yapılan bu çalışmalardan rahatsızlık duyan yazar, diğer taraftan da onların gayretlerinden ibret alınması gerektiğine dikkat çeker:

Öteden beri devam ettirdiğim yayınlarımdan dahi anlaşılacağı üzere âcizane Müslüman Doğu’da gerçekleştirilen misyonerliğe muhalifim. Zira o hususta gösterilen gayret, sebat ve fedakarlığı ve halkın onların teşebbüsleri uğrunda gösteregeldiği kolaylığı ve yardımları takdir etmemek insanın elinden gelmiyor. Keşke onlardan ibret alabilse idik.³¹⁶

Avrupa’daki Oryantalizm Çalışmaları

Doğu üzerinde birbirleriyle çıkar yarışına giren devletler bir taraftan da bu ülkelerde kendileri adına faaliyet gösterecek kadroları yetiştirmeye çalışırlar. Batılıların sömürgecilik faaliyetlerini yakından takip eden Halil Hâlid Bey, 1904 yılında kaleme aldığı bir

315 Halil Hâlid, “Misyoner Mu’temeri”, ss. 296-298.

316 Halil Hâlid, “Misyoner Mu’temeri”, ss. 296-298.

araştırmasında³¹⁷ İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinin Doğu'daki siyasi ve ticari faaliyetlerinde başarılı olabilmek için yaptıkları oryantalist çalışmaları inceler.

Ona göre "Kıtasal Güçler konuyu ciddiye alıp Doğu dillerinin öğretilmesi ve Doğu'ya ait tarih, coğrafya, hukuk ve ticari meseleler gibi konuların ele alınması amacıyla özel ve sistematik olarak organize edilmiş kurumlar kurmuşlardır." Yine bu ülkeler, "cömert ödeneklerle bu kurumların devamlılığını; ünlü oryantalistleri (...) görevlendirerek etkinliğini; Doğu görevlerinde bu konularda eğitim almış kişileri göreve getirerek yararlılığını sağlamaktadırlar."

Halil Hâlid Bey'in araştırmaya dahil ettiği kurumlar, bazı Avrupa üniversitelerinde var olan ve Doğu dilleri bölümlerine benzeyen Doğu çalışmalarını destekleyici kürsüler değil sadece modern Doğu dillerini ve onların gereksinimlerini öğretmek için kurulmuş müesseselerdir. Yazar, araştırma kapsamında incelediği kurumların en önemlileri olarak Fransa'daki *Ecole Spéciale des Langues Orientales Vivantes*, İtalya'daki *R. Istituto Orientale*, Avusturya'daki *K.K. Oeffentliches Lehranstalt für Orientalische Sprachen*, Almanya'daki *Seninar für Orientalische Sprachen*'i zikreder. Avrupa'da oryantal çalışmalar yapan kurumları sömürgeciliğin alt yapısını hazırlayan unsurlar arasında gördüğünden bu bölümde konuyla ilgili görüşlerinin aktarılması yararlı olacaktır.³¹⁸

Fransa'daki Çalışmalar: Paris'te bulunan Fransız Oryantal Koleji (*The Oriental College of France*) devlet desteklidir. Bu okul, Kamu Yönetimi Bakanlığı'nın kontrolü altındadır ve meşhur bir Fransız oryantalist tarafından yönetilmektedir. Politik ve ticari ihtiyaçlar

317 Halil Hâlid, "Oriental Studies in England and on the Continent; a Compariso", *The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record*, c. XVIII, no: 36, 1904, ss. 1-11.

318 Aşağıdaki bölüm bahsi geçen araştırmadan kısmen kısaltma yapılarak alınmıştır.

böyle bir okulun gerekliliğini hissettirmiş ve sonuç olarak Doğu Akdeniz ve Uzak Doğu tercümanlık eğitimindeki başarılı çalışmalarıyla kendini kanıtlamıştır. Kolejde öğretilen temel konular şunlardır: Arapça, Farsça, Türkçe, Modern Yunanca, Hintçe, Rusça, Çince, Japonca, Siyam dillerinin yanı sıra Tay dili (Taylandça), Sudan ve Cezayir diyalektleri vb. politik ve ticari coğrafya, dili öğretilen her bir ülkenin tarihi ve Uzak Doğu devletlerinin yanı sıra Müslüman Doğu devletlerinin etik değerleri. Öğretilen dillerin edebi çalışmalarından sorumlu eğitmenler çoğunlukla Fransızlardır. İşin konuşma (diyalog) kısmıyla ilgilenen asistanlar ise kural gereği çeşitli ülkelerin yerlileridir.

Kolejde eğitim süresi üç yıldır. Dersler ücretsiz olup kolejin kayıtlı öğrencileri dışındakilere de açıktır ve her isteyen derse iştirak edebilir. Bu çok yerinde bir uygulamadır ve diğer kolej öğrencileri veya Doğu dillerinden birini öğrenmeye değer bulan kimseler için çok yararlıdır. Bu düzenli derslerin yanı sıra kolej binalarında özel çalışmalarla az çok alakadar genel konular üzerinde de halka yönelik eğitimler verilmektedir.

Herhangi bir dilde önemli aşama kaydeden öğrenciler, profesörler konseyinin önerisiyle Kamu Bakanlığı'ndan 1000 franka kadar para ödülü alabilmektedirler. Final sınavlarını geçtikten sonra öğrenciler diplomalarını alır ve bunlardan Fransız asıllı bir kısım öğrenci Savaş, Deniz, Ticaret ve Dışişleri Bakanlıklarına kabul edilir. Kolej mezunlarının istihdam edilebilecekleri alanlar ise Yakın Doğu'da ve Uzak Doğu'da tercümanlıklar, Çin'in Hint kısmında ve Cezayir'de ise memuriyetlerdir. Madagaskar'da, Tunus'ta Arapça ve İslam Hukuku Kürsüsüne sahip L' Ecole Libre des Sciences Politiques gibi, diller ve Doğu Hukuku üzerine ders veren başka yerler de olmasına rağmen Fransa'da oryantal konuların doğrudan öğretimi bu kolejde yoğunlaşmıştır. Doğu dilleri öğrenmek isteyen kişi sayısı hakkında fikir vermesi açısından geçen üç

yılda kolejdeki Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenenlerin istatistiği şöyledir:

Tablo 2: 1899-1902 Yılları Arasında Arapça, Farsça ve Türkçe Dillerini Öğrenen Sayısı

	1899-1900	1900-1901	1901-1902
Arapça (edebiyat ve diyalog)	63	59	65
Farsça	15	12	14
Türkçe	13	12	12

Aynı zaman dilimleri içinde bu üç dili birlikte alan ve özel olarak diplomatik hizmetler ve elçilik için hazırlananların istatistiği aşağıdadır:

Tablo 3: 1899-1902 Yılları Arasında Arapça, Farsça ve Türkçe Dillerini Aynı Anda Öğrenen Sayısı

1899-1900	1900-1901	1901-1902
13	11	12

İtalya'daki Çalışmalar: İtalya'nın Doğu'da diğer süper güçler kadar çok sömürgesi ve çıkarı yoktur fakat İtalya bunu Doğu'da prestijini sürdürmek için halkını eğitmeyi göz ardı edecek bir mazeret olarak kabul etmemektedir. (...) Arapça ve diğer önemli Doğu dilleri, Roma, Turin ve Palermo Üniversitelerinde öğretilir fakat Şarkiyat çalışmalarının merkezi Napoli'deki R. Istituto Orientale'dir. Burada Çince, Hintçe, Arapça, Farsça, Türkçe, Modern Yunanca, Habeşistan diyalektleri ve İngilizce (Doğu'daki İngiliz sömürgelerinde gerekli olduğu için) öğretilir. Profesörler çoğunlukla İtalyandır ve asistanlar, Fransız Koleji'nde olduğu gibi yabancıdır. Eğitim süresi burada da üç yıldır ve kolej yönetimi bir grup eğitimciye verilmiştir.

Avusturya'daki Çalışmalar: Viyana Üniversitesi'nde çeşitli Doğu dilleri profesörleri vardır ve birçok İslami dil, Avusturya-Macaristan elçiliği adaylarına Consular Akademie'de öğretilmektedir. Fakat Şarkiyat çalışmaları için özel olarak kurulmuş kolej, Imperial Oeffentliches Lehranstalt für Orientalische Sprachen'dir. Kurum, 1873'de organize edilmiş ve Eğitim Bakanlığı'nın kontrolüne verilmiştir. Burada öğretilen diller: Arapça, Türkçe, Rusça, Farsça, Sırpça, Bulgarca ve Modern Yunancadır. Kolej, derse katılmak isteyen herkese ücretsizdir. Sadece her öğrenciden göstermelik küçük bir ücret talep edilir (Paris ve Berlin'de de aynı durum söz konusudur). Burada toplanan para, kolej kütüphanesinin geliştirilmesine harcanır. Gündüz başka işlerle meşgul olanların da katılabilmeleri için dersler akşam 17.00 ile 20.00 arasında verilmektedir. Bazı yönleriyle bu kolej, Paris ve Berlin'dekiler kadar önemli olmamasına rağmen kolejin öğretimi, öğretilen dillerde şahsın kendini geliştirmesine ve bir üst seviyede öğrenim görmesine gerek bırakmayacak derecede somut ve etkilidir. Öğretimin pratik ve konuşmaya dayalı kısmı, değişik ülkelerin yerli hocalarının elindedir. Derslerini tatmin edici düzeyde tamamlayan öğrencilere sertifikaları verilir. Fakat devletin, mezunlara Doğu Akdeniz'deki çalışma sektörlerinde görev verme zorunluluğu yoktur. Öğrencilerin çoğu bireysel girişimcilik, misyonerlik, gazetecilik, ticari bölümler ve benzeri alanlarda kendi kariyer planlarını hazırlamak için koleje gitmektedirler. Erkeklerin yanı sıra bayanlar da derslere katılmaktadırlar. Çünkü onlar, Doğu'da mürebbiyelik, hemşirelik ve ticaret alanlarında iş imkanı bulmaktadırlar. Doğu'nun kadınların muhafazakar olduğu bölgelerinde işin büyük kısmı ev ev dolaşan bayan seyyar satıcılar veya temsilciler tarafından yapıldığının altı çizilmelidir. Aşağıdaki liste burada 1901'de derslere katılan öğrenci sayısını göstermektedir:

Tablo 4: 1901 Yılında Arapça, Türkçe, Farsça, Sırpça, Rusça ve Modern Yunanca Öğrenenlerin Sayısı

	Arapça	Türkçe	Farsça	Sırpça	Rusça	Modern Yunanca
Erkek	31	15	1	24	37	6
Bayan	1	1	5	1	4	2

Almanya'daki Çalışmalar: Berlin Koleji veya Seminar für Orientalische Sprachen Friedrich-Willhelm Üniversitelerine bağlıdır. Rahatça denilebilir ki bu kolej, Avrupa'daki Şarkiyat kolejlerinin en organize edilmiş olanıdır. Bu kolejde gösterilen Doğu dilleri: Çince, Japonca, Arapça (Suriye, Arabistan, Mısır ve Fas diyalektleri ile birlikte), Türkçe, Farsça, Svahili (bir Bantu dili), Hintçe, Gujarati (Batı Hindistan'da konuşulan bir dil), Hausa (Batı Afrika'da kullanılan ticaret dili) vb. Ayrıca Doğu'daki sömürgelere gönderilmesi gerekebilecek öğrencilere kolaylık sağlaması açısından İngilizce, Fransızca ve Rusça öğretilir. Bununla birlikte bu kolejde birçok değişik konu da öğretilir. Örneğin; Afrika'daki Alman sömürgelerinin coğrafyası, tropikal hijyen, endüstriyel ve diğer amaçlar için uygulamalı botanik (bunu doğrudan öğretmek amacıyla öğrencilere botanik bahçe ve müzelerde ders verilir), sömürge politikası, yabancı güçlerle ticari ilişkiler, sömürge ve danışmalık yönetmelikleri vb. Avusturya ve Almanya'nın oryantal kolejlerinde asistan öğretmenler, dillerini öğrettikleri ülkelerin yerlileridir buna karşın Fransız ve İtalyan okullarında durum farklıdır. Çünkü İslami dillerin asistan öğretmenleri, Müslüman değil Doğulu Hristiyanlardır.

İngiltere'deki Çalışmalar: İngiltere'deki oryantal çalışmalar düzensiz olarak yürütülmektedir. Bazı önemli İslami dillerin öğretimi ve araştırması, gayrimüslim

Doğu Akdenizlilere devredilmektedir. Bu demek değildir ki bu kişiler yeteneksizdir. Fakat doğal olarak yetersiz yönleri de vardır. Bir Ermeni Türk olmadığı gibi bir Suriyeli Hıristiyan da Arap değildir ve onlardan İslam tarihi, edebiyat ve kültürü konusunda çok iyi olmaları ya da İslam'ın şartlarını ve değerlerini gerçek bir yerli kadar temsil etmeleri beklenemez.

Halil Hâlid Bey'in Sömürgeciliğe Karşı Teklifleri

Batılıların sömürgeci yüzlerini örtmek ve yeni işgallerini meşrulaştırmak için başvurdukları yöntemlere değinen Halil Hâlid Bey, bu tür emperyalist emellere karşı koyabilmek için Müslüman Doğu toplumlarının kullanabilecekleri birtakım karşı koyma metotları önermektedir.

Hilafetin Osmanlılara Geçtiği Gün Kutlanmalıdır!

Halifenin Kureyş'ten olması gerektiği iddialarına sert tepki gösteren Halil Hâlid Bey, hilafetin Müslümanlar arasında samimi hisler oluşturabilecek en büyük kuvvet olduğunun altını çizer. Müslümanlar arasında dayanışma ruhunun ancak hilafetin birleştirici etkisiyle sağlanabileceğine inanır. Hilafetin Osmanlılar eliyle yeniden ihya edildiği günün³¹⁹ özel bir gün haline getirilerek dünyanın her yerinde kutlanması önerisinde bulunur:

O özel günde Mekke Şerifi ve Mısır Hidivi hazretleri gibi zatlar ile karşılıklı tebrik telgrafları gönderilmesi, Müslümanların bulunduğu yabancı memleketlerde elçilikler tarafından o bölgenin önde gelen Müslümanlarına

319 Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilerek hilafetin Osmanlılara geçmesi kastedilir.

ziyafetler verilmesi, İstanbul'da ziyaret için bulunan yabancı memleketlere mensup ileri gelen Müslüman misafirlere ikramda bulunulması, hangi İslam memleketinden olursa olsun ilim ve ahlak, siyaset ve kahramanlık gibi vasıflar ile öne çıkmış zatlara Halife tarafından nişan verilmesi gerektiğinde o özel günde verilmesi, uzak beldelerde kabile şeyhlerinden münasip olanlarına hil'at ve hediye gönderilmesi gerektiğinde o özel günde gönderilmesi uygundur zannederim. İşin ait olduğu resmi makam neresi ise bu konuda özen gösterilmesi gerektiğine dikkatlerini çekmeye cürret ederim.³²⁰

Onun bu teklifinin ardından büyük Avrupa devletlerinin bu tür girişimlerden rahatsız olacağı gerekçesiyle itiraz edenler olmuştur. Hilafet-i İslamiye'nin gizli bir makam değil İslam'ın diğer esasları gibi açık olduğunu savunan Halil Hâlid Bey, bu konudaki endişeleri yersiz bulmuş ve İstanbul'da yaşayan birtakım bey ve paşaların İngiliz basınında yer alan ve benzer endişeleri dile getiren görüşlerine tepki göstermiştir. Bu kişilere atfen yazılanları "hissizce vukûfsuzca veya bir müdâhene-i menfaatcûyâne ümîd-i vâhisinden" şeyler olarak değerlendirir.³²¹

Halil Hâlid Bey bu ve benzeri tavırlardan duyduğu rahatsızlığı belirtmek üzere *The Times*'a bir mektup gönderir. Mektupta "aşırı Avrupalılaşmış" diye nitelediği bazı şahısların istibdat ile hilafetin ayrımını iyi yapamadıklarına dikkat çeker:

Hilafet teriminin ehemmiyeti hususunda yapılan ciddi hatalardan biri, Panislamizm ile hilâfeti birbirine karıştırmaktır. Müslüman toplumun hürmet ettiği, halifenin doğrudan şahsı değil, işgal ettiği makamdır. Türkiye'de aşırı-Avrupalılaşmış genç siyaset adamları hilâfetin nüfuzunu kırmaya teşebbüs ederlerse, akli başında, namuslu ve etkili pek çok Müslüman'ın, Osmanlı Anayasasını muhafaza etme konusunda vereceği destekten şüpheliyim.

320 Halil Hâlid, "Sene-i Devriye-i Hilâfet", SM, c. 6, no: 139, 21 Nisan 1327, s. 134.

321 Halil Hâlid, "Sene-i Devriye-i Hilâfet II", SM, c. 6, no: 141, 5 Mayıs 1327, s. 170.

İslahat taraftarlarının gerçekten istediği şey, bu nüfuzun, yine despotizmin ve Sultan'ın çevresinin bir aracı olarak kullanılmamasıdır.³²²

Bir Karşı Koyma Aracı Olarak Boykot

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllara gelindiğinde Osmanlı Devleti, Avrupa'nın büyük devletlerinin saldırılarına karşı koyma gücünü iyice kaybetmiştir. İmparatorluğun sahip olduğu topraklar çeşitli bahanelerle işgal edilmektedir. Bu sıkıntılı dönemde bir kısım Türk ve Müslüman aydın, büyük devletlerin işgallerine karşı ne yapılabileceğiyle ilgili çözüm arayışlarına girişir. Sonunda silahsız ama son derece etkili bir savaş yöntemi bulunur: Boykot.

Boykot uygulamasını ilk defa dile getiren Osmanlı aydını Halil Hâlid Bey'dir. Yüzyılın başında kaleme aldığı eserlerinde İslam alemi için boykotun etkili bir silah olabileceğine dikkat çeker.³²³ 1907 yılında neşrettiği *Hilal Salib Münazaası* adlı eserinde, işgal devletlerine karşı bütün Müslümanları boykota davet eden Halil Hâlid Bey, bu konunun önemiyle ilgili olarak şunları kaydeder:

Batının saldırısından mümkün olduğu kadar korunmak için, Müslümanlar da kendilerine uygun ne kadar çare

322 Halil Hâlid, "Pan-İslâmizm ve Hilafet", *The Times*, 6 Ağustos 1908. "Ben bu meselede makamı hilafetten bahs ettim. Elyevm makamı mukaddesi imameti işgal eden zatın, halife-i meşru olup olmadığı ayrıca bir meseledir." Halil Hâlid Bey, bu sözleriyle II. Abdülhamid ile temsil ettiği makamı birbirinden ayrı değerlendirdiğini gösterir. Onun tartışmaya kapalı tuttuğu alan o makamı işgal eden şaibistan ziyade hilafet makamıdır.

323 "Baskı devrinde Osmânî Devleti'nin dışında yayımlanan bir eserde 'Müslümanlara karşı düşmanlık gösteren yabancıların mallarını red eylemek o yabancıya karşı pek tesirli bir karşı koyma tokadı olur' demiş idim. Bu sözlerim esasen bundan üç sene evvel İngilizce yayımlanan bir eserimde yer almakta idi; bu eser ise Hindistanda en mühim bir lisan olan Urdu diline tercüme edilmişti." Horasanî [H. Hâlid], "Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya'ya Karşı Mukabele-i İktisadiye ve Alem-i İslâm", *Servet-i Fünûn* (günlük) no: 165, 16 T. sanî 1324.

bulmak lazım gelirse aramakda ihmal göstermemelidirler (...) Öteye beriye serpilen İslam toplulukları belki Avrupahların üstün silahlarıyla tarumar edilebilir; fakat İslam'ın asıl büyük kitlesi hiçbir yönüyle tahrip olunamaz. Hatta zamanın gelişmelerinden faydalanma hususunda fedakarlıklar gösterilirse, İslam'ın eski ihtişamlı günleri -kısmen dahi olsa- tekrar görülmeye başlar. Zamanın gelişmelerini takip hususunda malıyla, hayatıyla, fikriyle hizmet edecek Müslümanların adedi arttıkça, Avrupahlara olan maddi ihtiyaç da azalır. Avrupa'nın topunu, tüfeğini, makinasını, sanayi aletlerini alarak mühim ihtiyaçların giderilmesi müstesna olmak üzere, lüzumu zorunlu olmayan eşya ve malların alınarak kullanılmasından kaçınmak hamiyet sahibi her bir Müslüman'ın takip etmesi gereken mühim bir yoldur. Boycott veya Boycotage denilen bu yolla bize karşı düşmanlık gösteren Avrupa'nın mallarını red onlara karşı pek tesirli bir karşı koyma tokadı olur.³²⁴

Avusturya Boykotu

Avrupa'nın sömürgeci devletlerine karşı uygulanması teklif edilen boykot silahı ilk olarak II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Bosna Hersek'i işgal eden Avusturya'ya karşı kullanılır. Osmanlı Fes Boykotu³²⁵ olarak bilinen süreçte halk, kendi inisiyatifini kullanarak Avusturya ve Bulgaristan mallarına karşı bir boykot başlatır. Avusturya'dan ithal edilmekte olan fes ile simgesini bulan boykot kısa bir sürede düzenli eylemler halini alır. Osmanlı gazetelerinde de bu ülkeye ait malların boykot edilmesi çağrısı yapılır.

Ancak Avusturya siyasetleri boykotun İngilizler tarafından başlatıldığına inanırlar. Meşhur Vamberi

324 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, ss. 211-212.

325.Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi, (İstanbul: İletişim Yay., 2004). Kitapta boykot kelimesini ilk defa kullanan kişinin "Horasâni" mahlasıyla yazan Ubeydullah Efendi olduğu bilgisi yer almaktadır. Ancak "Horasâni" mahlası Halil Hâlid Bey'e aittir ve ilk boykot çağrısı da onun tarafından yapılmıştır (bkz. Ahmet İhsan, "Halil Hâlid Merhum", *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931; Halil Hâlid, "Osmanlı Boykotu ve İngilizler", *Şûrâ-yı Ümmet*, no: 93/140, s. 5, 6 K.sânî 1908.

Efendi ise bu işin sorumlusu olarak gördüğü İngiltere'nin Balkan Komitesi'ni³²⁶ protesto etmek için *The Times* gazetesine bir mektup gönderir. Bunun üzerine Halil Hâlid Bey de gazeteye bir mektup göndererek boykotun nasıl başladığıyla ilgili bilgi verir. *The Times*'in 30 Kânûn-i evvel [Aralık] 1908 tarihli nüshasında yayımlanan mektupta Hâlid Bey, boykotun "Horasânî" müstearıyla yazdığı yazılarıyla kendisi tarafından teşvik edildiğini belirtir.³²⁷ Bu hususu Horasânî mahlasıyla *Servet-i Fünûn* gazetesinde kaleme aldığı yazılarında da dile getirir. "Avusturya Devleti'nin tam devri inkilâb-ı hayriyemizde bize büyük bir müşkülât çıkarması üzerine *Servet-i Fünûn*'da Avusturya'ya karşı bir iktisadi harp açılmasını ilk defa olarak teklif etmiş idim."³²⁸ Ahmet İhsan da Halil Hâlid Bey'in vefatı üzerine kaleme aldığı bir yazısında bu bilgiyi teyit eder.³²⁹

Boykot uygulamaları sadece Osmanlı topraklarıyla sınırlı kalmaz. Diğer İslam ülkelerinde de Avusturya mallarına karşı boykot girişimleri başlatılır. Bu konuda gösterilen çabalar sonuç verir ve Hint Müslümanları

326 Balkan Komitesi hakkında geniş bilgi için Türk-İngiliz ilişkileri bahsi-ne bakınız.

327 "Osmanlı Devleti'nde Avusturya ticâretine karşı uygulanmış olan boykotun aslını bilen bir Osmanlı sıfatıyla Muallim Vamberi Efendi'nin dikkatine şurasını arz edeyim ki boykotun özel olarak 'Balkan Komitesi tarafından yapılan teşvikin neticesi olduğu' hakkındaki düşüncesi tamamen hatalıdır. Muallimin zannettiği gibi Türklerin eline bu kuvvetli silâhı verenler Balkan Komitesi mensupları değil aksine bir Osmanlıdır ki bu kişi 7 Ekim 1908 tarihinde İstanbul gazetelerinden birine (Horasânî) müstear adıyla bir makale yazmış ve vatandaşlarından Avusturyalıların ticâretini boykot etmelerini ısrarla rica etmişti. Sırf vatanperverlik hisleriyle boykot fikri kendisine ilham eden bu Osmanlı yazarının asıl maksadı Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin hakimiyet hukuku aleyhindeki ihlallerine karşılık vermek için Osmânî hükûmetine vatani vazifesini yapmaktı." (Halil Hâlid, "Osmanlı Boykotu ve İngilizler", Şûrâ-yı Ümmet, no: 93/140, K.sânî 1908, ss. 5-6).

328 Horasânî, "Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya'ya Karşı Mukabele-i İktisadiye Ve Alem-i İslâm", *Servet-i Fünûn* (günlük), no: 165, 16 T.sânî 1324.

329 "Bosna Hersek'in Avusturya'ya ilhakında memlekette hasıl olan heyecanda ilk defa olmak üzere (boykot) kelimesini ortaya atarak halkı bu fikrin arkasında yürüttü ve muvaffak oldu." Ahmet İhsan, "Halil Hâlid Merhum", *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931.

fes aleyhine büyük bir boykota girişirler. Halil Hâlid Bey, Hint Müslümanları tarafından başlatılan boykotla ilgili şunları aktarır

Şimdi Lahor'dan gelen diğer bir telgrafa göre Müslümanlar, Avusturya'nın Osmanlı Devleti aleyhindeki uygulamalarını kınamaya başlamışlar ve buna maddi bir şekil vermek için Avusturya mallarının afarozuna karar vermişlerdir. İngilizce'de ve Urdu dilinde basılan İslam dergileri bu afarozu halka tavsiye eylemekte imişler. Hindistan Müslümanları arasında en ziyade tutulan Avusturya malı fes idi; zira onlar Osmanlıları örnek alarak şu son senelerde fesi itibarlı bir başlık kabul etmişlerdi. İşte Avusturya'ya karşı bir tokat da Hintli Müslümanlar vurdu demektir.³³⁰

Avusturya'nın yanı sıra Yunan ve Bulgar malları da Osmanlı boykotundan etkilenir. Boykota uğrayan ülkeler kendilerine yakın duran ABD gibi devletler üzerinden ticari faaliyetlerini sürdürmeye çalışırlar. Amerikan bayraklarıyla Osmanlı sularında dolaşan bu ülkelere ait gemilerin Rum mürettebatı ise Osmanlı halkına ve memurlarına yönelik kaba davranışlar sergilemekten geri durmaz. Bu sebeple Osmanlı halkı tarafından Amerikan bandıralı gemiler de zaman zaman boykottan nasibini alır.³³¹ Boykotun denizlerde de etkili olmasında özellikle Osmanlı kayıkçıları ve hamallarının takdire şayan katkıları görülür.³³²

Hâlid Bey'in belirttiğine göre boykot çağrısı bir müddet sonra Trablusgarb'ı işgal eden İtalyanlara karşı da yapılır. Londra'da bulunan farklı memleketlere mensup Müslümanların kurmuş oldukları

330 Horasanî, *Servet-i Fünûn* (günlük), no: 165, 16 Tsâni 1324.

331 Geniş bilgi için bkz. Osman Köse, "Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Bir Kriz: Hacı David Vapur Kumpanyası Boykotu (1911)", *Belleten*, c. LX-VIII, no: 252, Ağustos 2004, ss. 461-482.

332 "Üç gün evvel Varna'dan gelen Bulgar vapurunda yüz elli kadar Müslüman muhacir olduğu ve bunların dışarı çıkarılmaları özel memurlar tarafından kayıkçılara teklif edildiğinde, biz yemin ettik, çıkaramayız diyerek Osmanlı elçisinden ziyade Osmanlılık gösterdiler. Doğrusunu söyleyelim, boykotun bu derece ileri gitmesini sağlayan kayıkçılarla hamallar olmuştur." [y.y.], "Boykotaj", *Volkan*, no: 1, 28 Tsâni 1324, M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), (İstanbul: İz Yayınları, 1992), s. 5.

cemiyetlerin girişimiyle “Trablusgarb’ta Osmanlı hukukuna riayet edilinceye kadar İtalya’ya ait her şeyin” boykot edilmesi “alem-i İslâm’a” tavsiye edilir.³³³ Osmanlı Devleti’nin haklarını müdafaa etmek amacıyla uygulanabilecek en etkili yöntem olarak kabul edilen boykotun maddi faydasından daha ziyade manevi etkisinin olacağı düşünülerek alınan bu kararın İslam dünyasının her yerine ulaştırılmasına çalışılır:

Manevi faydanın bu konuda maddi faydaya üstünlüğü genellikle kabul olundu ve herkes cebinden bir miktar para vererek İslam Cemiyetince toplanan miktar ile her tarafa telgraflar çekildi. Bu (boykot) tavsiyesinden bir fikir daha ortaya çıktı ki o da bundan böyle Osmanlı Saltanatı’nın bağımsızlığına her kim tecavüz etmek isterse onun da tıpkı İtalyanlar gibi İslam aleminde dini bir anlayışla boykot edileceğidir. Bu fikir dahi yayınlandı.³³⁴

Halil Hâlid Bey’e göre toplumun boykot konusunda yeterli duyarlılığı göstermemesi onun tesirini düşürmektedir. Hatta toplumun içinde “Batı’yı taklit edenler, Batı’ya ait adetler gibi eşyaların da yüceliğine inanarak Avrupalılaşmaya uğraşanlar bile çoktur.”³³⁵ Fakat Avrupalılar onları yine en aşağı kavimlerin fertleri olarak görecekle ve kendilerine eşit saymayacaktır.

İslam toplumlarının Müslüman olmayan Doğu’nun ilerlemesinden de maddeten ve manen istifade etmesi gerektiğine değinen Halil Hâlid Bey, Müslümanların bu surette Batılıların gelecekteki istila ve yağmalarından kendilerini daha iyi koruyabileceklerini savunur:

Otuz sene evvel Rusya’ya karşı koyabilecek bizimkinden başka bir Doğu memleketi yok zannedilirken, dünya bize ihtışamlı, sağlam bir Japonya devleti gösterdi. Eğer Japonyalılar Rusya ile olan savaşlarında yenilselerdi şimdi onları büyük ve medeni milletlerden sayan Batılılar,

333 Halil Hâlid, “Memalik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi”, SM, c. 7, no: 168, 10 T.sâni 1327, s. 189.

334 Halil Hâlid, “Memalik”, s. 189.

335 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, s. 212.

onların hakimiyet hukuklarına ve milli bağımsızlıklarına Osmanlı devleti ve İran'ın hakimiyet hukukundan daha fazla uymaya gerek görmezlerdi.³³⁶

Türklerle Araplar Siyasi Birliklerini

Güçlendirmeli: Osmanlı Yaşatılmalı

Halil Hâlid Bey'in Batı sömürgeciliğine karşı son direnç noktası olarak gördüğü Osmanlı Devleti, Balkan topraklarını kaybedince Hristiyan unsurlardan -büyük oranda- soyutlanarak dini bakımdan daha homojen bir toplum yapısına bürünür. Fakat Osmanlı toprakları üzerindeki emperyalist çalışmalar hız kesmez. Çünkü asıl sömürülecek kaynakları bünyesinde barındıran Arap toprakları halâ Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunmaktadır. Bu sebeple sömürgeci devletler, ayrılıkçı Arap hareketlerinin sonuca ulaşabilmesi için yoğun çaba harcarlar.

Batılıların kendi toprakları üzerindeki gerçek niyetlerini kavrayabilmiş olan bazı Türk ve Arap aydınlar, yazdıkları makale ve kitaplarla toplumlarını uyarmaya çalışmışlardır. Bu düşünürlerin başında hiç şüphesiz Halil Hâlid Bey gelmektedir. Batılı devletlerin Arapları Türklerden ayırmak için yoğun bir çaba içine girmelerine ve yakın zamanda, Arapların ayrılmak için harekete geçeceklerine dair şayiaların artması üzerine bu meselelere dikkatleri çekmek için *Türk ve Arap* adlı eserini kaleme alarak³³⁷ her iki milleti de uyarmaya çalışır.

Kitabında da açıkça belirttiği üzere Halil Hâlid Bey, Türk-Arap ayrılığıyla ilgili ileri sürülen hiçbir gerekçeyi doğru bulmamaktadır. Onun bu yaklaşımı yalnızca dini bağlar sebebiyle oluşmuş duygusal bir tavır değil, aksine iki milletin ayrılığa düşmeden bir arada

336 Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*, ss. 212-213.

337 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 20.

yaşamalarını “şanlarını ve istiklâllerini” koruyabilmeleri için bir zorunluluk olarak görmesindendir.³³⁸ Ona göre Türk-Arap ilişkilerinin zayıflamasının doğuracağı olumsuz sonuçlar sadece bu iki milletle sınırlı kalmaz tüm İslam aleminin istiklal ve hakimiyetini de tehlikeye atar.

Yüzyıllarca kader birliği yapmış ve bir bütünün parçası haline gelmiş olan iki milletin ayrılması gerektiği konusunda Batılıların yoğun bir propaganda başlattıklarını belirten Hâlid Bey, Arapların içinden çıkan birtakım insanların aynı amaca hizmet etmelerine çok daha fazla tepki göstermektedir. O, bu insanların tavrını şu cümlelerle ifade eder: “Bir milletin ikbal devirlerinde ona mensub olmakla iftihar etmek ve onun adından istifade etmek; fakat idbârı zamanında yabancıların kötü muamelesinden korkarak o millettten uzaklaşmak, bilmem ki insanlık vefâsı ve mertlikle nasıl bir arada bulunur?”³³⁹

Türklerin “din ve millet birdir” anlayışıyla hareket ettiklerini söyleyen Halil Hâlid Bey, Türk idaresi altına giren Müslüman toplumlara yabancı gözüyle bakılmadığını ve onları dönüştürmek için uğraşmadığını savunur. Batı emperyalizminin tehdidine karşı Türklere ve Araplara “din ile milletin birliği”³⁴⁰ fikrini yeniden kuvvetlendirmeleri tavsiyesinde bulunur. Halil Hâlid Bey, iki kavmin birbirini gereği gibi anlayamamaları ve siyasi hedeflerini yeterince birleştirememelerinde en büyük müsebbip olarak dil farklılığını görür. Bazı kimseler bu soruna çözüm olarak Osmanlı Devleti’nin, Arapçayı resmi dil olarak kullanmasını önermişlerdir. Fakat o, bu fikri pek uygulanabilir bulmaz: “...öyle arzuya veya bir ihtiyaca dayanarak yeni bir lisânı kabul ve tâmim ettirmek,

338 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 1.

339 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 5.

340 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 7.

kâinattaki değişmenin tabi kanunlarının dışına çıkmaya çalışmak gibi bir şey olur.”³⁴¹ Buna mukabil Arapçanın muhtelif milletlerin münevverleri arasında “anlaşma vasıtası olarak” kullanılması ile zaruri ihtiyacın karşılanabileceğini savunur.³⁴²

Yazar, iki toplumun ayrılması durumunda işgal devletlerinin esareti altında bütün değerlerini kaybedebileceklerine dikkat çeker. Türk idaresinden çıkmış bulunan Arap memleketlerinde işgal devletleri tarafından gerçekleştirilen tahribatı ise iddialarına delil olarak sunar. Tahribatın ağırlıklı olarak kültürel sahada uygulandığına dikkat çeken Halil Hâlid Bey, özellikle dil konusunda yapılanları korkunç olarak ifade eder. Ona göre bu memleketlerde Arapça asli şeklini tamamen kaybetme noktasına gelmiştir. Ecnebler tarafından hiçbir şekilde kendilerine layık görülmeyen yerli halkın dili olarak kabul edilen Arapça, resmi makamlarda kesinlikle kullanılmamaktadır. Halil Hâlid Bey, Arapçanın bir memlekette toplumun aşağı kesimleri ve hizmetkarları arasında kullanılan bir dil seviyesine indirilmesi durumunda dilin “mantık fesâhatı”, “şiir letafeti”, “edebi nezâhet ve felsefî incelikleri”nin kaybolacağına³⁴³ dikkat çeker.

Söylediklerine Cezayir uygulamasını da örnek göstererek vaktiyle bir ilim merkezi konumunda olan Tlemsen şehrinin eski irfanından bir şey kalmadığını hayıflanarak aktarır. Ülkenin kültürel birikimi olan Arapça yazılmış kıymetli eserlerin kütüphanelerden alınarak Avrupa’ya götürülmesi de onun dikkat çektiği hususlardandır. Mısır’da da benzer uygulamaların yapıldığını dikkat çeken Halil Hâlid, sokak adlarına varana kadar her şeyin değiştirilmiş olduğunu kaydeder. Ona göre Avrupalılar, bu uygulamalarıyla halkın

341 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 10.

342 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 9.

343 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 11.

“sosyal, medeni ve siyasi mevkiine ve vatani hislerine gösterdikleri” saygıyı ortaya koymaktadırlar.³⁴⁴

İki Milletin Kültürel Bağları Kuvvetlendirilmeli

Halil Hâlid Bey, işgal altına giren toplumların ne tür muamelelere tabi tutuldukları konusundaki gözlemlerini aktardıktan sonra Türkler ile Arapların benzer bir duruma düşmemeleri için birbirlerine yaklaşımlarını sağlayacak adımlar konusunda önerilerde bulunur. Ona göre iki halkın yakınlaşmasını sağlamak için aradaki kültürel bağların kuvvetlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için de ilk olarak iki uygulama tavsiye eder: Lisan öğrenimi ve seyahat.

Günümüzde dil bilmenin son derece önemli bir mesele olduğunu belirten Halil Hâlid Bey, insanların bildikleri lisan kadar “dünyadaki gelişmelere vâkıf” olabileceklerini düşünmektedir.³⁴⁵ Lisan öğrenimine Batılıların verdikleri öneme de değinen yazar, Müslümanların da yabancı dil öğrenimi konusunda gayretli olmaları gerektiği tavsiyesinde bulunur. Fakat Müslümanların Batı lisanslarını öğrenmek için çaba harcamalarına rağmen büyük İslam toplumları tarafından kullanılan Arapça, Türkçe ve Farsçanın öğrenilmesi için çaba göstermemelerini yadırgar, Türklerin Arapça, Arapların da Türkçe öğrenmelerini önemle tavsiye eder.

Halil Hâlid Bey’in Türk ve Arap toplumlarının yakınlaşmasını sağlamaya yönelik ikinci önerisi, ticaret ve turizmin geliştirilmesidir. Anadolu’nun zengin kültürü, ticari ve zirai hususiyetleri ile iklim çeşitliliğinin Arap Müslümanlar tarafından keşfedilmesini

³⁴⁴ Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 11.

³⁴⁵ Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, s. 13.

arzular.³⁴⁶ Toplumların yakınlaşması, ayrılıkçı hareketleri sonuçsuz bırakacağı gibi Osmanlı Devleti'ni de ayakta tutacaktır.

Sömürge İdaresinin Yaptığı Tahribat: Cezayir Örneği

Bu bölümde şimdiye kadar Halil Hâlid'in Batıhların Doğu toplumlarını işgal etmek için hangi yöntemlere başvurdukları ve bu işgallere karşı koymak için yaptığı öneriler incelenmiştir. Bu başlık altında ise Halil Hâlid Bey'in 1905 yılında Cezayir'de gerçekleştirilen Şarkiyatçılar Kongresi'ne katıldığı sıradaki sömürge idaresine dair gözlemleri yer almaktadır. Halil Hâlid, Fransa'nın burada kurduğu idaresinin ülkeyi ve ülke halkını ne şekilde etkilediğini kaleme aldığı *Cezayir Hatıratından* adlı eserinde etraflıca izah etmiştir.

Yazar, kitabın girişinde Cezayir gözlemlerinden önce kendisinin kongreye katılmasıyla ilgili yaşanan bazı tartışmaları aktarır. Bazı senato üyeleri, kendisinin Cezayir'e gidecek heyette yer almasına karşı çıkmışlardır. Bir Fransız sömürgesinde yapılacak olan kongrenin başlamasından önce yaşanan bu olay, sömürge mantığını anlamak bakımından kayda değer bir anekdottur. Halil Hâlid, yaşanan bu hadiseyi, İngilizlerin yabancılara -özellikle Türklere- karşı besledikleri "dini taassup-tan doğan bir suizan" olarak görmektedir.³⁴⁷

Kongrenin başlamasından bir müddet önce Cezayir'e varan Halil Hâlid Bey, ülkenin bazı şehir ve kasabalarını gezerek gözlemlerde bulunur. İlk olarak Cezayir'in Fihilippeville³⁴⁸ şehrine varır ve burada dikkatini

346 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, ss. 15-16.

347 Halil Hâlid, *Cezayir*, ss. 4-5.

348 Halil Hâlid Bey'in Marsilya'dan hareketle ulaştığı liman şehri o zaman-ki adı *Philippeville* olan, şimdiki *Skikda* şehridir. 1838'de Fransız Mareşal Sylvain Charles Valée tarafından Konstantin şehrinin limanı olarak kuruktu.

eken Şey, Şehrin bir Şark beldesinden ziyade bir Avrupa beldesi haline getirilmiş olmasıdır. Aynı tespitleri başkent Cezayir Şehri için de yapar: “Cezayir Şehrine ulaŐtıđım zaman kendimi Fransa’da zannettim. Çünkü her Şeyi FransızlaŐmıŐ buldum. Fesli, sarıklı hamallar veya bunun gibi hizmetkarlar da olmasa insana Afrika’da bulunduğunu andırır bir hal grnmyrd.”³⁴⁹

lkeye deniz yoluyla bir liman Őehrinden giriş yapan Halil Hâlid’in dikkatini çeken başka bir husus da sömürge idaresinin oluşturduğu ticari tekeldir. Ticaretin Fransızların kontrolünde kalması için diğer ülkelere ait ticaret erbabına sürekli bürokratik zorluklar çıkarılmaktadır. Yerli halkı da kapsayan bu sınırlama, ülke ticaretinin neredeyse tamamının Fransız kontrolüne girmesini sağlamıştır:

Fransızlar, Cezayir limanlarına uğrayacak rakip yabancı denizcileri zora sokan birçok resmi işleme tabi tutuyorlar... Himaye usulünün yaptırımları bazı Fransız Şirketleri, Fransız zenginleri ve Fransız memurları için faydalı olabilir. Fakat çoğunluğu teşkil eden asıl yerli halkın kazanç ve refahları için ciddi bir engeldir.³⁵⁰

Ülkenin iç kısımlarına trenle yolculuk yapan Halil Hâlid Bey, Cezayir’in tabii güzelliklerine de dikkat çeker. Burası zihinlerdeki klasik Afrika tarifinin aksine her tarafı “bağlık ve imenzar” topraklardan oluşan münbit bir ülkedir. Ancak bu bereketli topraklar tarım için yeterince değerlendirilmemektedir. Yazara göre bu durumun sebebi, arazilerin yerli halkın elinden alınmış olmasına karşın onu iŐleyebilecek kadar çok Fransız yerleŐimcinin getirilerek buralara iskn edilememesidir:

Geçtiğimiz yerler zümrüt gibi yemyeŐildi. Ufak derelerde az çok su cereyan ediyor ve istenilen mevkide az emekle su bulunabileceği yerin alametlerinden anlaŐılıyordu. Bununla beraber ziraat arazisi ve bağlıklar seyrek

349 Halil Hâlid, *Cezayir*, s. 74.

350 Halil Hâlid, *Cezayir*, ss. 6-7.

görünüyordu. Bunun sebebi ne olabilir? ... Fransızlar için İslam toplumunu tarumar etmek o kadar güç olmayabilir; fakat İslâm halkının yerini kaplayacak kadar Fransız yerleşimci götürmek pek güç olmalı.³⁵¹

Halil Hâlid Bey'e göre halkın ticaret ve tarım gibi ekonomik kaynaklarını ellerinden alan sömürge idaresi bir yandan da Cezayir halkının tarihi ve kültürel birikimini tahrip etmeye dönük sistemli bir politika yürütmektedir. Tren yolculuğu sırasında gördüğü ıssız dağ başlarındaki derme çatma istasyon binalarının isimlerine varıncaya kadar ülkedeki bütün cadde, sokak, özel ve kamu kurumlarının isimleri hep Fransızca olarak değiştirilmiştir:

İslami özel isimlerin her yerde Fransızca olarak yazılması zikre değer bir noktadır ve eğitim-sever Fransızların Arap lisanına vurdukları alçaltıcı darbenin bir numunesidir. Öyle kırlardaki istasyon isimlerine ne hacet büyük şehirlerde bile en seçkin Arap mahallelerinin, sokaklarının ve medreseler gibi İslam müesseselerinin isimleri hep Fransız harfleriyle yazılıdır. Tuhafı şurasıdır ki nikâh ve boşanma gibi Müslümanlar arasındaki davalara bakan Cezayir nâibinin dairesinin duvarındaki kadı ve şer'î mahkeme gibi isimler bile Fransızca olarak yazılmıştır.³⁵²

Halil Hâlid, isimlerin dahi Fransızca yazılmasındaki asıl maksadın her şey gibi memleket lisanının da Fransızlaştırılması olarak görmektedir. Bu Fransızlaştırma politikasının en yoğun şekilde uygulandığı yerler eğitim kurumlarıdır. Öyle ki klasik İslami eğitim veren medreselerin dahi Arapça öğretmeni ve kurum müdürü olarak mutlaka bir Fransız atanmaktadır. Halil Hâlid'in ziyaret ettiği ve talebelerinin mükemmel derecede Fransızca konuşabildiği medresede de durum farklı değildir:

Üstünde Supérieur Musulman yazılıydı. Bunun altında dahi "medrese" ismi Fransız harfleriyle yazılıydı...

351 Halil Hâlid, *Cezayir*, ss. 14-15.

352 Halil Hâlid, *Cezayir*, ss. 17-18.

Medresenin müdürlüğü ve Arap dilinin öğretilmesi bir şahsın yetkisi dahilindedir; bu şahıs tabii bir Fransız'dır. "Tabii" diyorum çünkü bir idarenin veya büyük küçük bir müessesenin idareciliğini Avrupalılar öyle kolay kolay bir Müslüman'a kaptırmazlar.³⁵³

Yazar, uygulanan bu politikanın hedefine ulaşmaya başladığını hayıflanarak aktarır: "Şu kadar ki bazılarına Fransızca bir gazete verseniz cayır cayır okudukları halde konuştukları Arapçadan bir satır gösterseniz elifini mertek zannederler."³⁵⁴ Sömürgecilerin gerçekleştirdikleri başka bir yıkıcı faaliyet de Cezayir'in hafızası konumundaki bilgi birikiminin yok edilmesidir. Cezayir kütüphanelerinde bulunan kıymetli yazmalar Avrupa'ya kaçırılmıştır. Halil Hâlid Bey, medrese ziyaretinden sonra inceleme yaptığı eski kütüphanenin durumuyla ilgili şunları aktarır:

İçerideki kitaplar birkaç yüz ciltten fazla değildi; bunların ekserisi de mağrip ve Mısır'ın taş basması çirkin mahsullerindendi. Yazma kitaplar pek azdı; bunların çoğu da güzel hat ve süslemeden yoksun görünüyordu. İçerik yönünden mühim olanlar ve hat itibarıyla nadir eser olarak değerlendirilen yazma eserler çoktan Avrupa'ya aşırılmıştı. Paris'teki "Bibliothèque Nationale" adlı milli kütüphanenin Doğu eserleri bölümünü görmüş olanlar İslam memleketlerinden getirilen kitapların miktar ve kıymetleri hakkında elbette bir fikir edinmişlerdir.³⁵⁵

Kültürel yağmacılık sadece Fransa'ya mahsus olmadığı gibi yağmalanan tek ülke de Cezayir değildir: "Fransızlar Cezayir ve Tunus'ta, İngilizler Hindistan'da, Mısır'da mal bulmuş mağribi gibi bütün nadir kitapları kapmışlar." Yazara göre yağmacılığın bu derece büyük olmasında Müslüman halkın gafletinin de büyük payı bulunmaktadır.³⁵⁶

353 Halil Hâlid, *Cezayir*, s. 50.

354 Halil Hâlid, *Cezayir*, s. 18.

355 Halil Hâlid, *Cezayir*, ss. 56-57.

356 Halil Hâlid, *Cezayir*, s. 57.

Kitapta aktarıldığına göre sömürge politikalarına meşruiyet kazandırmaya çalışan Fransa'nın uygulamalarından biri de Müslüman kitlelerin medeniyetten yoksun, geri kalmış insanlar olduğu yönündeki algıyı oluşturma faaliyetleridir. Bir taraftan Fransa'dan buraya gelmek isteyen yerleşimcilere her türlü kolaylık sağlanırken diğer taraftan çeşitli bahanelerle Müslümanlara ait araziler müsadere yöntemiyle ellerinden alınıyordu. Sonunda "Avrupalı göçmenler her türlü ilerleme vasıtasına ve refahına" sahipken Müslümanlar "bu yerlerden çıkarılmışlar, kalabilenler ise Avrupalıların hizmetkarlığı derecesine inmişlerdir."³⁵⁷

Fransızlar, Avrupa medeniyeti ile Doğu'nun geri kalmışlığını şehirlerin imarı sırasında da uygulamaktadırlar. Müslümanların yaşadığı mahalleler her türlü altyapıdan yoksun bırakılırken Avrupalıların yaşadığı bölgeler gayet modern ve ferah mekanlardır. Bir Fransız askerinin rehberliğinde kaleyi gezen Halil Hâlid Bey daha sonra aynı asker tarafından gezdirilmek üzere şehrin Müslüman mahallelerine götürülür: "Dik ve dar, hava almaya müsait olmayan bir şekilde yapılan evler, kaldırımlarda bırakılan pislikler, öteye beriye uzanıp yatan ihtiyar ve hastalıklı kimseler tarifi mümkün olmayan bir rezillik tablosu çiziyorlardı." Şehrin bu kısımlarını gezmenin Avrupalı turistlerin çok hoşuna gittiğini belirten Halil Hâlid, Fransızların kasıtlı olarak bu bölgeyi olduğu gibi bıraktığına dikkat çeker. "Maksatları ise Avrupalı ziyaretçilere Fransa'nın getirdiği medeniyet eserleriyle yerli ahalinin sefalet hayatını mukayese edecek bir mevzu sunmak" daha doğrusu "Avrupa medeniyeti ile 'İslam Vahşeti' dedikleri hal arasındaki farkı göstermektir."³⁵⁸

Halil Hâlid Bey'in dikkat çektiği meselelerden birisi de Fransız idaresinin Cezayir halkı tarafından kabul

357 Halil Hâlid, *Cezayir*, s. 74.

358 Halil Hâlid, *Cezayir*, ss. 89-90.

edilmesindeki asıl sebep “şu işite işite usandığımız güzel idare, adalet veya hürriyet değil” sayıları altmış bini bulan askeri garnizonların varlığıdır:

Cezayir’de büyük küçük hiçbir şehir yoktur ki askerlerle doldurulmuş olmasın. İşte medeniyet sahiplerinin, aptal aldatırcasına ileri sürülen nice safsata ile övünegeldikleri “adil idare”nin Müslümanlarca ne dereceye kadar makbul olduğuna bu da bir numunedir. Zorla dayatılan ve mağlup ahalice hiç de makbule geçmeyen bir hakimiyet yalnız kılıç ile devam ettirilebilir.³⁵⁹

Cezayir’in herhangi bir yerinde Fransız idaresine bir başkaldırı olsa “hemen o tarafa bir tam kuvvet gönderilir; Müslüman köyleri, çadırları topa tutulur, hâk ile yeksan edilir, İslam halkları da katliama maruz kalır.” Fransızlar bu tür katliamlara rahatlıkla başvurabilirler çünkü “medeniyet kaidelerinin yayılmasına karşı isyan eden vahşilerin bu sebeple terbiye edilmelerine kimse sesini çıkaramaz.”³⁶⁰

Batı Emperyalizmi Çerçevesinde Türk-İngiliz İlişkilerine Bakış

Hâlid Bey, Türk İngiliz ilişkilerini, kaleme aldığı çok sayıdaki kitap ve makalesinde derinlemesine incelemektedir. Bu eserlerde Türk-İngiliz ilişkilerinin başlangıcından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan sürecini ele alır ve İngiltere’deki Türk düşmanlığından, İngilizlerin Osmanlı topraklarına yönelik emellerine kadar birçok konuyu tahlil eder.

Uzun yıllar İngiltere’nin en seçkin üniversitelerinden biri olan Cambridge Üniversitesinde, dış işlerinde görev alacak talebelere Türkçe dersi vermesi, gazeteci ve diplomat olarak görev yapması bunun yanında memleketinin ve diğer Müslüman toplumların sorunlarına

359 Halil Hâlid, *Cezayir*, s. 67

360 Halil Hâlid, *Cezayir*, ss. 87-88.

karşı duyarlı olması gibi hususiyetleri sebebiyle Londra'nın politikalarını dikkatle takip eder. Bu itibarla Halil Hâlid Bey hiç şüphesiz yaşadığı dönemde İngilizleri ve İngiliz politikasını en iyi değerlendirebilecek konumdaki Türklerin başında gelir. Türk İngiliz ilişkilerini eskiliği sebebiyle "an'anevî münâsebet" olarak tanımlayan Hâlid Bey, ilişkilerin niteliği sebebiyle dilimizde yaygın olarak kullanılan "an'anevî dostluk" tabirini kullanmaz bunun yerine iki ülke ilişkileri için daha uygun olarak gördüğü ilk tabiri kullanır:

Malumdur ki "ilişki" dostane olduğu gibi düşmanca da olabilir. İngiltere ile bu memleketlerin arasındaki ilişkinin tarihçesine göz gezdirirsek bu ilişkinin ne kadar sınırlı bir dostluğa sahip olduğunu hakikatte o ilişkilerde asıl olan şeyin düşmanlıktan başka bir şeyle tanımlanamayacağını anlarız.³⁶¹

İki devlet arasındaki ilişkilerin başlangıçtan beri husumet üzere devam ettiğini savunan Halil Hâlid Bey, zaman zaman ortaya çıkan dostluk görüntülerinin gerçeklikten uzak olduğu görüşündedir. Onun Türk İngiliz ilişkilerine dair temel görüşü bu çerçevededir. Yazdıklarıyla da İngilizlerin geçmişte ve günümüzde uygulamaya koyduğu politikalar çerçevesinde iki ülke ilişkilerini yorumlamaya çalışmaktadır. Böylece İngilizlerin Türkler hakkındaki emperyalist emellerini ortaya koyarak toplumu ve devlet ricalini uyarmayı hedeflemektedir.

Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Başlaması ve Seyri

Türkler ile İngilizlerin ilk temaslarının, IV. Henry'nin Niğbolu'da (1396) Osmanlı ordusuna karşı savaşı ile gerçekleştiğini³⁶² kaydeden Halil Hâlid, bu tarihten

361 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 2.

362 Halil Hâlid, *Türkler İle İngilizlerin İlk Teması*, (İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326), s. 1.

sonra İngilizlerin uzun bir süre Türklere karşı savaşılan Hristiyan milletlere fiili yardımda bulunmadıklarını belirtir. Halil Hâlid'in kaydettiğine göre Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos'u muhasarası sırasında Rodos şövalyelerinin yardım taleplerine rağmen "dahili sıkıntılar ve Kral (VII. Henry)'nin barışı tesis etme zorunluluğundan dolayı" İngilizlerin Türklere karşı askeri bir faaliyeti söz konusu olmaz.³⁶³

Niğbolu'daki ilk temastan sonra Kraliçe Elizabeth devrine kadar iki ülke arasında herhangi bir ilişki meydana gelmez. İngiliz ticareti için yeni açılımlara girişmek isteyen Kraliçe Elizabeth, bu amacını gerçekleştirebilmek için Türklerle siyasi ilişkilerin başlatılması ihtiyacını hisseder ve böylece iki ülke arasında resmi münasebetler başlar. Halil Hâlid Bey, resmi münasebetin başlaması üzerine "Hristiyan dünyanın düşmanlarıyla anlaşma yapıyor diye Avrupa'nın ortasında (Elizabeth) hükumetine karşı hayli nefret ve şiddet meydana gelmişti" demektedir. Fakat İngilizler bu tepkiler karşısında tedbir almakta gecikmeyerek "Hristiyan dünyadan yönelen bu dindarca ithama karşı" kendilerini savunmak için "Türklere hayli küfürler" savurmuşlar. İngilizler, diğer taraftan da bu tür iddiaların -Elizabeth'in Protestan olması sebebiyle- Papa tarafından ortaya atılmış iftiralar olduğunu yaymaya çalışmışlardır.³⁶⁴

İngiliz devlet adamları bir taraftan Avrupa'nın tepkisini izale etmeye çalışırken diğer taraftan da Türklerle münasebetlerini kuvvetlendirme yoluna gittiler. Halil Hâlid'e göre uyguladıkları siyasette başarılı olan İngilizler, 1580 tarihinde Türklerle ticaret ve dostluk muahedesi imzaladılar. Bu tarihten hemen bir yıl sonra da "Levant" veya "Türkî" adı verilen şirketlerle Halep şehrini ticari merkez haline getirdiler.

Halil Hâlid Bey, İngilizlerin Türklere hoş görünerek Osmanlı topraklarının yanı sıra İslam dünyasında

363 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 4.

364 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 6.

da büyük bir nüfuz elde etmeye başladıklarına dikkat çeker. Ona göre bu durum, İslam dünyasının geleceğinin şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Özellikle İngiliz ticaret şirketleri bu şekillenmede başlıca role sahiptirler. Halil Hâlid Bey, sonraki asırlarda Hindistan ve diğer Şark memleketlerindeki İngiliz hakimiyetinin esasını teşkil eden “İngiliz ticaret şirketlerinin [East India Company] anası işte bu (Levant) şirkettir” demektedir.³⁶⁵

İngilizlerin Türklerle dostluk ve ticaret anlaşması yaptıkları (1580) tarihten itibaren iki ülke arasında dostluğun tesis edilmiş olması gerekirdi. Ancak Halil Hâlid bunun böyle olmadığını, İngilizlerin vakit geçirmeden Şark siyasetlerinin temel kaidelerinden olan “Şark milletlerini, toplumlarını birbirine aleyhine kışkırtma” politikasını uygulamaya koyduklarına dikkat çeker. Onun altını çizdiği hususlardan birisi de İngilizlerin fesat politikalarını ilk olarak Türkler üzerinde uyguladıkları gerçeğidir. İngiliz ve Osmanlı kaynaklarına dayandırdığı iddialarını bazı tarihi örneklerle de destekler.

Halil Hâlid, İngilizlerin Doğu’da çıkardıkları ilk fesadın 17. yüzyılın hemen başında Şah Abbas ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan anlaşmazlıkları istismar etmek suretiyle gerçekleştiğini kaydeder. İki ülke arasındaki anlaşmazlıkları daha da derinleştirmek isteyen İngilizler, İran’a silah imali ve top dökümünden anlayan birçok zevatın da yer aldığı kalabalık bir heyet gönderir.³⁶⁶ Bu konuda diğer bir örnek de 1768

365 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 7.

366 “Ayrıntılı bir İran tarihi yazan John Malcolm adındaki yazara göre (cilt 1 sahife 531) elçilik heyetinin maksadı Hristiyan devletler arasında Türkler aleyhinde bir devletler ittifakı kurmak idi. Bu maceracı İngiliz, İran heyetiyle Avrupa devletlerinin kapılarını çalarken elçilik heyetinin kâtibi, muhasebecisi ve berberi Hristiyan olmuşlar. Bu hadise (Roma)daki (Venedik) elçisinin duçaya gönderdiği yazışmanın İngilizce resmi evrak gazetesinde yer alan sûretinden anlaşılır. Dolayısıyla İngilizlerin Doğu’daki baştan çıkarma siyâsetinin ilk darbesi yalnız Türklere değil bütün İslâm’a vurulmuş demektir!” (Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, ss. 8-9).

Osmanlı-Rus Savaşı sürerken Çeşme'de meydana gelen baskında Rus gemilerini İngiliz amiral ve subaylarının komuta etmiş olmalarıdır. Halil Hâlid Bey bu hususta şunları söyler:

Türk ordusu geri çekilmiş, Rus ordusu da Bükreş'e kadar ilerlemişti. Çeşme'de Rus donanmasının hücumuyla meydana gelen yenilgi, deniz tarihimizde hazin bir bölüm teşkil etti. Malumdur ki Çeşme sularında Rus donanmasını idare eden kimse hakikatte (Aleksi Orlof) adındaki Rus amirali değil (Elfinson) isminde bir İngiliz deniz subayydı. Çeşme limanının içlerine sokulan iki Moskof ihrak gemisi³⁶⁷ Dağdail (?) ve Mackenzie adlarındaki İngiliz kapitanları tarafından idâre edilmişti. Karadeniz'de dolaşan ve Türk gemilerine sataşan Rus savaş gemilerinde sayısız İngiliz subay ve denizcisi bulunuyordu.³⁶⁸

Yine onun verdiği bilgiye göre bir müddet sonra İngilizler, Rus donanmasında görev yapan personellerini geri çekince Rus donanması zayıf düşmüştür. İngiliz tarihlerinde yer alan bu kayıtları nakleden Halil Hâlid Bey'in vurgu yaptığı bir husus daha vardır ki o da bizdeki devlet adamlarının gafletidir. İngiliz diplomasisi, uluslararası ilişkilerde alışkanlık haline getirdiği dostluk söylemleri ve tatlı vaatleriyle Türk devlet adamlarını yüzyıllarca kandırmayı başarmıştır:

Bizdeki devlet adamlarının gaflet tarihinin eski bir şey olduğuna dair yukarıda imada bulunmuştum. Burada ise İngiliz devlet adamlarının siyasi kurnazlıklarının eski bir tarihten başladığını itiraf etmekte bir zorunluluk hissediyorum. İhtimal ki Ruslara edilen o yardımdan dolayı o vaktin devlet adamları İngiliz elçisine şiddetle serzenişlerde bulunmuşlardı ve ihtimal ki İngiliz resmi makamları -zamanımız diplomasi dilinde de emsali çok görüldüğü gibi- konu hakkında bilgileri olmadığına dair dostça teminat vermişlerdi.³⁶⁹

367 * Yakma işinde kullanılan ateşli gemiler

368 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, ss. 11-12.

369 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 12.

İngilizlerin Osmanlı Topraklarına Yönelik Emelleri

İngiltere, Osmanlılar aleyhine girişilen birçok teşebbüsü desteklediği gibi devletin zayıflamaya başladığı dönemde de topraklarına göz dikmekten geri durmamıştır. Halil Hâlid Bey'e göre "İngiltere'nin Osmanlı'yı yok etme planı son zamanlara tekabül eden bir gelişme" olarak görülse de aslında İngilizlerin "Müslüman dünyada hakiki manada bağımsız tek güç olan Osmanlı'yı parçalama niyeti Kırım Savaşı'na" kadar uzanmaktadır. Bu tarihten sonra İngilizlerin Mısır üzerindeki emelleri zaman zaman İngiliz siyasileri tarafından ifade edilmiştir.³⁷⁰

Halil Hâlid Bey işi bir adım daha ileri götürerek İngilizlerin daha 1801 yılında Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında Osmanlı topraklarına yönelik işgal planları yapmaya başladıklarına dikkat çeker. İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne yardım etmek istemelerindeki maksat, Fransızları oradan çıkarmak değil Mısır'da İngiliz hakimiyeti için zemin hazırlamaktır:

Mısır meselesinden dolayı Babıali'nin Fransızlarla arası açıldığı vakit İngiltere'de Türkiye'ye karşı dostluk gösterilmeye başlamıştı (Miladi 1801). O zamanın Türk devlet idarecileri -ondan sonraki dönemlerdeki idarecilerden birçoğu gibi- İngilizlerin asıl maksadını anlayamamış olsa gerektir ki Fransız ordusunun Mısır'dan çıkarılması konusunda İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne olan desteği, bunlar tarafından Fransızlarla olan rekabetine atfolunmuştu. Bu husus bizim taraftan "ortak menfaat" sanıldı; halbuki İngilizlerce "tek taraflı menfaat" sayılıyordu.

370 Halil Hâlid, *The Turcophobia of the English Imperialists*, Bern: Stampfli Matbaası, 1919, s. 6. Halil Hâlid Bey, İngilizlerin bu tutumunun Marx tarafından da eleştirilmiş olduğunu aktarır. "Yaklaşık yarım yüzyıl önce (*Newyork Tribune*) gazetesine yazmış olduğu bir yazıda Karl Marx, Lord Palmerston gibi liberal bir devlet adamının Osmanlı'nın parçalanması durumunda Mısır'ın İngiltere'nin payına düşeceğini söylemesini eleştirmektedir. Marx, İngiltere'nin Rusya ve Avusturya gibi kendilerinden daha küçük olan uluslara boyun eğdirmeye zaten hazır olan devletleri cesaretlendirmesini eleştirmektedir."

İngiltere artık Doğu'da hakimiyetini genişletmeye başlamış ve Mısır'ı kendisine mal etmek emeline düşmüş bulunuyordu. Türk ve İngiliz kuvvetleri Mısır'a girdikten sonra aralarında ihtilaf çıktı; bu da tabi idi: Osmanlı Devleti'nin maksadı Fransızlardan Mısır'ı kurtarmak olduğu halde onun İngiliz müttefikinin kastı o memleketi elde etmek idi. (Cevdet Tarihine) göre İngilizlerin o sırada Mısır'ın iç işlerine karışmaları ve asi Memlûk reislerinin bazılarını korumaya çalışmaları o vaktin Osmanlı idarecilerini şüpheye düşürmüştü; halbuki yalnız şüpheye değil hatta telaşa da düşürmeli idi; çünkü İngilizler daha o vakitlerden Mısır'ı benimsemişlerdi. (...) Hatta bir müddet sonra İngilizler Kızıldeniz yoluyla (Süveyş)'e çıkmak bile istememişlerdi; fakat o zaman Mısır'ı idare eden Mehmed Ali idi ki öyle İngiliz "şakasına" kapılmayan uzağı gören insanlardan olduğunu derhal göstermiş, seri ve şiddetli tedbirler ile İngilizleri Mısır toprağına kök salmaktan men etmişti.³⁷¹

İngilizler, Mısır'ı işgal ettikleri tarihe kadar Türklerle ilişkilerine dostluk görüntüsü vermeyi ihmal etmemişlerdir. Özellikle kendilerinin toprak alma emeline olmadıkları yerlerde Osmanlı'nın hukukunu koruma ve ilerlemesine katkıda bulunma politikası uyguladıkları izlenimi vermeye çalışmışlardır. Halil Hâlid Bey'e göre onların gerçek niyetlerini kavrayamayanlar, İngilizlerin bu tür faaliyetlerini dostluk göstergesi olarak yorumlamışlardır:

Ananevi dostluğun mevcudiyetine inananlar veya bunun sırf bayağılaşmış bir söz haline geldiğini anlayamayıp da güzel siyasi ilişkilerin kuvvetinden kaynaklandığını zanneden siyaset heveslisi kimseler, görüşlerinin isabetliliğini ispat konusunda bazı misaller veregelmişlerdi. Bu misallerden birisi İngiltere'nin Türkiye'yi Rusya ve Avusturya baskısına karşı desteklemesi, diğeri ve başlıcası da Kırım Savaşı'ndaki silah arkadaşlığıdır. Malumdur ki Rusya ve Avusturya İmparatorluğu Türkiye'ye sürekli olarak baskı yapıyor ve bölünmeye maruz bir halde tutmak istiyorlardı. Bundan dolayı Batı devletlerinin ve özellikle İngiltere'nin rekabet hisleri galeyana geldi. İngiliz devlet

371 Halil Hâlid, *TürkHakimiyeti*, ss. 14-15.

adamları ise -Babiali'yi lütfedip koruyormuş edasıyla-Türkiye'nin iç işleriyle alakadar olmaya başlamışlardı. Zaten İngiltere, Osmanlı Avrupasından hiçbir yer almak emelinde değildi. Orada İngilizler menfaatçilikten uzak görünmekle beraber gözlerini devletin Afrika ve Asya'daki topraklarına dikmişlerdi. Gitgide İngilizler, Rus siyasetini taklit ederek Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulunan gayrimüslim milletlerin halini ıslah etmeyi manevi bir vazife olarak kabul etmeye başladılar. Rusya'nın yaptığı gibi başka ırklardan bunca insan topluluklarını hakimiyeti altına almaya başlamış ve hatta Afrika ve Asya'da yönetimi altındaki milletleri insandan saymayacak derecede kötü muameleye maruz bırakmış olan İngiltere'nin "Türkiye'nin mazlum gayrimüslim tebası" lehinde müdahaleye kalkışması insaniyet namına yapılan siyasi hokkabazlıklardan biri idi. Daha garibi şurasıdır ki güya bu yolla İngiltere Türkiye'ye destek vermek istiyordu.³⁷²

Halil Hâlid Bey, Mısır'a yerleşen İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde çıkarlarına uygun bir siyasi düzenleme yaptıktan sonra Osmanlı ile ilgili politikalarında değişikliklere gittiklerini belirtir. İngilizler artık Osmanlı Devleti'nin hukukunun -şeklen dahi olsa- korunması gerektiği düşüncesinden vazgeçmişlerdir:

İngiltere, Mısır'a iyice yerleştikten ve (Babü'l-mendeb)³⁷³ tarafından olduğu gibi (Süveyş) tarafından da Kızıldeniz'i silahlı muhafazası altına aldıktan, Basra Körfezi'nin kontrolünü temin ettikten, Güney İran'da nüfuz kazandıktan ve Arap yarımadasının orta çağ zihniyetli bazı küçük idarecilerinin aykırı gelecek hayallerine meydan vermeyi vadeden ve Osmanlı Avrupa kıtasındaki topraklarında bazı Balkan milletlerinin kendi himayesi altında hareket edeceklerine kanaat getirdikten ve Doğu Anadolu'da kendi himayesi altında bir Ermenistan oluşturulması ihtimalinin güçlenmiş olduğu kanaatine vardıldıktan sonra Boğazlar ve İstanbul'un Çarlık [Rusya'nın] istilasına uğrayıp uğramaması meselesi İngiliz siyasetçileri için önemini hayli kaybetmiştir. Bu duruma rağmen biz de gelip geçen

372 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, ss. 17-18.

373 Kızıldeniz ile Hint Okyanusu arasında bulunan boğaz.

mühim devlet adamları Boğazlar ve İstanbul hakkında İngiltere'nin Çarlık tehlikesine karşı bir engel olacağı ümidini yine beslemeye devam etmişlerdir.³⁷⁴

Halil Hâlid Bey'in Basra Raporu: İngilizlerin Orta Doğu'daki Emelleri

Halil Hâlid Bey, Londra şehbender vekili iken İngiltere'nin Orta Doğu³⁷⁵ politikasına' dair tespitlerini içeren bir rapor hazırlayarak II. Abdülhamid'e sunar. "Basra Körfezi ve Hükumeti Seniyye ile İngiltere'nin Münâsebâtı Hakkında Bir Layiha-i Bendegân"³⁷⁶ başlığını taşıyan rapor, iki bölümden oluşur. Raporun birinci bölümünde, İngilizlerin bölge üzerindeki emellerine değinen Halil Hâlid Bey, ikinci bölümünde, Osmanlı Devleti'nin bu emeller karşısında alması gereken tedbirler konusundaki önerilerini sıralar.

374 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, ss. 26-27.

375 "İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bilimsel çalışmalarda ve uluslararası siyasette giderek kullanımı yaygınlaşan 'Orta Doğu' (Middle East; Moyen Orient; eş-Şarku'l-Evsat) kavramını ilk defa 1902 yılında Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan, *National Review*'de yayımlanan Basra Körfezi'nin önemini ele aldığı 'The Persian Gulf and International Relations' başlıklı yazısında Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanmıştır (...) A. T. Mahan, jeostratejik bir konsept dahilinde kullandığı 'Orta Doğu' (*Middle East*) kavramı ile, Süveyş'ten Singapur'a kadar uzanan deniz yolunun bir bölümünü koruyan ve kesin şekilde sınırlarını belirtmediği bir bölgeyi anlatmaktaydı. Mahan'ın ardından İngiliz gazetesi *The Times*'in dış politika editörü Valentine Chirol, Tahran muhabiri imzasıyla Basra Körfezi'nin stratejik önemini, Almanya'nın inşa etmeye çalıştığı Bağdat demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasının İngiltere'nin bölgede ve Asya'daki çıkarlarına vereceği zararları anlattığı birkaç yazısına 'Orta Doğu'nun Problemleri' başlığını koyarak kavramı Basra Körfezi bölgesini anlatmak için kullanmış ve kavramın benimsenmesine katkıda bulunmuştur" (Davut Dursun, "Orta Doğu Neresi? Subjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi", *Stradigma.Com.*, Sayı 10, Kasım 2003).

Raporun yazıldığı tarihte Orta Doğu tabiri henüz uluslararası literatürde kullanılmamaktadır. Ancak İngilizlerin üzerinde plan yaptığı ve Halil Hâlid Bey'in önlem alınması için uyarıda bulunduğu bölge bugün Orta Doğu olarak bilinen bölgedir. Bölge için Orta Doğu tabirini kullanmamız bu sebeptendir.

376 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı (YEE)*, no: 8/7, 21 Şubat 1313/5 Mart 1898.

Basra Körfezi'nin Asya ve Afrika kıtaları için ticari potansiyeli yüksek ve o havalide yaşayan milletlere büyük zenginlikler bahsedebilecek bir bölge olduğuna dikkat çeken Halil Hâlid, buraya yapılacak yatırımın Hilâfet-i Osmaniye'ye büyük bir nüfuz kazandıracağı kanaatindedir. İngilizlerin bölgeyle uzun süredir ilgilendiklerini belirten Konsolos Hâlid Bey, bu devletin Basra'ya atadığı memurun Hindistan'daki aracılar gibi Dışişleri Bakanlığı'na değil de Hindistan valisine bağlı olmasını İngilizlerin emperyalist niyetlerinin bir göstergesi kabul eder. Halil Hâlid, İngilizlerin iyice zayıflamış olan Osmanlı Devleti'ne bakışını ve bölgeye yönelik politikalarını şu şekilde maddeler:

1. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rusya istilasına karşı kendisini müdafaa edemeyeceğinden emindir.
2. İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ticareti, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden zapt etmiş olduğu yerlerle olan ticaretine oranla daima az olmaktadır. Ticari anlayışları gelişmemiş olan Türkler, ticaret alanında başarılı olan Ruslar gibi ticaretin geliştirilmesi, yeni pazar alanları oluşturulması ve yabancıların ticaret yapması için ülkelerinin cazip hale getirilmesi konularında yetersiz kalmaktadırlar. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin diğer kısımlarının da Rusya idaresine geçmesi İngilizlerin menfaatinedir.
3. Osmanlı saltanatına yönelik istila maksadına bugün bir şeyin engel olamayacağına İngilizlerin hemen hepsi kanaat getirmiştir. Şöyle ki Karadeniz artık bir Rus gölü haline geldi. Osmanlı donanması yetersiz olduğundan ülkenin Karadeniz sahillerini koruyamayacak durumdadır. Ayrıca Rusların İstanbul'u işgaline karşı olan İngiliz politikası bir süredir değişmiş, Mısır'ın işgaliyle birlikte tamamen ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan bazı tutucu İngilizler, Ermenilere

katliam yapıldığı ve buna son verilmesi gerekçe-
siyle Rus işgaline taraftardır. İngiliz kilisesi ile
Rus kilisesinin yakınlaşmasını arzulayanlar da
Ayasofya'nın tekrar Hristiyan mabedi olacağı
düşüncesiyle aynı arzuyu paylaşmaktadır.

4. Dünyaca malum olduğu üzere günün birinde
Rusya ile İngiltere arasında Hindistan için bir
çatışma çıkması kaçınılmaz gibidir. Uygun fir-
sat çıktığında Osmanlı Devleti'ni işgal etmenin
Rusya için tabii bir görev olduğunu farz eden
İngilizler, bu işgalin zorunlu bir sonucu olarak
İran'ın kuzeyinin de Rusya'nın eline geçeceğini
düşünmektedirler. Rus idaresi altına düşecek
milyonlarca Müslüman ahali, Hindistan için
meydana gelecek muhtemel bir İngiliz-Rus ça-
tışmasında isyan ederek İngiltere hükumetine
büyük bir fayda sağlamış olacaktır.
5. İngiltere Devleti, İslam hilafetinin nüfuzunu
Müslümanlar arasında artırmasının kendisi-
nin gelecekteki menfaatlerine zarar vereceği
kanaatine sahip olmasından dolayı Osmanlı
Devleti'nin nüfuzunu kırmak için her türlü
çabayı göstermektedir. 75 milyon Müslüman
tebaaya hükmeden İngiltere, vahşi memleket-
lere medeniyet götürdüğü gerekçesiyle yaptığı
işgalleri meşrulaştırmaktadır. İngiltere, isti-
laları için tek engel olarak Osmanlı Devleti'ni
görmektedir. Aslında Osmanlı Devleti'nin
şu haliyle İngiltere'ye engel olamayacağı da
aşıkardır. Ancak ileride Osmanlı Devleti'nin
güçlenmesi ile Müslümanların fennî ve aske-
ri bakımdan gelişmeleri ihtimali, İngiltere'nin
planlarını altüst edecek bir gelişmedir. Os-
manlıların Yunanlılara karşı kazandığı ufak bir
zaferin bile bazı Müslüman toplumlar arasın-
da büyük bir coşkuya sebep olduğu İngilizlerce
bilinmektedir.

6. Ermenistan namıyla güya dünyada "yalnız Ermeni" ile sakin bir memleket varmış ve o da Türklerin gaddar pençelerinde zulüm görmekte imiş gibi İngilizler bu Ermeni zulmü hikayesini aleme işittirdikten sonra şimdi de Rusların bölgeye müdahale ile Ermenistan'ı yeniden kurmalarını arzulamaktalar. Bugün Rusya, Anadolu vilayetini işgal etse İngilizlerin yüzde doksanı buna sevinir. Allah korusun böyle bir halin meydana gelmesi durumunda Osmanlı saltanatı büyük bir sarsıntı geçirir ve hlafetin nüfuzu fiilen ortadan kalkar. İngilizler bu fırsattan istifade ile Mısır'daki himayelerini kalıcı hakimiyete dönüştürürler ve önceden beri göz diktikleri Arabistan'ı işgal ederler ve Kızıldeniz gibi Basra Körfezi de tamamıyla hkumetlerinin hakimiyetine geçer. İngilizler bu aşamadan sonra Mısır demiryollarını Hicaz'a oradan Basra'ya ve Acem'e oradan da Hindistan'a uzatırlar. Bunu gerçekleştirmek İngilizler için mümkün olan bir iştir.
7. Rusların Acemistan veya Irak yoluyla Basra Körfezi'ne inecekleri ve oradan da Hint deniz bölgesine ulaşmak için bir çıkış bulacakları, işin uzmanları tarafından dile getirildiğinden İngiltere'nin evvelce davranıp Arabistan sahilinde ve körfezin diğeri taraflarında kuvvet arttırması ve nüfuzunu yaymaya çalışması gayet tabiidir.

Bu sebeplerden dolayı İngiltere'nin tercihinin Osmanlı Devleti'nin devamından ziyade yıkılması yönünde olduğu görüşünü savunan Halil Hâlid, Devlet-i Aliyye'nin yıkılması halinde bütün Arabistan ve Basra Körfezi'nin İngiliz hakimiyetine gireceğini ileri sürer. Halil Hâlid, iddialarına -o tarihte- İngiltere'nin Hariye Müsteşarı olan Lord Curzon'un eserlerini de delil olarak gösterir. Lord Curzon, İran hakkında kaleme

aldığı eserinin “körfez-i mezkûra dâir olan faslında” İngiltere’nin nüfûz ve hakimiyetinin oralarda da kabul ettirilmesini ve güçlendirilmesini hükumetine tavsiye etmektedir.

Osmanlı Devleti’nin Basra Körfezi’nde Alması Gereken Tedbirler

İngilizlerin Basra Körfezi üzerindeki emellerinin aktarıldığı birinci fasıldan sonra, “Padişah hazretlerinin hükumeti, bölgede şanını, itibarını arttırmak ve hakimiyetini güçlendirmek için ne yapmalıdır?”, “İngiltere’nin büyük bir düşmanlıkla sürdürdüğü rekabete nasıl karşı koymalıdır?” sorularına cevap aranır. Halil Hâlid Bey bu konudaki tavsiyelerini şöyle sıralar:

1. Osmanlı Devleti, hükmü altına aldığı yerlerde ticareti kolaylaştırıp teşvik eden İngilizler ile rekabet edebilmek için bölge halkını ticarete teşvik etmeli, ihracatı ve ithalatı kolaylaştırmalıdır. Ticaret erbabı, art niyetli memurların ve gazez sahibi insanların kötü muamelelerinden korunmalıdır. İnsanların ticaret yapmaları için gerekli ortam hazırlanmalı ve servetleri güvence altına alınmalıdır. Bu sağlanmadığı takdirde şahıslar zengin olamazlar. Fertleri zengin olamayan devletlerin kendileri de yoksulluktan kurtulamaz.
2. Bölgenin idaresinde adaletin sağlanması ve halkın devlet düzenine karşı muhabbetinin oluşturulabilmesi için orada görev yapan memurları kötü fiillerinden mesul tutacak kanunlar çıkarılmalıdır. Bölgede, yolsuzluk ve suistimal yapmaya uygun bir ortam bulunması sebebiyle bu işlere meyilli, sicili bozuk memurlar hep bu taraflarda görev talep etmektedir. Basra havalisinde Devlet-i Aliyye’nin en büyük rakibi İngilizler olduğundan Osmanlı memurları

tarafından vuku bulan en ufak bir hata veya yolsuzluk bile İngilizler için bir saldırı aracı olarak kullanılmakta ve bu durum onlar tarafından “Türk kötü idare ve fesat hükümeti, Türk irtikâbı” olarak yansıtılmaktadır.

3. İngilizler, bu şekilde dünyaya kendi idareleri ile Osmanlı idaresi arasındaki farkı göstermek istiyorlar. Böylece Mısır’ın tahliyesi ve Kıbrıs’ın iadesi meseleleri açıldıkça “Osmanlı hükümetinin haline bakınız, onun esaret zincirinden kurtularak hürriyete ve saadete kavuşmuş olan milletleri tekrar o hükumete nasıl teslim edelim” derler. Hatta bununla da yetinmeyerek kendilerine yeni bir vazife çıkarırlar ve bu vazifeyi de “İnsâniyet ve medeniyete yakışan şey, diğer milletleri ve bilhassa Hristiyanları onun kötü idaresinden kurtarmaktır” sözleriyle ifade ederler.
4. Ne yazık ki bölgede vazife yapan memurlar hakkında söylenen şeylerin çoğu doğrudur. Yemen ve Trablusgarb gibi Irak bölgesinde de kanunsuz cürümler işlenmektedir. Şayet bu hal devam ederse Avrupalılar yakında burası için de bir “Irak ve Basra Meselesi” icat ederek onun halli -yani taksim ve yağması- yolunda teşebbüste bulunabilirler. Bölge halkı çoğunlukla bedevi halde bulunduğundan itaatlerini temin için onlara basit bir adaletle ve hakkaniyetle muamele edilmeli ve kendilerine mahsus olan geçimlerini temin etme yollarına devlet görevlilerinin müdahalesi engellenmelidir. Bu türlü bir tutum izlenirse Osmanlı’nın nüfuzu daha geniş alanlara yayılır.
5. Hilafetin kuvveti genişletilebildiği takdirde Umman idaresi dahi halifeye bağlanarak Osmanlı idaresini kabul edebilir. Napolyon bile Hindistan’a saldırmadan önce öneminden

dolayı Umman'ı hareket noktası olarak belirledi. Halbuki Osmanlı hükümeti, Napolyon'un hücum için kullanmayı planladığı maddi kuvvetten daha tesirli bir kuvvet olan hilafetin manevi gücüne sahiptir ki onu Hindistan'a yönlendirmesi, İngiltere'nin Osmanlı topraklarına karşı müdahalede bulunmasını engeller. Umman'ın Batı Hindistan'a olan yakınlığı dolayısıyla İngilizler buraya müdahale için fırsat kollamaktadırlar.

6. Körfez'de hafif ve fakat yeterli bir Osmanlı donanması bulundurulmalıdır. Çünkü İngilizlerin Basra tarafındaki Osmanlı gemilerinin yetersiz ve çürük olduğu hakkındaki sözleri, insanları karamsarlığa itmektedir. Körfez'e birkaç harp gemisi gönderilmesi ve orada bulunan işe yarar gemilerin de bunlara ilavesiyle bölge için hatırı sayılır bir donanma oluşturulabilir. Bölgede bulunacak bir Osmanlı donanması, Hindistan'a kadar uzanan bir alanda halkın halifeye olan bağlılığını kuvvetlendirir. Donanmanın diğer bir faydası da deniz ticaretinin korsanlardan muhafazasını temin edecek olmasıdır.
7. Körfez donanmasına ilave olarak Basra'dan Şattü'l-Arab'a³⁷⁷ uzanacak bir de nehir donanması kurulmalıdır. Basit tarzda inşa edilmiş mavnalardan oluşacak bu donanma, Avrupa nehirlerinde yapıldığı gibi yük, yolcu ve askeri amaçlı taşımacılıkta kullanılmalıdır. Kurulacak nehir donanması, Şattü'l-Arab'ın başladığı noktadan Dicle'ye ve Fırat'a, yukarı dahi girebileceğinden gerektiğinde oralardan mühimmat ve asker alıp Basra Körfezi'ne ulaştırır ve

377 Fırat ve Dicle Nehirleri Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce birleşerek Şattü'l-Arab adını alır.

iki nehrin (Fırat ve Dicle) vadilerindeki Hamî-diye Sûvârilerini alıp az zamanda gerekli olan taraflara yetiştirir.

8. Anadolu demir yolunun Bağdat ve Basra'ya kadar götürülmesi gerekmektedir. Bölgenin madden ilerlemesi ve medeni gelişimi öncelikle buna bağlıdır. Bu hattın yapılması, Rusya'nın Çin denizine ulaşan Sibiryâ ve Mançurya hattı ile aynı öneme sahiptir. Şöyle ki Sibiryâ hattı, Doğu'nun yolcu ve ticari mallarını ve bütün Kuzey Asya'yı Avrupa'ya ve Amerika'ya yakınlaştıracak gibi Basra ve Haydarpaşa hattı dahi bütün Güney Asya ve Hint Denizi adalarının geçiş yolu olacaktır. Bu halde Basra Körfezi'nin ticari önemi hayal edilemeyecek derecede artacaktır.

Halil Hâlid Bey, konuyla ilgili görüşlerini bu şekilde özetler. Söylediği şeylerin zorlukları bulunsa da imkansız olmadığına dikkat çeker. Son olarak halifenin ve Osmanlı idaresinin tekrar eski ihtişamına kavuşması temennisiyle sözlerini noktalar.

İngiltere'deki Türk Düşmanlığının Sebepleri

İngilizlerin Türklere karşı düşmanlık beslemeleri, iki ülke ilişkilerinin başlangıcından itibaren var olagelen ve süreklilik gösteren bir durumdur. Halil Hâlid Bey, İngilizlerdeki Türk düşmanlığının nesilden nesile aktarılarak milli hafızaya kazınmış bir tavır olduğu görüşündedir. Bu tavrın oluşmasında ise aralarında İngilizlerin milli şairi Shakespeare'in de bulunduğu toplum tarafından kabul görmüş meşhur şahsiyetlerin oldukça önemli payı vardır:

(Shakespeare) onun [IV. Henry] hakkındaki eserinde övgü makâmında olmak üzere ona: "Kudüs'e gidip beytü'l mukaddesi kâfirlerden kurtaracak" vaadini söylettirir.

Dördüncü Henry devrinde Mısır Memlûklerinde bulunan Kudüs, ecdâdımızın mülkünden sanılmıştır. Eski zamanlarda Hristiyan Batı nazarında Selçuklu Türkleri, Osmanlı idaresi altında birleşen Türkleri (Sârâsenleri), Müslümanları birbirinden ayırmak pek de bilinmediğinden tiyatrocu şâirin 'kâfir' tabirinden maksad, büyük ihtimal bizim ecdâd-ı kirâmımızdır. Zaten onlara (Shakespeare)in başka sataşmaları da vardır. Nesilden nesile o milli şâirin eserlerini İncil kadar çok okuyagelen bir halk neslinin Türkler hakkında hakiki dostluk hisleriyle dolu bulunamayacağı ise tabîdir.³⁷⁸

İngiliz kamuoyunu Türk düşmanlığı konusunda teşvik eden önemli yazarlardan bir diğeri de meşhur Robinson Cruzo hikayesinin yazarı Daniel Defoe'dur. O aynı zamanda döneminin nüfuzlu siyaset adamlarından birisidir. Halil Hâlid Bey, onun "İngiliz parlamentosunu Türkler aleyhinde heyecanlandırmak için bazı münasebetsiz sözler söylediğini, daha sonra gelen bazı devlet adamlarının da onun sözlerini kendi fikirlerini desteklemek için delil olarak kullandıklarını aktarır. Defoe, yaptığı konuşmalarda Türklerin Hristiyanlara karşı giriştikleri barbarlıklardan şu şekilde bahseder:

Arkadaşlarımla fikirlerine birinci defaki muhalefetim Türklerin 1683'te (Viyanayı) kuşattıkları sırada gerçekleşmişti. Türklerin savaşlardaki zalimce muameleleri ve ihânetkarâ-nelerinin ve Hristiyanlık dinini bunca memleketten nasıl çıkarıp ortadan kaldırdıklarının tarihini okuduktan sonra artık onlar lehinde hiçbir fikri kabul edemem.³⁷⁹

Tabii ki bu sözler, benzer iddia sahipleri tarafından kolaylıkla kabul edilerek Türkler aleyhinde kullanılmıştır. Shakespeare'in zamanından itibaren devam edegelmiş olan Türk düşmanlığı, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren büyük bir ivme kazanır. Bu tarihten sonra İngiltere, parçalamak için uğraştığı Osmanlı Devleti'ne karşı sistemli bir propaganda savaşı başlatır. İngilizler, bu propagandalarında Türk milletini,

378 Halil Hâlid, Türk Hakimiyeti, ss. 3-4.

379 Halil Hâlid, Türk Hakimiyeti, s. 10.

“geri, barbar, ilkel bir millet” olarak tanımlayarak Osmanlı topraklarına yönelik sömürgeleştirme projelerine meşruiyet kazandırmak isterler. Halil Hâlid Bey, İngiltere’deki Türk düşmanlığının yükselmesi üzerine *A Study in English Turcophobia* adlı eserini kaleme alarak Türk düşmanlığının kimler tarafından tahrik edildiğini göstermeye çalışır. Ona göre “birçok önemli kuruluş, kapitalist gazeteler ile emperyalist politikacılar bu Türk karşıtı kampanyada hayati bir rol oynadı.” Yine bu kitleler tarafından “Türkiye’yi taciz etmek için Balkan Komitesi, İngiliz Ermeni Birliği gibi topluluklar oluşturuldu.”³⁸⁰

İngilizler, Türklere karşı düşmanca politikalarını özellikle Balkanlardaki karışıklıklar esnasında üst düzeyde sergilemeye başladılar. Halil Hâlid Bey’e göre bu tarihten sonra İngilizlerin Balkanlara yönelik politikaları genel hatlarıyla şöyle olmuştur:

Balkanlarda kim memleketimiz ile çatıştı ise İngiliz diplomasisi ona taraftarlık gösterdi. Uluslararası ihtilâf anlarında İngiliz devlet adamları ve basını hemen genellikle hükümlerini milletimizin rakipleri lehinde veriyorlardı. İngiliz propagandasının aleyhimizde kötü fikirler doğmasına veya artmasına çalışmadığı mühim bir memleket kalmamış gibidir. İngiltere hayli zaman Türkiye’nin gayrimüslim unsurlarının ve hatta bunlardan en zararlı olanlarının bile iddialarını destekleyerek kayırmıştı. [II.] Meşrûtiyetten sonra da Müslüman vatandaşlarımızdan olup da Türk ırkından bulunmayan unsurlar lehinde bir merhamet ve himâye tavrı takındı. Meşrûtiye dönemindeki parti kavgalarında bile oyunlar oynadı.³⁸¹

Halil Hâlid Bey, Türk düşmanlığı politikasının mimarlarının başında, 1880-1885 yılları arasında İngiltere’nin başbakanlığını yürüten William Ewart Gladstone’un geldiğini savunur. Gladstone, Türk milletine sayısız hakaretler yöneltmiş ve tüm bunları da

380 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 6.

381 Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, ss. 21-22.

“Türkler, Asya’nın içlerine geri sürülmelidir” şeklindeki emperyalist projelerine dayanak olarak kullanmaya çalışmıştır. Gladstone, bir konuşmasında aynen şöyle diyordu:

Türkler, insanlığın insan olmayan numuneleridir. Medeniyetimizin bekası için onları Asya steplerine geri sürmeli veya Anadolu’da yok etmeliyiz. Türklerin yaptıkları kötülükler yalnız bir surtte ortadan kaldırılabilir: Kendileri yok olmakla.³⁸²

Gladstone, aynı tarihlerde Türklerin Bulgarlara yönelik katliamlarını işleyen bir kitapçık yayınlar. Kısa sürede birkaç baskısı yapılan kitapçıkla İngiliz halkı Türklere karşı tahrik edilmiştir. Gladstone’un Osmanlı’yı alabildiğine kötülediği kitapçıkta; “Türkler için en iyi yol pılı partılarını toplayıp, gitmeleridir...” denilmektedir. Türk düşmanlığı öylesine körükleniyordu ki Türkiye’ye sempati duyan Muhafazakar Parti Hükümeti bile bu sempatisini kaybetmişti. Andre Maurois, *İngiltere Tarihi* adlı yapıtında “Gladstone arka arkaya vermeye başladığı nutuklarla İngiliz kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirdi” diye yazmaktadır.

Gladstone’un başbakan olarak iktidarda kaldığı dönemde Türk düşmanlığı politikası iyice yayılır. Özellikle basın aracılığıyla Türklük ve Osmanlılık kavramlarına karşı İngiliz kamuoyuna şiddetli bir beyin yıkama programı uygulanır. Uydurma haberlerde; “Türk barbarlığı”, “Türk vahşeti” gibi başlıklarla ön plana çıkarılır. 1897 Türk-Yunan Savaşı’nı yerinde izleyen İngiliz milletvekili Sir Ellis Achmead Bartleti, anılarında İngilizlerin Türklere karşı birdenbire başlattıkları düşmanlık konusunda şunları söyler:

1894 yılı Aralık ayını izleyen on ay içinde gazeteciler, karışıklıklar hakkında aş ve esas olmayan birtakım söylentilere dayanarak Türkler aleyhinde en kötü şeyleri yazdılar.

382 Süleyman Kocabaş, *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar: Türkiye ve İngiltere* (1. Baskı), (İstanbul: Vatan Yayınları, 1985), s. 231.

Bunların dillerine doladıkları olayların ya hiç aslı yoktu yahut çok önemsiz iken abartılmıştı. Gazeteciler gerçekte asla yapılmamış şeylerden dolayı Türkleri ve Osmanlı Hükümeti'ni vahşet ve dehşet ile suçladılar. İngiltere'de dokuz ay hiç mevcut olmayan hallerden dolayı Türkler, Türk askeri ve Osmanlı Hükümeti hakkında ağır şeyler yazdılar. Türkler, vahşice hareketler yapmakla suçlandılar, iftiraya uğradılar. Bazı teröristlerin serbestçe hareketlerini önlemek için alınan önlemler sonucu doğal olarak birkaç yüz kişi öldü ise İngiliz gazeteleri bunu otuz, kırk bine çıkarmaktan çekinmediler.³⁸³

Halil Hâlid Bey, İngiliz basınındaki bu kampanyanın zamanla Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan diğer Müslüman toplulukları da kapsayacak şekilde genişleyerek devletin yıkıldığı tarihe kadar hız kesmeden sürdürüldüğünü kaydeder:

İngiliz basınındaki Türk karşıtı kampanya durmadan devam etti. Bu kapitalist gazeteler Türk karşıtı ittifakta daha histerik bir tutum sergileyerek kampanyalarını insanlık, Hristiyanlık ve Avrupa medeniyeti adına yürüttüklerini söylediler. Sadece Türkler değil Osmanlı Devleti'nin Türk olmayan Müslüman unsurları da "fanatikler ve vahşiler" olarak isimlendirilip saldırıya uğradılar. İngiliz emperyalizminin en son siyasi modası bu Türk olmayan Müslümanları Türk hakimiyeti altında acı çeken kurbanlar olarak isimlendirmek oldu.³⁸⁴

Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı Yıllarında İngilizlerin Osmanlı Politikası

İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinin yanında birçok Türk aydını da Meşrutiyet ilan edilerek parlamento-
nun yeniden açılmasıyla azınlıkların haklarını bahane eden Avrupalı devletlerin artık Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışamayacağını düşünüyorlardı. Özellikle İngiltere'nin bu gelişmeden memnun olacağı ve Osmanlı

383 Sir Achmed Bartlet, *Teselya Ma'rekesinde*, (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1315), ss. 12-13.

384 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 6.

yönetimine uyguladığı baskılardan vazgeçeceği yaygın bir kanaatti. Ancak ortaya çıkan gelişmeler beklentileri boşa çıkardı. Ne İngilizlerin Türkiye'ye bakışında olumlu bir gelişme yaşandı ne de yeni rejimi kuran kadro İngilizlerden iltifat gördü. Halil Hâlid Bey, İngilizlerin yeni rejimle olan ilişkilerini şöyle ifade eder:

Osmanlı Anayasasının ilan edilmesinden sonra İngiltere tarafından Türkiye'ye son derece kötü bir şekilde muamele edildi. Yeni Türk rejiminin devlet adamları İngiltere'den herhangi bir aktif yardım alamadılar. Aslında onlar engellenme ile karşı karşıya kaldılar. Onlar idari düzenlemeler ve kamusal işler hususunda yardım almak için İngiltere'ye başvurdıklarında İngiltere'nin engellemesiyle karşı karşıya kaldılar. Doğu sorununda İngiliz devlet adamları, bütün Doğu halklarının bağımsızlık ve özgürlüğünün ölümcül düşmanı olan Rus Çarlığına karşı oldukça yumuşak davranmaya başladılar. Kısaca, İngiliz emperyalistlerinin saldırgan projeler içinde olduğu bütün Doğulu gözlemciler tarafından bilinebiliyordu. İngiltere'deki şoven İngiliz memurları savaşın başlayacağını işaret ediyorlardı ve ateşli bir yiğitlikle sadece Mezopotamya'da değil bütün Batı Asya'da İngiliz otoritesini ileri sürmeye hazırlanıyorlardı.³⁸⁵

Meşrutiyet'in ilanından sonra İngiltere'ye giden Türk parlamenterler hakkında da İngiliz basınında aşağılayıcı ifadeler kullanılmıştır. Bu konudaki örneklerden biri de 17 Kasım 1909 tarihli *The Times* gazetesinde yer alan Dr. Edwin Freshfield imzalı mektuptur. Doktorun Türk parlamenterleri aşağılayan mektubuna karşılık Halil Hâlid Bey gazeteye cevabi bir mektup gönderir. Mektubunda "Türk parlamenter temsilcileri -herhangi bir parlamentonun liyakatsiz üyeleri olarak anılamayacak ölçüde- yüksek kültürlü, dürüst ve yetenekli insanlardır" diyen Halil Hâlid Bey, bu tür yazılar yazan insanların asıl niyetlerinin Türkiye'nin gözünü korkutmak olduğunu belirtir:

Son zamanlarda Avrupa'daki bir kısım insanların, özellikle Girit meselesinde Helenik emelleri tahrik edici bakış

385 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, ss. 5-6.

açısından kitaplar ve risaleler neşretmekte, bazı gazetelere makaleler yazmakta olduklarını görmekteyim. Bu insanlar, sözü edilen emellerine engel olarak gördükleri Türkiye'deki yeni nizamdan hoşlanmadıklarını gizlemiyorlar. Dr. Freshfield bu insanlardan biriyse, ona, yeni Türkiye'nin bu usullerle gözünün korkutulamayacağını bildirmek isterim.³⁸⁶

Türkiye, I. Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra İttifak devletlerinin yanında yer alınca İngiltere'de "en yüksek mevkideki bakanlardan tutun da Fleet Street'teki politika yazarlarına kadar herkes Türkiye'ye lanet okumaya ve Türkiye'yi tamamen yok etmek arzularını dile getirmeye başladılar." Halil Hâlid Bey'e göre İngilizler, bu tutumlarında haklı değillerdir. Çünkü "Türkiye kendisini sadece Alman Kayzerinin ajanlarının kışkırtmaları ile bu savaşın içine atmamıştır." Aksine Türkiye'nin savaştaki pozisyonunu İngilizlerin tutumu belirlemiştir:

Şayet İngiltere hükümeti savaş öncesi yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zavallı liderlerine biraz dostluk gösterseydi, onlar bu savaşa girmeye cesaret edemezlerdi. Türklere sempatik olmayan bir şekilde muamele edilmesi ve karşılığında hiçbir şey vermeden onlardan çok fazla talepte bulunulması, baskı kampanyalarıyla onların sürekli gözlerinin korkutulması ve onlardan pan-İslamîk ve pan-turanik politikalar yürüttüklerinden dolayı şüphelenilmesi ve İngiltere'nin istilacı emperyalizmi, onları umutsuzluğa düşüren başlıca faktörler olmuştur. Bir Alman şirketi tarafından yapımı üstlenilen Bağdat Demiryolu projesinde İngiltere'nin gönlünü almak için yıllar önce ona da pay verilmek istenmiş fakat bu teklif İngilizler tarafından reddedilmiştir. Müslüman Doğu'yu tamamen birbirine bağlayan Hicaz Demiryolu Projesi de İngiliz emperyalist gazeteleri tarafından yoğun bir şekilde eleştiriye maruz kalmıştır. Çünkü bu projenin İngiltere'nin nüfuzu altındaki Müslümanlara da hitap eden bir yönü vardı.³⁸⁷

386 Halil Hâlid, "Meşrutiyet'te İzmir ve İstanbul", *The Times*, 27 Kasım 1909.

387 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 5.

I. Dünya Savaşı'na müteakip yapılan ateşkes anlaşmasından sonra iki ülke arasında dostça ilişkilerin başlaması beklenirken yaşanan gelişmeler, "İngiltere'deki Türk düşmanlığında bir değişme meydana gelmediği" yönündedir. Halil Hâlid Bey, bu durumdan basını da etkin bir şekilde kullanarak Türk düşmanlığını beslemeye devam eden bazı kuruluşları sorumlu tutar.

Savaş sonrası Türkiye'ye saldıranlar ağırlıklı olarak "İngiliz savaş suçlularına kötü muamele edilmesi" ile "Ermenilere yapılan muameleleri" ön plana çıkardılar. "Orta Çağ inançlarıyla Türklere saldıran birtakım etkili kuruluşlar" tarafından yürütülen çalışmalara *The Times*'daki köşe yazarları da destek verdi. Bu kuruluşlar sürekli olarak "Türkler, Ermeni ve Asurî Hristiyanları son derece acımasız bir şekilde katlettiler" şeklinde propaganda yaptılar. Bundan başka "Doğu'da acı çeken Asurî Hristiyanlarına yardım amacıyla bir de fon oluşturuldu."³⁸⁸

Aralarında dönemin Dışişleri Bakanı Robert Cecil ile Başbakan Lloyd George'un da yer aldığı İngiliz politikacılar, yaptıkları konuşmalarda sürekli olarak Türkler hakkında onur kırıcı ve tehditkar sözler sarf ediyorlardı. Bu kişilerin devletin en üst makamlarını işgal ediyor olmaları, Halil Hâlid Bey'e göre İngilizlerin Türklere yönelik niyetlerini açıkça göstermektedir:

Halâ Dışişleri Bakanı olan Robert Cecil kinci bir eda ile şunu deklare etti: "Türkler şimdi bizim hakimiyetimiz altındadırlar". Aşık bir şekilde görülüyor ki bunlar insafsızca Türklerin üstesinden gelmek niyetindedirler. Böyle şovence bir zihniyete sahip olan bir adamın Milletler Cemiyeti'nin planlayıcılarından biri olması, insanı hayrete düşürmektedir. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından birkaç ay sonra Lloyd George halka yaptığı bir konuşmada Türkler hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Düşmanlarımızın en hakir görüneni." Bu nazik

388 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 7.

olmayan ifadeler Doğu'da İngiltere'yi en fazla zorlayan millete karşı yapılmıştır.³⁸⁹

Ateşkesten sonra denetim bahanesiyle Anadolu'nun muhtelif şehirlerine gönderilen subaylar da İngiltere'deki genel havaya uygun olarak diktatörce davranışlar sergiliyorlardı. Halil Hâlid Bey, ateşkesin imzalandığı dönemde gerçekleştirilen bu tür eylemlere Türk milletinin boyun eğmeyeceğine ve ilk fırsatta gerekli cevabı vereceğine olan inancını şu cümlelerle ifade ediyordu:

Türk halkı, şu anda bu saldırganlığa direnme yeteneği olmamasına rağmen, bu emperyalistleri uzun bir süre bu tür muameleleriyle hatırlayacaktır. İngiliz emperyalistlerinin sevinçlerini boşa çıkarmasalar da fırsatını bulur bulmaz ve zamanı gelir gelmez çiğnemen haklarının ve zedelenen onurlarının intikamını alacaklardır.³⁹⁰

İngiltere'de "Türk Düşmanlığı" ve Balkan Komitesi

İngiltere'de Türk düşmanlığının yayılması için çaba sarf eden en önemli örgüt, Balkan Komitesi'ydi. Balkan Komitesi; "Makedonya'da kargaşalıkların alevlendiği sırada" meydana çıkmış ve "ara sıra Osmanlı Ermenilerine ilgi gösterir gibi olmakla beraber asıl faaliyetini Balkan hükümet[ler]inin faydasına ve Osmanlı Devleti'nin aleyhine hizmet hususunda göstermiş" bir örgüttür. Komite kendisini Türklerin değil "zalim ve baskıcı hükümetin düşmanı" olarak tanıtır. Ancak Halil Hâlid Bey'e göre bu iddianın gerçek durumla ilgisi yoktur. Komite, Osmanlı Devleti ile istibdat idaresini birbirinden ayırmadığı gibi Avrupa kamuoyunu Türkler ve Müslümanlar aleyhine tahrik etmekten de geri durmamaktadır: Balkan Komitesi'nin "Türklük ve

389 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 8.

390 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 16.

İslamiyet hakkındaki teşebbüslerinde insaf kurallarına ve mantığın tamamen dışına çıkması” üzerine Halil Hâlid Bey, yukarıda zikredilen *A Study in English Turcophobia* ünvanlı eserini neşreder. Bu kitaptan başka çeşitli gazetelere, komitenin Türklere yönelik saldırılarını protesto etmek babından birçok yazı kaleme alır. *Sırat-ı Müstakim*’de yayımlanan bir yazısında komite hakkında şunları söyler:

Vaktiyle Balkan komitesinin kamuoyunu galeyana getirmek ve Avrupanın güçlü devletlerini müdâhaleye teşvîk için gerçekleştirilmiş olan teşebbüslerindeki Haçlı hissiyatından dolayı idi ki İngiltere’nin bazı şehirlerinde alenî protesto toplantılarında muhalif bir akım ve itiraz meydana getirmek üzere yaftalar yayınlatmış idim. Defalarca *Times*, *Morning Post*, *Standart* gibi bilindik gazetelerde bu Komite’ye reddiye yazmış idim ki bahsi geçen gazetelerden bunların kesilen suretlerini kitap şeklinde yayınlasam bu Komite tarafından Müslüman Osmanlıların geçmiş baskıcı hükümetten³⁹¹ hiç de ayırılmamış olduğu ve düşmanlığın baskıcı yönetim kadar İslâmiyet aleyhinde dahi söz konusu olduğu ortaya çıkar.³⁹²

Komitenin çalışmalarından biri de Avrupa kamuoyuna Osmanlı Devleti’nin geri ve barbar, Balkan milletlerinin ise medeni ve ileri olduğu propagandası yapmaktır. Bu propaganda ile Avrupalıların zihninde, Balkanlar’daki medeni Hristiyan toplulukların geri kalmış Türklerin boyunduruğundan kurtarılması gerektiği anlayışı oluşturulmaya çalışılmaktadır:

Yine bu komitenin birkaç sene uğraşarak Londra’da vücuda getirmiş olduğu (Balkan Sergisi)nin Bulgar, Sırb, Karadağ vs şubelerinde bu memleketlerin sanayi, ticârî ve medenî gelişmeleri vesâiresi hakkında muntazam daireler mevcut olduğu halde Osmanlı şubesi yalnız bir dükkan-
dan ibâret idi ki bunun da içi Türklük ve Müslümanlık aleyhinde çirkin sözler ve tiksindirici ithâmlar ile dolu

391 Komitenin karşı olduğunu iddia ettiği baskıcı hükümet Sultan II. Abdülhamid yönetimidir.

392 Halil Hâlid, “İngiltere’de Balkan Komitesi ve Meslek-i Mazi ve Müstakbeli”, *SM*, c. 4, no: 99, ss. 360-361.

yazılmış veya yazdırılmış olan kitaplar ve risaleler ile güya Hristiyan vatandaşlarımız hakkında gerçekleştirdiğimiz vahşice cinayetlerin hayali tasvirleri ile doluydu.³⁹³

Balkan Komitesi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni şartlara uygun olarak eski yöntemlerini değiştirir ve birdenbire İttihat ve Terakki Cemiyeti ile dostça ilişkiler kurma çabası içine girer:

Meşrutiyetimizin ilanından sonra bu Balkan Komitesi, İngiltere'de varlığını devam ettirmesini gerektiren bir hal göremediğinden derhal yön değiştirerek bir Türk taraftarlığı meydana sürmüştü. İngiltere'ye ziyaret maksadıyla gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti heyetine davetler ve ziyafetler vererek bu dostluğunu ilana başlamıştı.³⁹⁴

Halil Hâlid Bey, komitenin dostluk iddialarını gerçekçi bulmadığını "fakat kalbim bu dostluk iddiasına bir türlü inanmamıştı" sözleriyle ifade eder. Komite, bu dostluk gösterilerinin üzerinden çok geçmeden Şark'ta yeni siyasi gelişmelerin meydana geldiği gerekçesiyle büyük bir kongre toplar. Toplantının Türk siyasetinde iç çekişmelerin arttığı ve Türklere yönelik saldırıların yoğunlaştığı günlerde yapıldığına dikkat çeken Halil Hâlid, dönemin genel vaziyeti hakkında şunları söyler:

Bugün gazeteler ve siyasi kulislerde bir Türk'ün hakiki bir Müslümanın izzeti nefsi yaralayacak söz ve fikirler dolaşıp durmaktadır. Biz de alabildiğine birbirimizi boğmakla, hasetlik ve fesatlıkla birbirimize haksızlık etmekle uğraşalım. Ama eller uykuda değildir. Her taraftan şahsi garezlerle uğraşmaya koyulduğumuz siyasi ve idari hatalar yaptığımız söylenmeye başladı; her tarafta Makedonya'ya Müslüman göçmenler yerleştirdiğimizden şikayetle Bulgar emelleri destekleniyor; her tarafta Girit vesilesiyle Yunan'a "tecavüz" etmek için genç subaylarımızın heyecan atmosferi oluşturmaya çalıştıkları asılsız iddiası ortaya sürülüyor; her tarafta suni bir tarafsızlıkla Arnavutlara dilimizi ve Arap harflerini kabul ettirmek için zorlayıcı muamelelerde bulunduğumuz söylentisi ortaya

393 Halil Hâlid, "İngiltere'de Balkan Komitesi", *SM*, c. 4, no: 99, ss. 360-361.

394 Halil Hâlid, "Eski Düşman Dost Olmaz", *SM*, c. 4, no: 100, s. 379.

sürülüyor; Anadolu Ermenilerinin yine evvelki zulme uğrayacakları ortaya atılarak yayılıyor. Bu halleri gören ve siyasetçilerin nefeslerindeki değişimini koklayan Balkan Komitesi gözünü dört açtı.³⁹⁵

Halil Hâlid Bey, komitenin böyle bir ortamda yaptığı kongrede Türkiye ile alakalı tali bazı konuları gündeme taşımamasını manidar bulur. Kongrede Türkiye'ye karşı kullanılan dili ise "hem âmirâne, hem nâsihâne, hem de tehditkarâne" olarak niteler. Gerçekten de komitenin Türklere karşı tavrında herhangi bir değişme olmadığı, müdahale için fırsat kollandığı, içtimada sunulan tebliğlerde açıkça görülür:

Komite hangi millet hakkında olursa olsun zulme karşıdır. Zulme uğrayanlar -inançlarından dolayı- yalnız Hristiyan milletleri idi. Bu milletler bundan sonra yine zulme uğrarsa komite zulmedenlerin yok edemeyecekleri bir düşmanı olarak kalacaktır. Kötü idare devam ediyor. Ve halk şimdiki Osmanlı hükümetinden hoşnut değildir denilebilir. Fakat komitemizin varolmasına sebep olan şey zulümdü... Bunun olmadığını tecrübe üzerine anladıktan sonra komitenin "Jön Türk"lere itimadı bulunur. Bu konuda en ziyade söz sahibi olanlardan alınan tavsiyelere göre komitenin tam faaliyet halinde bulunması katiyen istenmektedir. Komitenin devamını ilk tavsiye edenler "Jön Türk"ler idi. Dolayısıyla komite dikkatli bir gözlemci olarak varlığını devam ettirecek ve pek çok yapacak işleri bulunacaktır. Yeni Türkiye hakkında dostane duygular beslemektedir; fakat ıslahatlar yapılamazsa ona tekrar hücum için hazır olacaktır.³⁹⁶

Balkan Komitesi'nin Türklere ve Müslümanlara bakışının tam olarak anlaşılabilmesi için komitenin başkanı Noel Edward Buxtone'un³⁹⁷ 1907 yılında yazdığı

395 H. Hâlid, "İngiltere'de Balkan Komitesi ve Meslek-i Mazi ve Müstakbeli", SM, c. 4, no: 99, s. 361.

396 "İngiltere'de Balkan Komitesi...", SM, c. 4, no: 99, s. 361.

397 "Balkan Komitesi'nin reisi [ve] parlamento reisi Cambridge Üniversitesinin ekânîm-i selase medrese-i azîmesinin mezunlarından Mr. Noel Edward Buxtone bira üretilimiyle büyük bir servet yapmış olan gayet dindar bir Hristiyan ailesine mensuptur ki bu aileden birçokları neden ise Osmanlı Devleti'nin işlerine karışır ve daima kendilerince yerine getirilecek insani vazifeler bulmaya çalışırlar. Hatta Mr. Buxtone'un

Avrupa ve Türkler adlı kitabına da başvuran Halil Hâlid Bey, kitabın “Türkler ve İslâmiyet hakkındaki değerlendirmesi her sahifede hayret ve hiddetle göze çarpar ise de asıl nefret nazarıyla okunan yerleri (70)inci sahifeden başlayan dördüncü fasıldadır” diyerek aşağıdaki alıntıyı nakleder:

Türkler Avrupa’ya yakışmaz yabancılar olduklarını kendileri de itiraf ederler (!) yerleşmek için değil, yine Asya’ya dönmek üzere Avrupa toprağına geldikleri onlar için bir darbı mesel olmuştur. Fakat kanlı bir şekilde geldikleri gibi yine kanlı bir şekilde oradan çıkacaklardır. Türk’ün Peşte ve Atina hakkındaki hukuki hakkı ne idi ise Selanik hakkındaki hukuki hakkı ondan başka bir şey değildir. Türkler hakim bir sınıftan başka bir şey değildir. Zira Rumeli’de Müslüman köyleri vardır, fakat bunlar gelişi güzel İslam’a sokulmuş Slavlar ile yeni gelmiş Çerkez göçmenlerinden ibarettir. Dolayısıyla Türklerin hakimiyet iddiası için doğal bir hakka sahip olacakları yolundaki değerlendirme Makedonya’ya uygulanamaz.

Muhammed dininin Afrika’nın vahşi kabilelerinin mevcudiyetini yükseltecek kudreti var ise de Buda ve Hindu mezhepleri dünyaya iyilik ve barış vermiştir; İslamiyet ise dünyaya bir bakıma felaket miras bırakmıştır ki o da idaresine kadir olamadığı milletlere bir fetih hissi vermiştir. Türklerin birçok vasıfları da vardır: Ahmak iseler de kendi halkları arasında sakin ve çalışkan kabul edilebilirler. Başkalarının inançlarına tahammül edemeseler de bizzat dindar ve hakperesttirler. İslami anlayışa göre bir namus anlayışları vardır. İçkili toplantılardan kaçınmaları dahi cahil kaldıkları müddetçedir.³⁹⁸

Halil Hâlid, Türklerle ilgili alıntıyı “bundan aşağısının okuyanların kanlarını beyinlerine sıçratacağı” gerekçesiyle sonlandırır ve Buxtone’un İslamiyet aleyhindeki görüşlerinden bazı aktarmalar yapar:

küçük kardeşi Leland bundan dört sene önce Yemen seyahatinden döndükten sonra [bir haber] şirketi vasıtasıyla gazetelere seyahati hakkında yaptığı röportajda Yemen’de aç kalan Türk askerlerinin Arap savaş esirlerini kesip yediklerini rivayet etmiş idi.” Bkz. Halil Hâlid, “Eski Düşman Dost Olmaz”, SM, c. 4, no: 100, s. 380.

398 Halil Hâlid, “Eski Düşman Dost Olmaz”, SM, c. 4, no: 100, s. 379.

İslahat hakkındaki ümitlere karşılık üzücü bir cevap verilir. Yani Türkler daha iyi adamlar yapılmak istenildikçe daha fena olur. Onlar eski şekil büyük Doğu diktatörlerinden başka bir şey ortaya koyamazlar. Kafalarını koparmaya Allah tarafından memur oldukları (köpek gavurlar) hakkında değişmez bir nefretleri vardır.

Müslümanlar ile Hristiyanların vasıfları tartışılırken cinayet dengesinden bahsetmek insanı yücelten başlıca yol [din] hakkında şüphe uyandırmak demektir. Bu inançlar ise bir; bütün inanç sahiplerinin ve milletlerin adalet, asayiş ve hürriyet temini ile hayat, mülk edinme ve aile namusunun korunmasına en üst derecede müstahak olmaları, iki; bilgi, sanayi ve maddi servet gelişimi, üç; bir adamın yalnız bir eşe sahip olması, dört; kadınların erkekler gibi ruha sahip olmaları, beş; çocukların kutsanması, altı; bozulmuş olan hükümetin iyi, zorbalığın fena olması. Müslüman sıfatıyla Türkler, bu gibi hukuk ve kuralları tamamıyla reddederler. Hristiyanlık'la temasta bulunmazdan evvel İslamiyet Türklerin gözlerini kapamış olsa idi onların ne halde bulunmuş olacaklarını kendi cinslerinden olan ve dünyanın en gelişmiş milletlerinden bulunan Macarların halinden anlayabiliriz. Mukaddes kitapları miladi yedinci asırda Arabistan'a uygun olan yönetim tarzını ortaya koyar ve dini hükümleri değişmez.³⁹⁹

Ermeni Meselesine Bakışı

19. Yüzyılın Sonlarına Kadar Osmanlı Ermenileri

Osmanlı Devleti'nde toplumun Müslüman olmayan unsurları kendi içlerinde farklı din ve milliyetlere sahip olduklarından bunların kendi "işlerini düzenlemeleri kiliselerine, okullarına ve ailelerine bırakılmıştır. Türkçe devlet dili olarak Müslüman olmayan hiçbir millette zorla dikte ettirilmemiştir. Türkleştirmeye yönelik herhangi bir teşebbüs söz konusu değildir."⁴⁰⁰ Bütün

399 A.g.m., s. 380.

400 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 10

bu hakların yanında gayrimüslimlerin Türklerin yapmakla yükümlü oldukları askerlik gibi işlerden de muaf tutulmaları onlar için önemli bir avantaj olmuştur.

Kendilerine sağlanan haklara rağmen gayrimüslim tebaa bazı Avrupalı devletlerin tahriklerine kapılarak Osmanlı Devleti'nin kendilerinden askerlik yapmalarını karşılığında aldığı cüzi vergiler dahil önemli önemsiz birçok konuyu gerekçe göstererek huzursuzluk çıkarmışlardır. Bununla da yetinmeyerek zulüm gördükleri iddiasıyla Avrupalı devletlerin müdahalesini istemişlerdir.

Avrupalıların tahrikiyle ayrılık faaliyetlerine giren milletlerden biri de Ermenilerdir. Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreçte Türk-Ermeni ilişkilerine dair değerlendirmelerine hem 1903 yılında yazdığı hatıratında hem de 1919 yılında kaleme aldığı *İngiliz Emperyalistlerin Türk Düşmanlığı* adlı eserinde yer vermiştir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan gelişmeler hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devlet içerisinde Türklerle birlikte yaşamışlardır. Tarihi süreç incelendiğinde açıkça görülecektir ki Osmanlı toprakları içinde yaşayan gayrimüslim milletler arasında Türklerden en fazla yakınlık gören topluluk Ermenilerdir. Türklerin bu toplumla ilişkileri tarih boyu dostane bir surette devam etmiştir. Halil Hâlid Bey, iki toplum arasındaki ilişkilerin başlama sürecini şu şekilde aktarmaktadır:

Osmanlı İmparatorluğu kurulurken Ermeniler bu imparatorlukta son derece dağınık bir şekilde yaşıyorlardı ve herhangi bir yerde bağımsız bir Ermeni varlığı da yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişine karşı çıkan herhangi bir silahlı Ermeni gücü de olmadı. Aslında Ermeniler bu imparatorluğun gelişmesini desteklemişlerdi ve Osmanlılar nereye giderlerse onlar da gitmişler ve Osmanlı'nın yayıldığı her yerde yerleşmişlerdi. Böylece Avrupa vilayetleri

de dahil olmak üzere bütün Osmanlı kasabalarında Ermeni topluluklarına rastlanıyordu. Daha sonraki yıllarda İmparatorluk'ta yönetim mevkilerinde birçok ayrıcalıklar elde ettiler.⁴⁰¹

Avrupalı Devletlerin Tahriki ve Ermeniler

Halil Hâlid'e göre kendilerine her türlü şahsi teşebbüs imkanının yanında Osmanlı hükümetlerinde bakanlıklar, mahkeme üyelikleri, senato ve parlamento üyelikleri gibi üst düzey devlet kademelerinde görev alma hakkı da tanınan Ermeniler, 19. yüzyılın sonlarına doğru devletin yıkılması için faaliyet göstermeye başladılar. Ermenileri böyle bir faaliyetin içine sürükleyen devletlerin amacı; Ermenilerin bağımsızlığını temin etmek değil onları Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında bir araç olarak kullanmaktı.⁴⁰² Hâlid Bey, yıllarca Türklerle birlikte huzur içerisinde yaşayan bu topluluğun tavrındaki değişikliği şöyle açıklar:

İki millet arasında kötü duyguların oluşması son derece yeni bir gelişmedir. Problem, Çar'ın Ermenileri "baskı altındaki Hristiyan millet" ilan etmesiyle başladı. Mısır'ın işgalinden sonra Osmanlı ile olan dostça ilişkilerini sona erdiren ve Doğu ile ilgili birçok meselede Rusya ile birlikte hareket etmeye başlayan Büyük Britanya da hemen hemen aynı zamanlarda Ermeni sorununda Türkiye'nin aleyhine bir tutum takınmaya başladı. Bu andan itibaren hiçbir İngiliz devlet adamı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü hususunda bir tek söz etmedi. Aksine, paylaşım-dan aslan payını almak için bazı İngiliz devlet adamları Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hızlandırmak için çaba sarf ettiler. Kitchener, Curson Cromer ve Milner gibi devlet adamlarının konuşma ve yazılarında bu tür delillere rastlamak ve İngiltere'nin Yakın Doğu'daki yayılma planlarının gerekliliğine ilişkin ifadeler bulmak zor değildir. Modern İngiliz devlet adamları Türkiye'nin bir tampon devlet olarak varlığının artık gerekli olmadığı kanaatine vardılar. Onlar Türkiye'nin bir gün tekrar güçlenmesi

401 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 10

402 Halil Hâlid, *Kanun-ı Esâsi*, no: 17, 19 Nisan 1897, ss. 5-6.

durumunda kendi kontrolleri altındaki Müslüman ırklar için bir toplanma noktası olabileceğinden korktular. Ermenileri baskı ve zorlamalara karşı koruma bahanesiyle, onlar ve onların basındaki temsilcileri Türkiye'deki kötü yönetime saldırmayı adet haline getirdiler. Acaba Türkiye gibi İngiltere'nin de içişlerine birkaç yabancı güç müdahale etse ve İngiltere de Türkiye gibi birkaç yabancı güç ile uğraşmak zorunda kalsa, İngiltere'nin yönetimi Türkiye'ninkinden farklı mı olurdu? İngiliz yöneticiler, nerede Türk yönetiminden rahatsız olmuş bir Ermeni görseler ona karşı insancıl duygularını göstermekte tereddüt etmediler ve özellikle Ermeni nüfusun yoğun olduğu vilayetlerde uzman yöneticilerin istihdam edilmesi teklifini kabul etmediler.⁴⁰³

Halil Hâlid Bey'e göre Osmanlı Devleti'nin parçalanması için harekete geçen Avrupalı devletler, devrimci fikirler taşıyan çok sayıda Ermeni'yi çeşitli sıfatlarla Osmanlı Ermenileri arasında faaliyet göstermek üzere Türkiye'ye gönderdiler. Türkiye'ye gelen bu komitacıların yakında yıkılacak olan Osmanlı Devleti'nden pay almak amacıyla hareket ettikleri kanaatindedir:

Ermeniler maceracı bir ırktır; onlar herhangi bir yere gidip, yerleşip oranın vatandaşı olabilirler. Bu olaylar olmadan birkaç yıl önce çok sayıda yabancı Ermeni, kendilerine Fransız, İngiliz, Amerikan diye isimler vererek ve bazen öğretmen bazen de misyoner şeklinde Türkiye'ye geldi. Bununla birlikte bu Ermenilerin birçoğu devrimci fikirler taşıyan Rus vatandaşıydı ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan kendi vatandaşlarını ulusal bağımsızlık yönünde kışkırttılar. Bu fikirlerle sarhoş olmuş genç Ermenilerin birçoğu Osmanlı topraklarında böyle bir devletin kurulmasının imkansızlığını düşünemediler ve Ermeni halkının her yerde mutsuz bir azınlık olduğunun farkına varamadılar. Bu fikirler, İngiltere'deki siyasi sempatizanlar tarafından Ermenilerin bağımsızlığı değil de daha iyi yönetimini sağlama adı altında sürdürüldü; fakat bu saçmadır ve açıkça art niyetlidir. Aslında onlar Ermenilerin Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma amaçlarını dile getirdiler. Onlardan her yerde Hristiyan güçlerin -özellikle İngiltere'nin-, diğer bölgeleri Doğulu Hristiyan ırklara vermeden önce,

403 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 11.

çürüyen Osmanlı Devleti'nin bu kısmını kendilerine vereceği yönünde sözler duymaktayız. Osmanlı Devleti'nin parçalanma anını ve bundan sonra da kendi paylarını alarak bağımsız devletlerini kurmayı bekliyorlar.⁴⁰⁴

Halil Hâlid, Ermenilerin Türkleri provoke ederek büyük devletlerin müdahalesini sağlamak için uğraştıklarını ve nihayetinde bunu başardıklarını ifade eder. Türkler aleyhine yaygara koparan İngiliz basını⁴⁰⁵ ise bu kışkırtmalardan hiç bahsetmeyerek doğrudan Türkleri suçlu gösterir:

Ermeniler arasındaki kışkırtma gün geçtikçe büyüdü; provokatörler şu eski metoda başvurdular, yani, Türk halkını öç almaya kışkırtarak, Avrupa'da bir Müslüman fanatizminin başladığı yönünde bir kamuoyu oluşturmak ve büyük güçlerin müdahalesini sağlayarak bölünmeyi çabuklaştırmak. Türkler, ya da daha geniş anlamda Müslümanlar, bu zorba ve zarar verici davranışları kontrol etmek için neler yapılabileceğini konuşuyorlardı. Türk kadınları ve çocukları Anadolu'da kötü muameleye ve hakarete maruz kalıyordu. Türklerin sabrının bitmez tükenmez olduğu söylenebilir fakat onların kadın ve çocuklarına saldırdığınız zaman çok öfkelenirler ve böyle bir durumda dünyada onları kontrol edebilecek hiçbir kuvvet kalmaz. Türkler, Sultan'ın hükümetinin Ermeni kışkırtıcıları ve yabancı devrimcileri engellemek için yeterince güçlü olmadığına kanaat getirdiler. İnsancıl İngiliz halkı acaba bunları biliyor muydu? Hayır; onlar Türklerin lehine olabilecek herhangi bir şeyi bilmek için gayret sarf etmez. Bu ülkenin siyasi gazetecileri, benim ifade etmiş bulunduğum bu gerçeği acaba hiç yazdılar mı? Elbette ki hayır. Çünkü -açıkça söylemek gerekirse- onlar biliyorlar ki Ermeni rüşveti onların siyasetçilerinin elindedir.⁴⁰⁶

I. Dünya Savaşı Sürecinde Ermeniler

Ermenilerin Türklere karşı kışkırtılması I. Dünya Savaşı yıllarında daha da yoğunlaşır. Savaş süresince

404 Halil Hâlid, *Diary of A Turk*, ss. 127-128.

405 Halil Hâlid Bey, İngiltere'de bulunduğu yıllar içinde basında çıkan bu tür yayınlara karşı Osmanlı Devleti'ni müdafaa eden yazılar yazdı.

406 Halil Hâlid, *Diary of a Turk*, ss. 129-130.

İngiltere ve Amerika'da Ermenilerin zulüm gördüğüne dair yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülür. Bol miktarda "Türkiye'nin canavarlığını anlatan kitap ve broşürler" basılıp dağıtılır. Halil Hâlid Bey bu girişimleri "Çok tehlikeli bir zamanda bir halkı Türklere karşı kıskırtmak ve daha sonra da bu halka zulüm yapıyor diye çılgılık atmak" şeklinde yorumlamaktadır. Savaş döneminde sadece Ermenilerin acı çekmediğini ifade eden Halil Hâlid, İngiliz basınının Türklerin uğradıkları zulümleri görmezden gelerek sergiledikleri çelişkiye dikkat çeker:

Ermeniler şüphesiz çok acı çekmişlerdir. Bununla birlikte Türklerin çekmiş olduğu acılar bundan daha az değildir. Ermeni komitaları Türk köylülerine karşı acımasızca bir takım suçlar işlemiştir. Yetişkin erkekler savaşta oldukları için bu komitaların öldürdüğü insanlar genellikle yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan oluşmaktadır. Bu olaylar Çar'ın orduları Doğu Anadolu'yu işgal ettiğinde vuku bulmuştur. Hatta bu kıyımların bir kısmı Çar'ın generalleri tarafından yapılmıştır. Bunlar askerlerini savunmasız Türk halkının üzerine göndermişlerdir. Bu olaylar İngiliz basınında, uluslararası kamuoyunda yankılanırken olayın Türklerle ilgili olan bu boyutu genellikle görmezlikten gelinmiştir.⁴⁰⁷

Gerçekten de savaş döneminde Ermenilere bağımsızlık vaadinde bulunmaları, işgal devletlerinin faaliyetlerini kolaylaştırdı. Üst düzey İngiliz yöneticileri tarafından da tasdik edilen Ermenilerin savaş dönemi gösterdikleri yararlılıklara karşılık Ermeni temsilciler, savaş sonrası İngiltere'den kendilerine vaat edilen bağımsızlığı talep etmeye başladılar. Halil Hâlid Bey'e göre Ermenilerin savaş sonrası nihai hedefleri, Kafkasya'da kurulan Ermeni Devleti'ni Doğu Anadolu'yu da içine alacak şekilde genişletmekti. İngiliz siyasetçileri ve basını da Ermenilerin bu iddialarını temellendirmeye yönelik çalışmalara aktif olarak katılmışlardır. Halil Hâlid Bey, bu çalışmalarla ilgili şu yorumu yapmaktadır:

407 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 13.

Zengin Ermeni liderlerinden Boghos Nubar gibi bazı eski Osmanlı vatandaşları, İngilizce olarak yayımladığı bir yazısında İngiltere'nin Ermenilerin bölgesel taleplerini garanti etmesini istemektedir. Yani bu şu demektir: Geçen yıl Kafkasya'da kurulan Ermeni Devleti Doğu Anadolu'yu da içine alacak şekilde Türkiye'ye rağmen genişletilmelidir. Bu bölgede yaşayan ve ihmal edilemez bir çoğunluğa sahip olan Türk halkının haklarını hiç kimse hesaba katıyor gibi görünmemektedir. Hatta İngiltere'deki bazı gazetelerin siyaset yazarlarına göre bölgeden Ermenilerin avantajına olacak şekilde birçok Türk'ün göç ettiğini tahmin etmekte ve bunun da Sultan'ın bu bölgedeki otoritesini tartışılır konuma getirdiğini iddia etmektedirler. Son derece merhametsiz bir iddia. Dahası, İngiltere kaynaklı bazı bilgilerden hareket eden *Times* gazetesinin İstanbul'daki muhabiri, bölgedeki Türk çoğunluğunun savaş sırasında yapılan katliamlar sonucu oluşturulduğunu söylemektedir. Türkler bir muhabirden, bundan daha taraflı bir açıklama göremezlerdi herhalde.⁴⁰⁸

Ancak İngilizlerin Ermeniler lehine giriştikleri bu gerçek dışı propaganda daha önce hazırlanmış bilimsel raporlar tarafından yalanlanmaktadır:

Eski istatistiklere müracaat etmek son derece kolaydır. Anadolu nüfusunun en sağlıklı tahmini savaştan yaklaşık 16 yıl önce, Duyûn-u Umumiye'nin Fransa temsilcisi olan Vital Guinet tarafından yapılmıştır. Bu kişi Anadolu'nun her yerini karış karış gezdiği için bu coğrafyayı çok iyi tanımaktadır. Onun *Anadolu: Coğrafya, İstatistik ve Yönetim Açısından Bir Karşılaştırma* adlı çalışması açıkça göstermektedir ki Anadolu'nun hiçbir kasabasında Ermeniler çoğunluğu oluşturmamaktadırlar.⁴⁰⁹

Savaş sonrası imzalanan ateşkes anlaşmasına da dikkat çeken Halil Hâlid Bey, İtilaf Devletlerinin yaptıkları propagandaya rağmen Ermenilerin Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluk olmadıklarının farkında olduklarını belirtir. Şöyle ki Osmanlı Devleti ile imzalanan ateşkes anlaşmasında Wilson Prensiplerinin 12. maddesi olarak yer alan "Osmanlı Devleti'nin

408 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, ss. 12-13.

409 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 13.

çoğunluk olarak Türklerin yaşadığı bölgelerinin güvenlik ve bağımsızlığı garanti edilmelidir.” cümlesindeki “çoğunluk” ifadesi yerine “tamamen” ifadesini kullanmışlardır. Halil Hâlid Bey’e göre yapılan değişiklikten “bu devletlerin Anadolu’yu parçalama ve yağmalama niyetleri” açıkça görülmektedir.⁴¹⁰

Ermeni İddiaları Üzerine Halil Hâlid Bey-Mr. Gladstone Mektuplaşmaları

William Ewart Gladstone’un⁴¹¹ Avrupa’da Türk karşıtı propaganda yapan isimlerin başında geldiği daha önce belirtilmişti. Özellikle Osmanlı idaresi altında yaşayan Hristiyan unsurların katliama uğradıklarına dair yazdığı yazılar ve heyecanlı nutukları, Avrupa genelinde Türk karşıtı dalganın yükselmesinde etkili olmuştur.⁴¹²

Halil Hâlid Bey, Gladstone’un bu tahrik edici faaliyetlerini protesto etmek maksadıyla kendisine

410 Halil Hâlid, *The Turcophobia*, s. 15.

411 William Ewart Gladstone (1809-1898): Ticaretle uğraşan bir ailenin oğlu olan Gladstone, 1809 yılında Liverpool’da doğdu. Eğitimini Oxford’da tamamladı. 1883 yılında Avam Kamarası’na giren Gladstone, 1834 ile 1835 yılları arasında iktidarda bulunan Peel’in kabinesinde bakanlık görevinde bulundu. 1838 yılında yayımlanan *The State in Its Relation With The Church* adlı eseri, Gladstone’un dini konulara karşı olan ilgisini ve kilise hakkındaki görüşlerini yansıtmaktadır. 1841-1846 yılları arasında Peel kabinesinde ticaret bakanlığı yapan Gladstone daha sonra Colonial sekreteri oldu. 1850 yılında Peel’in ölümünden sonra ise Whig Partisi’ne yöneldi. 1852 yılında Aberdeen hükümetinde maliye bakanı olarak göreve başladı. 1853 yılında bütçeyi hazırlayan Gladstone, Palmerston’un başbakan olmasından sonra bu görevinden istifa etti. 1859 yılında ise Palmerston kabinesinde yine aynı göreve atandı. 1860 yılında Cobden-Chevalier’i Fransa ile serbest ticaret yapılması konusunda destekledi. 1868 yılında başbakan olan Gladstone, 1875 yılında geçici olarak politikadan ayrıldı. Ancak Bulgar katliamına (!) engel olabilmek amacıyla geri döndü. Liberal ve radikal kabinenin başına geçti. En son 1892 yılında basbakanlık yapan Gladstone, 1894 yılında görevinden istifa etti.

412 “Gladstone’un ‘Bulgarlara Zulüm’ ünvânı altında başlayan mücâdelesinden beri silsile ile Ermeniler, Makendonyalılar, Yunanlılar ve daha bilmem neler lehinde yapılan gösteriler münâsebetiyle Türkler aleyhinde İngiltere ve Amerika’daki kiliselerde edilen lanetler, mitinglerde savrulan küfürler ve gazetelerde yazılan ithamlar hemen tekdüze devam edip gidiyordu.” (bkz. Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti*, s. 99).

defalarca mektup⁴¹³ gönderir. Bu mektuplardan birisi, 10 Ağustos 1895 tarihli *Pall Mall* gazetesinde yayınlanır. Gazete, Halil Hâlid Bey'in Gladstone'a Ermeni meselesi hakkındaki gerçekleri anlatmak için yazdığı mektupla birlikte Gladstone'un cevabi mektubunu da neşreder.⁴¹⁴

Saygıdeğer W. E. Gladstone'a

Beyefendi, korkarım bir Türk'ten mektup almak sizi pek memnun etmez, çünkü şu an Osmanlılar ve Türkler olarak bilinen Müslümanlara olan tiksintinizi hepimiz biliyoruz. Sizin Türklere karşı olan kişisel düşmanlığınızın sebebiyle ilgili ortada dolaşan hikayelere inanmıyorum. Sizi, sizden yardım isteyen bazı Doğulu Hristiyanlara yardım etmeye zorlayan muhtemelen vicdanınızdır ve bu aynı zamanda sizin Türkler'e karşı gösterdiğiniz kesin ve güçlü kinin de sebebidir. Çünkü hiç şüphem yok ki, sizin kalbinizdeki hoşgörüden ve sizin iyi bir Hristiyan olmanızdan yararlanan ricacılarınız, sizi zulüm ve eziyet hikayeleriyle Türklere düşman etmeye çabalamışlardır. Eğer Müslümanlar size dogmatizm adı altında değil de kendilerine bazı Doğulu Hristiyanlar tarafından yapılan zulüm ve gaddarlıklara karşı gösterdikleri adalet ve insanlıkla tanıtılsalardı, eminim onlara karşı böyle sert olmazdınız.

Örneğin; Bulgarlar savunmasız Müslüman kadınları ve çocukları ağaçlara astıktan sonra üzerlerine gaz döküp yakmışlardır. Slavlar ellerine düşen Müslüman savaş esirlerinin canlı canlı derilerini yüzmüşlerdir ve Ermeni dağlıları köylerine hükümetin bildirilerini duyurmaya gelen jandarmaları öldürüp silahlarını almışlar, evlerine misafir olarak getirdikleri Kürtleri de zehirleyip soymuş ve daha sonra cesetlerini gizli yerlere gömmüşlerdir.

Gerçekten de özgürlükleri ellerinden alınmış bir topluma yardım etmek ancak sizin gibi büyük bir insanın onuruna yakışırdı. Eğer Türkler de sizin gibi bir lidere sahip olsalardı, onlar da özgürlüklerini kazanırdı. Ama sadece Hristiyan değil de Müslüman oldukları için her türlü iftirayla bu insanları sevdiği yurtlarından çıkarma, özgürlüklerini,

413 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.SYS, 2757, 8, 13 Ağustos 1895.

414 *Pall Mall Gazette*, 10 Ağustos 1895.

şereflerini ve mutluluklarını mahvetme çabalarınızı nasıl olur da “insanlık” adı altında sunabilirsiniz.

Osmanlılar, hiçbir zaman Ermenilere düşmanca saldırılarda bulunmamış, hiçbir Ermeni şehrini yıkmamıştır. Aksine Osmanlı, Ermenileri dağınık topluluklar halinde bulmuş ve onları korumuştur. Hatta Türkler en güçlü oldukları zamanlarda bile Ermenilerin diline, kilisesine ve inancına müdahale etmemiştir. Osmanlılar nereye gittilerse Ermeniler onların yanında oraya gitmişler, Osmanlı mülkünün her köşesine yerleşmişlerdir. Bugün varolan meselelerin durumu bunun doğruluğunu kanıtlar. Biliyorum ki, bu tarihi gerçekleri milletlerin tarihleri hakkında sizin gibi bilgili birisine anlatmama gerek yok, ama bu gerçeklere bakarak nasıl olur da Ermenilere yüzyıllardır Türkler tarafından zulmedildiği neticesi çıkarılabilir? Gerçek şudur ki; bir müddettir bazı üst düzey çevrelerin kabul edilemez kışkırtmaları ülkemizi için için kemirmiştir ve Bab-ı Ali'nin amaçları ve prensipleri, yegane amacı kendi kişisel güvenliğini sağlamak olan ve olayları bu perspektiften gören şimdiki Sultan tarafından engellenmiş ve bu kurumun etkisi son derece azalmıştır. Bu dönemde saray hafiyeleri ve danışmanlar tarafından yönlendirildiğinden dolayı bu durumdan hem Müslümanlar hem Rumlar hem Ermeniler hatta Avrupalılar dahi olumsuz etkilenmişlerdir. Bu dönemde Türklerin adalet ve özgürlüğe Ermenilerden daha fazla ihtiyaçları vardır. Şu anda ülkedeki meseleleri bu kadar kötü duruma getiren ne Türklerdir ne de zalimlikleri ve iğrençlikleriyle ilgili kocakarı hikayelerini tekrarlayarak suçladığınız Türklerin istek ve arzularına göre hareket eden Hükümet'in icraatlarıdır. Müslümanların tarla ve mülklerini yağmalayan finans ve hazine memurlarının, ihanetleri eşyalarının arasında bulunan anlaşma kağıtlarıyla kanıtlanan yabancı işverenlerin, rüşvetin dallanıp budaklanmış hüküm sürdüğü ticari mahkemelerin üyelerinin ve başkanlarının, her şeyi rüşvet ve yolsuzlukla ayarlayan avukatların, gizli mektupları açıp casusluk yapan posta memurlarının ve hatta saray casuslarının ne kadarının Ermeniler olduğunu hiç duymadınız mı? Bu Ermenilerin yalan dolan ve düzenbazlıkla parçalamak istediği sadece Türkler değil, bütün Türkiye insanlarıdır. İnsanların hataları üzerinde durmak bizim adetimiz değildir; ama bu “Ermeni Meselesi” adı altında yapılan saldırılar milli birliğimize ve şerefimize karşıdır

ve bizim dinimiz, doğal olarak nezaketle cevap vermeyi bize emreder.

En fanatik Müslümanlar bile İncil'in Tanrı'nın kelamı olduğunu, İsa'nın onun ruhu olduğunu ve her Hristiyan kilisesinin Tanrı'nın evi olduğunu kabul ettikleri halde, Doğulu fanatik Hristiyanlar Müslümanlardan o kadar çok nefret ederler ki İslâm ve Muhammed ismini bütün dünyadan silmeyi büyük bir zevkle isterler. Geçmiş yüzyıllarda bile Doğulu Hristiyanların dininin ve milli birlikteliğinin hep Müslüman ülkeler tarafından korunmuş olmasına rağmen, günümüzün bu uygarlaşmış çağında bile Slav boyunduruğu altındaki Müslümanların kendi vicdan hürriyetlerine yapılan durmak bilmeyen saldırılardan kurtulmak için kendi sevgili anayurtlarını terk edip en kötü şartlar altında Türkiye'ye göç etmesi işte bundan kaynaklanmaktadır. Bir ırkın bütün bireylerini sadece Müslüman oldukları için aşağılamadaki ısrarınız, herkesin saygısını kazanmış büyük bir isme yakışmaz. Sadece kulaktan dolma bilgiye dayanan, bize karşı sarf ettiğiniz sözler Doğu toplumlarını, birbirine düşman yapmakta, daha fazla kan dökülmesine sebep olmakta ve siyasi anlaşmazlıkları arttırarak gelişmemizi ve özgürlüğümüzü engellemektedir. Olayların bize gösterdiği gibi kötülüklerin artmasının tek sebebi sizin, sadece dinlerindeki farklılıktan dolayı aynı ülkede yaşayan iki toplumdan birinin taraftarı diğerinin de düşmanı olmanızdır. Sizin ırk ve inanç ayrımı gözetmeksizin Doğu'nun bütün insanlarının mutluluğu ve özgürlüğü ülküsünü desteklemeniz için adalet ve insanlık adına dua ediyorum.

Saygılarımla

Halil Hâlid, Ankara

Bay Gladstone'un Cevabının Kopyası

Beyefendi bana ithaf ettiğiniz Türklere ve diğer herhangi bir ırka karşı kin ve düşmanlığı kesinlikle kabul etmiyorum. Hiç şüphem yok ki bütün bunları iyi niyetle yazdınız; fakat gerçeklerle ilgili cümleleriniz tasdik edilmemiştir. Ben sadece doğrulanmış cümlelere itibar ederim. Ben Türklere karşı açıkça hiçbir suçlamada bulunmadım. Sadece Türk hükümetine karşı bulundum. Halk otoritesi tarafından suçluluklarının kanıtlandığı konularda

onları suçladım. Bence, ben Osmanlı İmparatorluğu'na Sultan'dan ve onun danışmanlarından çok daha iyi bir dostum. Ben hep Türkiye'yi feci kayıplardan kurtarabilecek olan yerel yönetimlere ölçülü bir şekilde güç verilmesi önerisinde bulundum. Bu iyi niyetli tavsiyem reddedildi ve sonuç olarak Türkiye on sekiz milyon insanını kaybetti ve daha da fazlasını kaybedebilir. Bu sözleri iyi değerlendirin. En içten dileklerimle.

Hawarden, 8 Ağustos 1895

W. E. Gladstone

Bu tarihten bir sene sonra Liverpool şehrinde “Ermeniler lehinde akdedilen büyük bir mitingde Gladstone yine uzun bir konuşma yapar.” Türkler aleyhindeki beyanatından dolayı Halil Hâlid Bey kendisine protesto eden bir mektup daha gönderir. Gladstone bu mektuba “kendi hatt-ı destiyle” kısa bir cevap yazar:

Muhterem efendi,

Mektubunuzu acele ile ve fakat memnuniyetle okudum. Ben bizzat hatta makâm-ı resmide bulunurken dahi bazı Türklerle mu'ârefe hâsıl ettim ve onlar hakkında sâdıkâne sûrette muhabbet ve hürmet hissîyâtı besledim. Geçen Perşembe günki toplantıda tarafımdan söylenen nutukta Müslümanlara dair sarfettiğim kelimelerden daha samîmâne söylenmiş sözler yok idi. Hakkınızda iyi temennilerde bulunuyorum.

R. E. Gladstone

26 Eylül 1896 tarihinde gelen bu cevabi mektup için Halil Hâlid Bey: “Mâhirâne sûrette insaniyet iddiası gibi uslûbluca hakikati inkar dahi birçok İngiliz devlet adamının takip eyledikleri siyâset mesleğinin vasflarındandır” yorumunu yapar.⁴¹⁵

Sonuç

Bu çalışma, ilmiye sınıfına mensup bir aileden gelen önce medrese sonra modern hukuk eğitimi almış çok yönlü bir Osmanlı entelektüeli olan Halil Hâlid Bey'in hayatını, eserlerini ve fikirlerini farklı boyutlarıyla incelemeye odaklanmıştır. Halil Hâlid Bey'in bu çok yönlü entelektüel kişiliği; gazeteci, diplomat, parlamenter ve akademisyen olarak icra ettiği çalışmalarda kendini göstermiştir. Uzun bir süre İngiltere başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde yaşadığından İngilizce, Fransızca ve Almancaya; medrese kökenli olması dolayısıyla da Arapçaya ileri derecede hakimdir. Aynı şekilde yaptığı görevler ve sahip olduğu kişisel ilişkileri dolayısıyla Urdu lisanıyla Farsçaya da aşinadır. Dil becerisini, fikirlerini ifade etmede etkin bir şekilde kullanan Halil Hâlid, bu yönüyle İslam Dünyası'nın geniş bir bölümünde tanınan az sayıdaki Osmanlı aydınından biri olmuştur.

Halil Hâlid Bey'in yaşadığı dönem hem Osmanlı Devleti'nin hem de Batı dışı toplumların Batı'dan gelen sömürgeleştirme ve işgal politikalarına karşı koymaya çalıştıkları bir zaman dilimine denk gelmektedir. O, Batı sömürgeciliğine karşı tavır alan ve bu zor devrin kendilerine yüklediği sorumluluğu bütün ağırlığıyla hissetmiş son dönem Osmanlı aydınlarından biridir. Dönemin şartları onlara yerine getirmeleri gereken çeşitli roller yüklemiştir. Halil Hâlid, böyle bir

dönemde tıpkı Mehmet Akif ve diğer İslamcı aydınlar gibi çökmek üzere olan bir imparatorluğu yaşatma mücadelesini bütün varlığını seferber ederek sonuna kadar sürdürmüştür.

25 yaşında bir gençken dönemin siyasi şartları sebebiyle ülkesini terk ederek İngiltere'ye giden Halil Hâlid, bir müddet buradaki Türklerin çıkardığı gazete ve dergilerde yazılar yazdıktan sonra Londra konsolos yardımcılığı görevine atanır. Bir taraftan da Cambridge Üniversitesi kadrosuna girerek burada Türkçe dersleri vermeye başlar. Uzun yıllar bu üniversitede görev yapan Halil Hâlid, İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne ve İslam dünyasına yönelik politikalarını da yakından takip eder. Bilhassa Türkler aleyhinde yürütülen kampanyalara karşı kalemini etkili bir şekilde kullanarak bu saldırılara cevap vermeye çalışır. Onun eserleri tetkik edildiğinde, ağırlıklı çabasının ülkesine yönelik saldırılara karşı koymak ve Batılılara, Müslüman Doğu hakkında doğru bilgi aktarmak olduğu görülür.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İstanbul'a dönen Halil Hâlid, bu dönemde yaptığı yayınlarla İslam dünyasını Batı sömürgeciliğine karşı uyarmaya çalışır. Günümüzde de yansımalarını bütün sıcaklığı ile müşahade ettiğimiz medeniyet götürme iddiaları, insan hakları ihlallerini önleme gibi gerekçelerin, Batılı sömürgeci devletler tarafından en çok kullanılan işgal yöntemlerinden olduğuna yazılarında sık sık değinen Halil Hâlid Bey, Doğu toplumlarına, bu tür Batılı oyunlara gelinmemesi konusunda tavsiyelerde bulunur ve alternatif kurtuluş yolları hakkında bilgiler sunmaya çalışır.

Halil Hâlid, kendi döneminin birçok Osmanlı entelektüeli gibi Batı'ya karşı son direnç noktası olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin yaşatılması için çok çaba sarf eder. Birçok Osmanlı entelektüeli gibi Halil Hâlid Bey de ırk temelli milliyetçilik fikrinin Osmanlı Devleti'nin devamı için en büyük tehdit olduğuna

inanmaktadır. Türkler ve Arapların istiklallerini, Batı karşısında birleşmek suretiyle koruyabileceklerine inanmaktadır. Ona göre iki milletin birlikteliği, sömürgecilik karşısında bir direnç noktası oluşturabilirdi. Ancak tarihi gelişmeler, onun beklentilerinin aksi istikametinde bir seyir izlemiştir. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Arapların ayrılıkçı girişimlerine şahit olur ancak yine de ümidini yitirmez. Savaş süresince Avrupa ülkelerini dolaşarak İtilaf Devletlerinin Doğu'da uyguladıkları haksız ve emperyalist politikaları tüm dünyaya duyurmaya çalışır.

Döneminde yaşanan problemlere nüfuz etme yönüyle son dönem Osmanlı toplumunun yetiştirdiği sayılı entelektüellerden olan Halil Hâlid, eserlerinde işlediği konularla yaşadığı toplumun -bugün dahi pek çok bakımdan geçerli olan- problemlerine çare olabilecek öneriler getirmektedir. Özellikle İngiliz ve Alman tecrübesinin aktarıldığı çalışmaları, yazarın bu konular üzerindeki vukufiyetini gösteren metinlerdir. İngiltere'deki Türk düşmanlığına dair bilgiler paylaştığı çalışmalarında, Shakespeare ve Daniel Defoe gibi çokça okunan yazarların nesilden nesile bu bilinci aktardıklarına işaret ederek meselelere ne kadar derinlikli yaklaştığını ortaya koymuştur. Bu konuya yaptığı vurgu, milletleri ortak duygu ve düşünce etrafında toplayacak temel metinlerin yeni nesillere özenli bir şekilde aktarılmasının önemine dikkat çekmesi bakımından kayda değerdir. Halil Hâlid'in Almanya gözlemlerini aktardığı metinlerde ise sosyal organizasyonun önemi vurgulanmaktadır. Bir milletin ne kadar zor şartlara düşerse düşsün içinde bulunduğu zorlukları, insan niteliği ve toplumsal organizasyonun sağlanmasıyla aşabileceğine dikkat çekerek, kendi milletine rehberlik etmeye çalışmaktadır.

O sadece meselelerle ilgili analizler yapmakla yetinmez aynı zamanda ürettiği fikirleri somut çözüm önerilerine dönüştürecek pratikleri de ortaya koyar.

Söz gelimi dönemin en büyük problemi olan işgal ve sömürü politikalarına karşı koymak için ürettiği öneriler -boykot gibi- Halil Hâlid Bey'in pratik yönünü teyit etmektedir. Onu, düşünen ve pratik çözüm önerilerine sahip bir fikir adamı olmanın ötesine geçiren ve kendisini önemli kılan diğer bir husus da şahsiyetidir. Öne çıkan kişilik özelliklerinin başında hürriyetine olan düşkünlüğü gelmektedir. Bu vasfı yüzünden genç yaşta vatanını terk etmek zorunda kalmıştır. Yine bu özelliği sebebiyle gurbette de olsa mensup olduğu coğrafyanın, milletin hürriyetini kaybetmemesi için büyük bir mücadele yürütmüştür.

Şahsiyeti bağlamında değinilmesi gereken bir başka husus da haksızlık karşısında takındığı tavırdır. İçinde bulunduğu şartları çok da hesaba katmayan bir karaktere sahip olan Halil Hâlid, İngiltere'ye gidişinin ertesi yılı (1895) Gladstone gibi İngiliz siyasetçilerin Osmanlı aleyhine giriştikleri yıpratma kampanyalarına yukarıda aktardığımız mektuplarıyla karşı çıkarak onları ikaz eder. Yönetim biçimini şiddetle eleştirdiği II. Abdülhamid'den bağımsız olarak sürdürdüğü bu müdafaalar, bireysel yanlıslara muhalif olmakla, mensubu bulunduğu ülkeyi zaafa uğratacak girişimlerden kaçınmayı, sağlıklı bir şekilde ayırabilmesi bakımından siyaset kültürümüze model oluşturabilecek bir davranış biçimidir.

Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde gerçekleşen birçok gelişmeyi önceden tahmin ederek gerekli tedbirlerin alınması yönünde uyarılarda bulunur ancak uyarıları yeterince karşılık bulmaz. Savaş sona erdiğinde korumak için çabaladığı değerlerin büyük bölümünün yok olduğunu görür. Bu sebeple hayatının son yıllarını hayal kırıklığı ve kırgınlık içinde geçirir. Ama yine de savunduğu düşünceleri etkin kılma çabasından geri durmaz. Özellikle Cumhuriyet dönemi devlet politikalarının İslam alemiyle ilişkisizlik dönemine girdiği bir zamanda bu politikaya örtülü

bir muhalefet diliyle karşı çıkar. İslam dünyasıyla kopan ilişkilerin Hindistan, Mısır ve Arap ülkeleriyle ticaret, eğitim ve turizm gibi alanlarda geliştirilecek iş birlikleri üzerinden yeniden kurulmasını tavsiye eder.

Son yazdığı eserinde, hayatının bir muhasebesini de yapan yazar, aleyhine de olsa yaptığı çalışmalarını vicdanının sesine uyarak milleti için yaptığının altını çizer. Onun hayat çizgisi incelendiğinde, hangi şartlar altında olursa olsun memleketinin ve milletin hukukunu müdafaa için hiçbir fedakarlıktan çekinmediği görülür. Gerçekleşmesini arzu ettiği hususların çoğu gerçekleşmemiş olsa da onun Batı dünyasına dair yaptığı değerlendirmelerin ve getirdiği eleştirilerin günümüz gelişmeleri ışığında gözden geçirilmesi durumunda güncelliğinden fazlaca bir değer kaybetmediği de anlaşılır.

Ekler

Halil Hâlid'in Eserleri

Halil Hâlid Bey'in telif ve tercüme olmak üzere çok sayıda kitap ve makalesi bulunur. Uzun yıllar İngiltere'de kalması, ona Batı dünyasını iyice tanıma imkanı sağladığı gibi Osmanlı Devleti ile İslam dünyası aleyhine yapılan çalışmaları da yakından takip etme fırsatı vermiştir. Bu sebeple eserlerinin çoğunda bu konuları işleyerek Osmanlı'ya ve İslam alemine yapılan saldırılara karşı koymaya çalışmıştır.

Yerli gazete ve dergilerdeki yazılarının yanında *The Times* başta olmak üzere yabancı yayın organlarına yazdığı makaleleriyle de bu müdafaalarını sürdürür. Halil Hâlid Bey'in gerek kendisi gerekse eserleri Osmanlı topraklarının yanında İslam dünyası ve Batı aleminde de ilgi ve heyecanla karşılanır. Yazarın kendisine olan güveni eserlerinde dikkat çeken temel özelliklerden birisidir. Halil Hâlid Bey'in kendine has başka bir özelliği de doğru bildiklerini -aleyhine de olsa- yazmaktan çekinmemesidir. Eserlerinin bu özelliği dolayısıyla birçok kişinin düşmanlığını kazanmıştır.

Kitapları

Halil Hâlid, kitaplarında ağırlıklı olarak dış politika, uluslararası ilişkiler, medeniyet, tarih, emperyalizm ve İslam dünyası ile alakalı konuları inceler. Fikirlerini

güçlü delillere dayanarak ortaya koyan yazar, eleştirilerinde de yoğun olarak istihzalı bir dil kullanır. Telif ve tercüme olarak hazırladığı kitapların -birisi hariç- tamamı neşredilmiştir. Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca olarak neşredilen bu kitapların bir kısmı Urduca, Farsça ve Arapçaya tercüme edilmiştir. Yazarın 1902-1925 yılları arasında neşredilen kitapları aşağıda incelenecektir. Ancak buna geçmeden önce eserlerin muhtevaları hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

Hayatının gençlik yıllarına rastlayan bölümünü kaleme aldığı *Diary of a Turk* adlı ilk kitabı aynı zamanda Osmanlı toplumunun hayat tarzı ve devlet yönetimi hakkında da bilgiler içermektedir. Daha sonra yayımlanan *A Study in English Turcophobia* adlı kitabında yazar, İngiltere'deki Türk düşmanlığını besleyen sebepleri araştırır. *Cezayir Hatıratından* adlı eserinde ise Fransa'nın Cezayir'de uyguladığı emperyalist politikaları ele alır. Hristiyan dünyanın Müslüman Doğu toplumlarını geri ve barbar olarak ilan ettiği bir dönemde *The Crescent Versus the Cross* adlı eserini neşreden Hâlid Bey, İslamiyet ile Hristiyanlığın vazettiği prensipler ile mensuplarının uygulamalarını karşılaştırarak Batılıların, Müslümanlar hakkındaki iddia ve ithamlarını tenkit eder. Türkiye'ye döndükten sonra kaleme aldığı *Füsûl-i Mütenevvîa* adı altında bir araya topladığı tarihle alakalı (dört kitap) eserinde günün siyasi gelişmelerine ışık tutabilecek tarihi hadiseleri inceleyerek bunlardan çıkarılacak derslere dikkat çeker. Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik çabaların yoğunlaştığı bir dönemde *Türk ve Arap* adlı eserini kaleme alan yazar, iki toplumu ayırmaya yönelik çabalara ve bu durumun ortaya çıkaracağı tehlikelere işaret eder. Savaş yıllarında bulunduğu Almanya'da kaleme aldığı *Bazı Berlin Makâlâtı* adlı eserinde ise -Almanya örneği üzerinden- toplumsal dayanışmaya ve ferdi gayrete dair gözlemlerini aktararak nitelikli toplumsal organizasyonların ülke kalkınmasındaki önemini vurgular.

Halil Hâlid Bey, 1919 yılında kaleme aldığı *The British Labour and the Orient* ile *The Turcophobia of the English Imperialists* adlı risalelerinde ise sömürgeci devletlerin Doğu toplumlarına yönelik ahlaksızca gerçekleştirdikleri sömürge politikalarına ağır tenkitler yöneltir. *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, Halil Hâlid Bey'in telif ettiği son eseridir. Yazar, bu eserinde geçmişten geleceğe bir muhasebe yapmaktadır. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti ile İslam ülkeleri arasında iyi ilişkilerin geliştirilmesi üzerinde durur. Yazarın tercüme ettiği eserlerden birinin muhtevası İslam tarihiyle diğerlerinin iktisatla alakalıdır.

Telif Ettiği Eserler

Diary of A Turk [Bir Türk'ün Günlüğü]
(London, 1903)

Londra'da A.C. Black şirketi tarafından neşredilen bu eser, Halil Hâlid Bey'in İngiltere'de basılan ilk eseri olup Mr. Gibb'e ithaf edilmiştir. Kitapta, yazarın hayatının İngiltere'ye gidene kadarki bölümü ile dönemin Türkiye'si anlatılır. Kitabın yazılmasındaki başlıca faktör, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'de doğru bir şekilde tanınmıyor olmasıdır. Yazar bu durumu önsözünde: "Hiçbir Batılı güç Osmanlı Devleti'nin sorunlarında İngiltere kadar büyük rol oynamamasına rağmen, Türkiye hiçbir Batılı ülkede İngiltere'de olduğu kadar yanlış tanınmamıştır" sözleriyle ifade eder. Kitabı, İngiltere'deki dostlarının tavsiyesi üzerine yazmaya başlayan Halil Hâlid Bey, teknik olmayan ve okuyucuyu sıkmayacak bir eser kaleme alır. Yazarın çocukluk ve gençlik dönemini hikaye eden eser, toplam on dört bölümdür. Kitapta, Anadolu'nun sosyoekonomik durumu, Türk toplum hayatı, örf ve adetleri, eğitim, kadın, II. Abdülhamid dönemi bürokrasisi, siyasi kısıtlamalar gibi konular hakkında önemli bilgiler yer alır.

Eser, Muhammed Hasan Han adlı bir Hintli tarafından *Türkônki Muâşeret* (Agra, 1905) adıyla Urduca-ya tercüme edilir. Tercüme edilen eserin başına, kadınların hürriyeti, eğitimi ve örtünmesi konusunda 144 sayfalık bir giriş ekleyen mütercim, kitapta yer alan II. Abdülhamid aleyhindeki bölümleri çıkararak bazı açıklamalar ilave eder. Kitap bir yıl sonra *Ek Türk kâ Râznâmçe* (Lahor, 1906) adıyla *Ahbâr-ı Vatan* editörü ve sahibi Muhammed İnşâullah tarafından yeni bir tercüme ile yayımlanır.⁴¹⁶ Bu tercümenin mütercimi de II. Abdülhamid aleyhindeki kısımları çıkararak kitaba birtakım açıklamalar ekler. Kitabın Türkçe tercümesi, basım tarihinin üzerinden yüzyılı aşkın bir süre geçtikten sonra yapılabilmıştır.⁴¹⁷ 1903 yılında *The Times* ve *Dail Telegraph* gazeteleri ile bazı dergilerde tefrika olarak neşredilen⁴¹⁸ eserle ilgili Batı basınında çok sayıda tenkit yayınlanmıştır.⁴¹⁹ Eser, 19. yüzyılın son

416 Uzun, "Halil Hâlid Bey", s. 314.

417 Halil Hâlid, *Bir Türkün Ruznamesi*, Refik Bürüngüz (çev.), (İstanbul: Klasik Yay., İstanbul, 2008).

418 Halil Hâlid, *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 25.

419 *Diary of A Turk* adlı eser hakkında Batı basınında yer alan görüşlerden bazıları *The Crescent Versus Cross* adlı eserin baş tarafında yayınlanmıştır:

The Times (4 Nisan 1903): "Doğu'nun içinden bir şeyler görmek isteyen herkesin büyük bir zevkle okuyacağı bir kitaptır."

The Daily Telegraph (11 Nisan 1903): "Bu ülkede Türkiye hakkında şimdiye kadar basılmış en ilginç kitaplardan bir tanesi -olağanüstü bir şekilde her detayında tıpkısı-."

The Daily Chronicle (7 Nisan 1903): "Bu eserde, Türk adet ve geleneklerinin, eğitiminin ve siyasetinin gerçek bir bilgisine sahibiz."

The Daily News (10 Nisan 1903): "Sayın Hâlid'in kitabı, Doğu'nun durumunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir."

The Atheneum (27 Haziran 1903): "Türkiye üzerine yazılan kitaplardan çok daha bilgi verici, doyurucu. Hararetle tavsiye edebileceğimiz bu mütevazı eserde şaşırtıcı miktarda bilgi mevcut."

Academy and Literature (25 Nisan 1903): "Çok ilginç bir kitap."

Vanity Fair (9 Nisan 1903): "Sayın Hâlid'in kitabı, Yakın Doğu'daki mevcut durum hakkında en ilginç kitaplardan bir tanesi."

Saturday Review (23 Mayıs 1903): "Yazarın İstanbul hakkındaki yakın ve derin bilgisi, onu, Türk toplum ve hükümeti hakkında sıradan bir İngilizin Türkiye hakkında elde edebileceği bir bilgiyi ona vermeye muktedir kılmaktadır."

Truth (23 Temmuz 1903): "*The Diary of A Turk* birçok mevcut fikirleri altüst edecektir. Şüphesiz ticari bir toplum için kitaptaki en ilginç

çeyreğindeki Türk siyaset ve sosyal tarihine ışık tutabilecek bilgiler içermesi bakımından önemlidir.

A Study in English Turcophobia *[İngilizlerin Türk Düşmanlığı Üzerine Bir* *Araştırma] (London, 1904)*

Londra İslam Cemiyeti tarafından 1904'te yayımlanır. Araştırmaya konu olan İngiltere'deki etkili çevrelerin açık düşmanlığını çekmemek için kitabın üzerinde yazarının adı yer almaz. Aynı şekilde eserin künyesinde yer alan "Türkçeden çevrilmiştir" ibaresi de muhtemelen aynı gerekçelerle konulmuştur.⁴²⁰ Halil Hâlid bu kitabında, İngiltere'deki Türk ve İslam düşmanlığı politikalarını sistematik olarak yaygınlaştırmaya çalışan grupları analiz etmeye çalışır. Ona göre İngiltere'de Türklere yönelik saldırıları, bu ülkede etkinliği bulunan bazı gazeteciler, politikacılar, Hristiyan papazlar ve İngilizleşmiş Yahudiler yönlendirmektedir.

bölüm, Sayın Hâlid'in kadınların Doğu'da ticari seyyahlar olarak istihdamı teklifidir."

The West Minster Gazette (15 Nisan 1903): "Yazarın sağlam sağduyusu ve siyasi durum hakkındaki açık görüşlerinin yanında kitabı da çok ilginçtir."

The St. James Gazette (4 Nisan 1903): "Hem gerçeği hem de görüşleri sunma mevkinde olan biri tarafından yazılmış, dürüst bir kitap; bu Günlük herkes tarafından okunmayı ve üzerinde dikkatli bir şekilde durulmayı hak ediyor."

The Pall Mall Gazette (5 Mayıs 1903): "Okunabilir, zeki ve bilgilendirici bir kitap. Okuyucularımıza bu kitabı okumalarını hararetle tavsiye etmeliyiz."

The Queen (15 Ağustos 1903): "... kitabın bir hayli bilgi dolu bölümleri dikkati hak ediyor."

The Lady (23 Temmuz 1903): "Bu kitabı okuyanların zihinlerinden birçok ön yargı silinecek."

The Ladies' Files (25 Nisan 1903): "Kuvvetli ve veciz bir şekilde yazılmış, bilgilendirici bir kitap. Harem hakkındaki bölümleri paha biçilmez."

420 Bu kanaatin oluşmasında başlıca faktör şimdiye kadar eserin var olduğu söylenen Türkçesine rastlanamamasıdır. Diğer bir husus da 1984 yılında İngiltere'ye giden Halil Hâlid Bey'in bu ülkede kitabın önce Türkçesini sonra da İngilizcesini yazmış olması pek muhtemel gözükmemektedir.

Yazar, İngiltere'deki "radikal" ve "taassup sahibi" kişilerin Türkiye söz konusu olduğunda ortak bir ülkü etrafında birleştiğine dikkat çeker. Türk düşmanlığı yapan kitlenin nihai amaçlarının Türklerin siyasi bağımsızlıklarını sonlandırmak olduğunu belirtir. Halil Hâlid, Türklere karşı besledikleri düşmanlığı "ezilen Hristiyan azınlıkların" haklarını koruma gerekçesiyle izah eden politikacıların da samimiyetini sorgular. Ona göre bu kişiler, iddia ettikleri konular hakkında pek fazla bilgi sahibi değildirler. Bunların tek bilgi kaynakları, yerli Ermeniler ve Bulgarların kendilerine aktardıkları şeylerdir. Yine bu insanlara göre suç, kanunsuzluk ya da terör, Hristiyan haydutları tarafından işlendiğinde anlayışla karşılanıp zorunluluktan kaynaklanırken aynı şeyler Sultan'ın askerleri tarafından yapıldığında onlar vahşilikle ve "Muhammedî fanatizmiyle" suçlanırlar.⁴²¹

Yazar, Türkiye'de bu kadar çok sayıda gayrimüslimin bulunmasının sözde gaddar olarak gösterilen Türklerin Hristiyan topluluklara gösterdikleri hoşgörünün delili olduğunu savunur. Ardından da "eğer bizim atalarımız da bazı Hristiyan devletlerinin ele geçirdikleri Müslüman ülkelerde şu anda uyguladıkları metodun aynısını kullansa ve zamanında onları yok etseydi, şu anda ülkemizin politik yapısı için bir veba tehlikesi arz etmeye başlayan bu kadar çok Hristiyan kalmazdı" der.

Kitapta dikkat çekilen hususlardan biri de Osmanlı idaresinden çıkan Balkan topraklarındaki Müslümanlara uygulanan zulümlerdir. Özellikle Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'da Müslümanlara karşı yürütülen zulümlerden kaçan insanlar bütün birikimlerini geride bırakarak ana vatana sığınmışlardır. Bu durumun tarihte de örnekleri olduğuna işaret

421 Tanvir Wasti, "H. Hâlid: Anti-Imperialist Muslim Intellectual", *Middle Eastern Studies*, c. 29, no: 3, 1993, ss. 564-566.

eden Halil Hâlid Bey, İspanyol Müslümanlarının da papazların kışkırtmaları sonucu bu ülkeden tamamen silindiklerini hatırlatır. Müslümanlarla birlikte İspanyol engizisyonunun zulmünden kaçan Yahudilere ise Osmanlı Devleti'nin sahip çıktığına dikkat çeken yazar, İngiltere'de Türk düşmanlığı yapan Yahudilere, Türkiye'nin onlara karşı gösterdiği dostane yaklaşımı unutmamaları tavsiyesinde bulunur.

Halil Hâlid, Hristiyan papazları tarafından hedef olarak neden Osmanlı'nın seçildiği konusunda ise şunları söyler:

- Politik düzenlerini devam ettirmede Türkiye'deki Hristiyanları merkez noktası seçen Avrupa güçlerinin, haklarına tecavüz edilmesini fırsat bilen Hristiyan propagandacılar, bütün güçlerini İslamcılığın kalesi olarak gördükleri imparatorluğun halifesine çevirirler. Onların milletimize karşı böylesine şiddetli bir düşmanlık beslemeleri, Türkleri, İslam'ın sadık savunucuları ve dolayısıyla kendi dinlerini yaymada en büyük engel olarak görmelerindendir.⁴²²

Şimdiki Sultan'ın idaresinden kendisinin de memnun olmadığını ifade eden Halil Hâlid Bey, Türkler en iyi yönetime de sahip olsalar Türk düşmanlarının yine de rahat durmayacaklarına inanır:

Karşımıza çıkan bütün bu gerçeklerle ve olasılıklarla, Batı Avrupa'da bize karşı mevcut önyargıları ve düşünceleri düzeltme çabalarımızın başarıyla sonuçlanacağını beklemek aptalca gelmektedir (...) Kurtuluşumuza sadece, ülkemizi her zamanki Türk metanetiyle ve kararlılığıyla savunarak ulaşabiliriz. Yüzyıllardır Avrupa devletlerinin birleşmiş kuvvetleriyle savaşıyor bir millet yaşam gücünü kaybedemez.⁴²³

Eser, Muhammed Şu'ayb Ârûy Efendi tarafından *Heybet-i Türkî* adıyla Urdu diline tercüme edildi. Kısmen Arapçaya da çevrilen eser, *el-Livâ'* gazetesinde neşredildi.⁴²⁴

422 Wasti, "H. Hâlid", s. 565.

423 Wasti, "H. Hâlid", s. 565.

424 Bu bilgi, M.E. Düздаğ'ın özel arşivinden alınmıştır.

The Crescent Versus the Cross

[Hilâl ve Salîb Münâzaası] (London, 1907)

Londra'da kaleme alınan eser, Luzac Yayınevi tarafından neşredildi. Halil Hâlid'in Batı emperyalizmi konusunda görüşlerini anlattığı en önemli eseridir. Yazar, kitabı yazma amacını önsözünde: "İlk planda Müslüman Doğu'nun davasını savunmak, ikinci planda Batı medeniyeti hakkında bazı düşünceleri Müslüman bakış açısından ortaya koymak" olarak açıklar. Halil Hâlid Bey, İngiltere'de gördüğü özelde Türklere genelde ise bütün Müslümanlara yönelik onur kırıcı ve incitici tavırlara dikkat çektiği eserinde Doğu dünyasının da kendisiyle ilgili bir görüşünün olduğunu vurgular. Yazar, bu amacına uygun olarak Batılılar tarafından kasıtlı olarak yanlış aktarılan, örtbas edilen gerçekleri tüm dünyaya doğru şekliyle yeniden duyurmayı hedefler.

Eserde, Batılılar tarafından en çok istismar edilen aynı zamanda İslam dünyasının geri ve barbar olduğu iddiasına delil olarak gösterilen konular, müstakil başlıklar halinde değerlendirilir. Halil Hâlid Bey, kitapta ele aldığı -medeniyet, sömürgecilik, misyonerlik çalışmaları, kadın hakları gibi- konuları, Batı'daki ve İslam ülkelerindeki uygulamaları, tarihsel boyutları ve dinlerin meselelere bakışı gibi kriterler uygulayarak çok yönlü mukayese eder. Fikirlerini hamasetten kaçınarak ve kişilerle polemiğe girmeden ilmi çerçevede ortaya koyan yazar, yerine göre istihzalı bir üslup kullanmaktan da geri durmaz. Güçlü delillerle ortaya koyduğu iddialarını gayet açık ve sade bir dille ifade eder. Bu, onun konusuna olan hakimiyetinin ve kendisine duyduğu güvenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kitap yayımlandıktan sonra gerek İngiliz kamuoyunda gerekse İslam dünyasında büyük yankı uyanır. Basının da ilgisini çeken kitap hakkında İngiliz basını ve Doğu dünyasında altmıştan fazla gazete ve

dergi tenkit⁴²⁵ yayınlar. Eser, kısa bir süre sonra yazarı tarafından Türkçeye çevrilerek 1325 tarihinde Mısır'da Hindiyye Matbaası'nda *Hilâl ve Salîb Münâzaası*⁴²⁶ adıyla basılır.

Kitabın Türkçe baskısıyla İngilizce baskısı içerik olarak aynı olmakla birlikte Türkçe baskının bazı yerlerinde ufak tefek ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Diğer bir farklılık ise İngilizce baskıda her bölümün başında bulunan kısa başlıklar, Türkçe baskıda yer

425 Bu tenkitlerin bir kısmı *Hilâl ve Salîb Münâzaası* adlı eserin sonuna ilave edilmiştir.

Standard Gazetesi (18 Nisan 1907): "Parlak bir şekilde ve liyakat ile yazılan bu kitabın yazarı, birçok yayını ile İngiltere'de kendisini tanıttırmış bir Müslüman zattır. İslamiyet ile medeniyete hizmet hususunda ki faydalarını olgunluk ile muhakeme eden bu eser oldukça önemlidir."

Daily Telegraph (14 Haziran 1907): "Bu kitap dikkatle düşünülmüş, değerlendirilmiş ve bilgi dolu bir eserdir ki okuyanların bilgi dağarcığının genişlemesine hizmet eder. Bu eseri okuyan bir kimse, Doğu meselesini daha yakından inceleyecektir."

Westminster Gazette (3 Nisan 1907): "Halil Hâlid Efendi birkaç sene önce de böyle dikkate değer bir kitap yazmıştı. Bu eseri de aşırılıktan uzak, araştırma kabiliyeti ve selim düşünce gibi meziyetleri içermektedir."

The Pall Mall Gazette (22 Mayıs 1907): "Hâlid Efendi'nin bu eseri Doğu hakkında fikirlerinin sıhhatine güvenen Avrupalılar için pek münasib bir düzeltme vasıtasıdır."

The Daily News (19 Mart 1907): "Halil Hâlid Efendi, Hristiyan Avrupa'da göz yumulan fuhuşa, dini suçlara ve revaç verilen riyâkarlıklara büyük bir gayretle ve -korkarız ki- haklı bir sûrette hûcûm ediyor... Kendisine güvenmemeliyiz; belki kuvvetli delillerini serbestçe ve dikkate değer akıcı bir dille meydana atmasından dolayı kendisini takdir etmeliyiz."

Tribune (25 Mart 1907): "Hristiyan dünyasının toplumsal durumunu İslam memleketlerinin durumuyla mukayese ettiği sırada yazarın bize karşı ileri sürdüğü tenkitlerin hemen hemen hepsi doğrudur."

Bulletin de la Société d'études Coloniales (Mayıs 1907): "İslam'ı tevkir için düzenlenen bu eser zaten Doğulu bir zat tarafından yazılmış ise de yazarı İngilizceye, siyasete ve Batı düşüncesine tam olarak hakim olduğunu isbât ediyor. Bundan böyle Doğulular arasında Batılı devletlerin zorbalığına karşı bir birlik fikri oluşacağını ifade eden güvenilir bir sözdür."

Paris'te münteşir *Reveu du Monde Musulman* nâm risâle-i mevkûtenin (belirli günlerde çıkan derginin) 1907 Mayıs tarihli nüshasından: "Halil Hâlid Efendi'nin eseri pek acı bir tenkit yapmakta fakat büyük faydalar da içermektedir. Samimi hisler ile yazılmış ve genel olayları dikkate alıyor, tesirli bir metin oluşturabilmek için de bu genel olayları açıklıyor."

426 Eserin Türkçesinin çıktığı haberi gazetelerde de duyurulmuştur. *Mizan*, no: 53, 7 Eylül 1324, s. 230.

almamıştır. Bir başka fark da İngilizce baskıda bir başlık altında verilen “Çok Eşlilik ve Boşanma” konuları, Türkçe baskıda iki ayrı bölüm olarak yayımlanmıştır.⁴²⁷ Eser, 1975 yılında kısmen sadeleştirilerek tekrar basılır.⁴²⁸ Kitabın 1997 yılında İngilizce nüshasıyla karşılaştırmalı yeni bir sadeleştirilmesi daha yayımlanır.⁴²⁹ İngilizce baskı ile Türkçe baskı arasındaki farkların da gösterildiği bu sadeleştirmenin başında, hazırlayanlar tarafından eklenen uzun bir giriş yer alır.⁴³⁰

Eser, Türkçeden başka Arapça ve Urduçaya da çevrilir. Arapça çeviriye⁴³¹ bir önsöz yazan Abdülaziz Câviş, Halil Hâlid Bey ve eserleri hakkında bilgi verir. Halil Hâlid Bey, kitabın İngilizce basımının dağıtımı esnasında yapılan yolsuzluklar sebebiyle herhangi bir maddi kazanç elde edemediğini üstelik eserin yayınlanmasından sonra mevki sahibi birçok İngilizin düşmanlığını kazandığını ifade eder.⁴³²

427 Eserin İngilizce baskısında “Polygamy And Divorce” başlığıyla yer alan 8. bölüm, Türkçe baskıda “Çok Evlilik” ve “Boşanma” başlıkları altında 8. ve 9. bölüm olarak yayınlanmıştır.

428 Halil Hâlid, *Hilal ve Haç Kavgası*, Mehmet Açıkgözoğlu (sad.), (İstanbul: Bedir Yay., İstanbul, 1975). Eserin sonunda Halil Hâlid Bey’in hayatı ve eserlerinin bir listesi yer alır. Dizgi hatasından kaynaklandığını zannettiğimiz bir sebepten dolayı kitabın üzerinde sadeleştirenin adı yer almamaktadır. Eserin Mehmet Açıkgözoğlu tarafından sadeleştirildiği bilgisini M. Ertuğrul Düzdağ’dan aldık.

429 Halil Hâlid, *Hilal Haç Çekişmesi*, M. Şeker ve A. B. Baloglu (sad.), (Ankara: TDV Yay., 1997).

430 Kitabın ilk elli sayfasını oluşturan bu bölümde Halil Hâlid Bey’in hayatı ve eserleriyle ilgili diğer gazete ve dergilerde çıkmış olan tenkitler ile Mehmet Şeker tarafından kaleme alınan “Medenileştirme Vazifesi(!) ve Haçlı Zihniyeti” adlı yazı yer alır.

431 Halil Hâlid, *El-Hilâl ve’s-Salib*, İbrahim Remzi Efendi (çev.), (Kahire, 1910). Arapça çeviri, Abdülaziz Câviş’in delaletiyle yapılmıştır.

432 “Meydanda nüshaları bulunmaz olduğu halde ne aslı ne de tercüme-leri yazarına cüzi de olsa maddi bir fayda getirmemiştir. (...) Ancak İngilizcesinin yayıncısı ile ciltcisi arasında devr olunurken her biri iki yüz kırk sayfadan oluşan altı yüz elli nüsha kaybolmuş. Menfaat neler uçurmağa kadir değil? Müellifine gelince: O da bu eser yüzünden meşrutiyetin başlangıcına kadar, makam sahibi birkaç zât tarafından “mutaassıp” olarak damgalanmıştır. Diğer taraftan dahi yine makam sahibi bulunan dindar bazı İngiliz okuyucular tarafından hiddet ve düşmanlığa müstehak sayılmıştır. *Gülistan*’ın yazarının [Sâdi Şirâzi] şu beyti onun halini tasvir eyler: Bî tâli eğer mescid-i âdine besazed/Yâ

Batı ve Doğu kültürüne ileri derecede hakim olan yazarın yaptığı değerlendirmeler, Doğu toplumlarına karşı sürdürülen emperyalist çalışmalara yönelik etkili müdafaalar konumundadır. Yazarın tespitleri büyük oranda günümüzde de değerini koruyacak niteliktedir. Hem Batı'da yapılan araştırmalara hem de İslam dünyasındaki kaynaklara başvuruda bulunulması ve tarihsel tecrübeden ziyadesiyle yararlanılması, eseri konusuyla ilgili dikkate değer bir referans haline getirmektedir.

Cezayir Hatıratından (Kahire, 1906)

Kahire'de Abdullah Cevdet'in sahibi olduğu İctihad Matbaası'nda neşredilir. Halil Hâlid Bey'in 1905 yılında Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmak için gittiği Cezayir'e ait gözlemlerini içerir. Hatırat şeklinde kaleme alınan eserin büyük bölümü 1905 yılında Mısır'da neşredilen *Türk* gazetesinde makaleler halinde yayımlanır. Hâlid Bey, kitabın ilk kısmında, Fransa'nın Cezayir'i işgal ettikten sonra burada hayata geçirdiği emperyalist uygulamalara dikkat çeker.⁴³³ Ona göre Fransızlar, Cezayirlilerin milli benliklerini yok etmeye yönelik etkili çalışmalar yapmışlardır. Tahribatın en çok görüldüğü alan ise eğitim ve kültür sahasıdır. Yazar, bu duruma örnek olarak Fransızların kütüphanelerdeki kıymetli eserleri kendi ülkelerine götürmelerini, bütün Arapça terimleri ve kurum isimlerini Fransızcaya çevirmelerini göstermektedir. Bununla da yetinmeyen Fransızlar, dini eğitim veren okullar dahil eğitim kurumlarının tamamının başına Fransız idareciler atamışlardır.

tak firû-rized ya kible geç âyed (Talihsizin biri Cuma mescidi yapmağa kalksa, ya kubbesi çöker ya kiblesi doğru olmaz)" (Halil Hâlid, "Abdülhak Hamid Bey'in Gayr-i Münteşir Mektupları", *Mihrab*, no: 8, 1340, ss. 231-237).

433 Halil Hâlid Bey'in Cezayir gözlemleriyle ilgili 3. bölümde geniş bilgi verilmiştir.

Kitapta üzerinde durulan konulardan bir diğeri de Fransızların tarihi zenginlikleri yeterince önemsemediğidir. Yazara göre onların tarihi mirasa karşı duyarsızlıkları sadece Müslümanlara ait olanlarla sınırlı kalmamış, önceki medeniyetlerin birikimleri de bu tahribattan nasibini almıştır. Sözelimi Roma dönemine ait birtakım kalıntılar yerlerinden alınarak yeni yerleşimciler için inşa edilen binaların yapımında kullanılmıştır.

Fransızların bölgeye refah ve medeniyet getirdiği iddialarına da karşı çıkan Halil Hâlid Bey, yerli halkın hayat standardında herhangi bir iyileşmenin olmadığını altını çizer. Yazar sadece yabancı yerleşimcilerin yaşadığı mahallelerin düzenli bir yerleşim merkezi haline getirildiğini, yerli halkın yaşadığı kısımların ise kasıtlı olarak kötü bir halde bırakıldığını savunur. Fransızların bu davranışını şöyle açıklar:

Maksatları ise yabancılara Fransa'nın idhal ettiği medeniyet eserleri ile yerli halkın sefalet içindeki hayatını karşılaştıracak bir konu sunmak kısacası Avrupa medeniyeti ile 'İslâm vahşeti' dedikleri hal arasındaki farkı göstermektir.

Yazarın kitapta vurgu yaptığı başka bir husus da Cezayir'de toplanan müsteşrikler kongresine katılan zevatın İslam dünyası ve Osmanlı Devleti aleyhinde yaptıkları çalışmalardır. Halil Hâlid Bey, bazı şahısların bu işi adet haline getirdikleri tespitini yapmaktadır. Bütün olarak incelendiğinde yazar bu eserinde, Cezayir örneğinden hareketle 20. yüzyılın başındaki sömürgecilik faaliyetleriyle alakalı önemli tespitlerde bulunmakta, Batılıların sömürü düzeninin sömürülen kitleler üzerindeki olumsuz tesirlerine dikkat çekmektedir.

Füsûl-i Mütenevvîa [Çeşitli Fasıllar] (İstanbul, 1908)

Ahmet İhsan Matbaası'nda basılan eser, aşağıda yer alan tarihe dair dört risaleden meydana gelir. Risaleler güncel problemlerin çözümünde tarihsel tecrübeden

istifade etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Ayrıca incelenen konularla ilgili dönemin önemli yerli ve yabancı kaynaklarına atıf yapılmış olması, risalelere kaynak değeri katmaktadır.

İslâm ile Nasrâniyet'in Münasebât-ı Asliyesi (İstanbul, 1326)

Fusul-i Mütenevvîa adı altında yayımlanan eserin ilk kitabıdır. Ahmet İhsan Matbaası'nda basılmıştır. Eser, İslam'ın doğuşundan itibaren Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin gelişim sürecini inceler. Başlangıçta dostane surette başlayan ilişkilerin sonradan amansız bir düşmanlığa dönüşmesinin sebeplerini araştıran müellif, İslam'ın ilk dönemlerinde Müslümanların Hristiyanları kendilerine en yakın topluluk olarak gördüklerini belirtir. Ona göre iki toplum arasındaki düşmanlığın sebebi, Hristiyanların Hz. İsa'nın barışçı yolunu terk ederek dünya üzerinde egemenlik kurmaya çalışmalarıdır. Özellikle Roma ruhanisinin Avrupa'da güçlenerek hakimiyetini Doğu milletleri üzerine genişletmek istemesi bu düşmanlığı pekiştirmiştir.

Yazar, İncil'deki "cihânın her köşesine git de İncil'i bütün insan topluluklarına yay"⁴³⁴ düsturunun, Hristiyanlarca Hazreti İsa'nın getirdiği güzel prensipleri insanlara tebliğ etme biçiminde değil de kilisenin tahakkümünü onlar üzerine etkin kılma şeklinde uygulandığı görüşündedir. Halil Hâlid Bey, Müslümanların varlığının Hristiyanların dünya üzerindeki tahakküm arzusuna Doğu'da büyük bir engel teşkil ettiğini savunmaktadır. Ona göre Avrupalıları durdurmakla yetinmeyen Müslümanların bir de Batı'ya doğru fetihlerde bulunması, Hristiyanların İslam'ı en büyük düşman olarak görmelerine sebep olmuştur.

434 Saint Mark İncili. 16. bap 15. fasıl (bu dipnot yazara aittir).

Halil Hâlid Bey, iki dinin mensuplarının fethettikleri topraklardaki diğer din mensuplarına karşı takındıkları tutumu da kıyaslamaktadır. Buna göre Müslümanların idareleri altındaki Hristiyanları cizye karşılığı inançlarında serbest bırakmasına karşın Hristiyanların idaresi altına düşen bölgelerde İslam nüfusu hızla yok olmuştur.

Yazar, Müslümanlar ile Hristiyanları uluslararası hukuk alanındaki birikimleriyle de kıyaslamaktadır. Müslümanların bu konuda çok daha ileride olduklarını belirten yazar, uluslararası hukuk alanında eser veren ilk Müslüman hukukçunun Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî (M. 752-804) olduğunu kaydeder. Avrupa'da ise savaş hukuku konusunda derli toplu ve insaf-lıca eser yazan ilk müellif Grotius'tur (M. 1583-1645). Bu şahıs, Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî'den tam sekiz asır sonra yaşamıştır. Hâlid Bey'e göre Grotius devrine kadar Avrupalı müellifler, "Hristiyan olmayan milletlerin ve özellikle Müslümanların insani muameleye layık bulunmayan savaşçılardan" oldukları görüşündedirler. Eser, hacim olarak küçük olmakla birlikte çok temel bir mesele hakkında önemli iddia ve tespitler içermektedir. Bu risale daha sonra makale şeklinde *Sırat-ı Müstakim*'de de yayımlanmıştır.⁴³⁵

Türkler ile İngilizlerin İlk Teması (İstanbul, 1326)

Fusûl-i Mütenevvîa'nın ikinci kitabı olan eser, Türkler ile İngilizlerin ilk temasları hakkındadır. Buna göre Türkler ile İngilizlerin ilk teması, İngiltere Kralı IV. Henry'nin bin kişilik bir birlikle 1396 Niğbolu Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'e karşı Haçlı ordusu saflarında yer almasıyla gerçekleşir. Savaşın seyrinin Osmanlılar

435 Halil Hâlid, "İslâm ile Nasraniyetin Münâsebâtı Asliyesi", *SM*, c. 4, no: 96, 24 Haziran 1326, ss. 309-312.

lehinde sonuçlanacağını anlayan IV. Henry savaş alanını terk ederek İngiltere'ye kaçar. Kitapta IV. Henry'nin bazı şahsi özellikleri ile askeri planları hakkında da bilgi verilmektedir.

Sonraki bölümde Bizans İmparatoru II. Manuel'in Niğbolu yenilgisinin ardından yeni bir Haçlı faaliyeti için Avrupa'ya yaptığı seyahatle ilgili tafsilat yer alır. II. Manuel'in seyahatinin tafsilatı sırasında Avrupalı devletlerin Türklere karşı oluşturulan Haçlı ittifağında yer almalarının maddi ve psikolojik sebepleri de vurgulanır. Bu sebeplerin başında Türklerin ortak düşman olarak kabul edilmesi ve kralların "Hristiyan dünyaca" ayıplanma endişesi gelir.

Yazarın dikkat çektiği önemli noktalardan bir diğeri de Osmanlı yöneticilerinin içinde bulundukları ruh hâlidir. Bu ruh halini somutlaştırmak için Sultan Bayezid'in aşağıdaki diyalogu örnek gösterilebilir. Bayezid, Niğbolu esirleri arasında bulunan bir asilzadenin bir daha Osmanlılar aleyhine eline kılıç almamak şartıyla memleketine iade talebi karşısında şu cevabı verir:

Bu babda yemine, taahhüde hâcet yok. Sen gençsin intikam arzusu ile yemin falan tanımayıp yine bize karşı düşmanlıkta bulunmak isteyeceksin. Şurasını bil ki her ne zaman silahı ele alıp da Osmanlılara hücum etmek istersen Bayezid'i karşında bulacaksın. Hadi, azadsın git.⁴³⁶

Yazar, İmparator II. Manuel'in Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da yeni arayışlara girmiş olmasından Osmanlı tarihlerinin neredeyse hiç bahsetmemelelerini, Osmanlıların bu girişimi önemsemedikleri gibi kendilerine de fazlaca güvendiklerinin alameti olarak değerlendirmektedir. Esere göre Avrupa'ya karşı güç ve üstünlük psikolojisinin hakim olduğu bir dönemde Batı'dan gelmesi beklenen ve çekinilmeyen tehdit, Doğu'dan Timur'dan gelir ve devlet yıkılma tehlikesi

436 Halil Hâlid, *Türkler ile İngilizlerin İlk Teması* (İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326), s. 9.

geçirir. Türk-İngiliz ilişkilerinin sonraki seyrinde, Niğbolu Savaşı sırasında sağlanan ilk temasın ardından uzun bir sessizlik dönemi yaşanmıştır. Bu dönem Kraliçe Elizabeth devrine kadar sürmüş, onun zamanında ilişkiler yeniden başlamıştır.

Rodos'un Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbîr-i Siyasiyesi (İstanbul, 1326/1908)

Fusul-i Mütenevvia'nın üçüncü kitabı olarak yayımlanan eser, Ahmet İhsan Matbaası'nda tarafından basılır. Eserde Rodos Adası'nın fethi ve gerekçeleri anlatılmaktadır. Ancak müellifin asıl maksadı, bu olay üzerinden Türkler ile Batılıların siyaset, savaş hukuğu ve insani değerler açısından bir karşılaştırmasını yapmaktır.

Yazar, Kanuni Sultan Süleyman'ın siyasi dehası üzerinde de durmaktadır. Sultan Süleyman her bakımdan fethi zor olan adanın alınması için öncelikle Avrupa'da uygun ortamın oluşmasını beklemiştir. Bu tarihte Avrupa'nın iki büyük gücü Fransa ve İngiltere birbirleriyle hasmane ilişkilere sahip olduklarından adanın savunması için bir birlik oluşturamadıkları gibi denizlerde etkili olan Venedik de ticari endişeler sebebiyle yardım hususunda istekli davranmamıştır. Halil Hâlid, adanın Sultan Süleyman tarafından fethedilmesinde iç ve dış şartların müsait bulunmasının sağladığı ortamdan istifade edilmek istenmesinin değil Rodos Adası'nda yaşayan şövalyelerin ticaret ve yolcu gemilerine saldırımları, sahillerdeki halkın can ve mal güvenliğine zarar vermelerinin asıl gerekçe olduğunu belirtir.

Eserde nakledildiği üzere şövalyeler, adanın muhasarasından kısa süre önce Anadolu kıyılarından bir hayli Türkü esir alarak bunları çeşitli işkencelere tabi tutmuşlardır. Esirlere yapılan bu muameleye rağmen Sultan Süleyman Rodos'un fethinden sonra

şövalyelerin adadan emniyetli bir şekilde çıkmalarına müsaade etmiştir. Müellif, Sultan'ın bu tavrını, onun merhametli kişiliğinin bir delili ve savaş hukuku konusundaki hassasiyetinin göstergesi olarak görmektedir.

Şehzade Cem Vak'asında Mes'ele-i Hamiyyet (İstanbul, 1327/1909)

Eser, *Fusul-i Mütenevvvia* içinde yayımlanan risalelerin dördüncüsü olarak Matbaa-i Hayriye'de basılmıştır. Şehzade Cem'in II. Bayezid ile giriştiği taht mücadelesini hikaye eder. Halil Hâlid Bey, kitabın yazılış amacını "Cem hadisesinin kısa bir tarihini" vermek değil "vatanseverlik açısından bu olay hakkında bir değerlendirme yapmak" olarak belirtir. Şehzade Cem, şahsi ihtiraslarına kapılarak kendisini ve devleti müşkül duruma düşürecek işlere girer. Yazar, onun bu halinin sığındığı devletler tarafından nasıl istismar edildiğine dikkat çeker. Şehzadeyi topraklarında barındıran herkes onu "siyasi ganimet" olarak görür ve olabildiğince faydalanmaya çalışır. Bu anlayışın bir sonucu olarak da Osmanlı Devleti, esir şehzade için büyük paralar ödemek zorunda kalır.

Halil Hâlid, Cem'in bu çıkışını, İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra meydana geldiği için talihsizlik olarak değerlendirir. İstanbul'un fethi sebebiyle infial halindeki bir Avrupa karşısında devletin tahkim edilmesi gerekirken böyle bir meseleyle uğraşılacak durumunda kalınır. Aynı tarihlerde ise İspanya Müslümanları ülkelerinden sürülmektedir. Yazar, Osmanlı Devleti'nin onlara yeterince el uzatamamasının bir sebebinin de Şehzadenin Avrupa'da esir bulunması olduğu görüşündedir. Sonuç olarak yazar, bu küçük eserde, insanların düşünmeden ve şahsi arzularıyla hareket etmelerinin vatan ve millet için doğurabileceği sakıncalara işaret ederek bu olayı bir ibret vesikası olarak toplumun dikkatine sunar.

Türk ve Arap (Kahire, 1912)

Matbaatu'l-Hidâye tarafından, Ömer Rıza (Doğrul)'nın *El-Arap ve't-Türk* adını taşıyan tercümesi ile birlikte Mısır'da neşredilmiştir. Eserde Türk-Arap ilişkileri incelenmektedir.⁴³⁷ Halil Hâlid Bey, bu eseri, Arapların Türklerden ayrılarak kendi devletlerini kurmaları gerektiği propagandalarının yoğunluk gösterdiği bir zamanda kaleme alır. Ona göre bu propagandayı yapanlar, İslam'ın iki temel unsurunu birbirinden ayırarak bağımsızlığını koruyan son İslam topraklarını da istila etmek isteyen güçlerdir. Yazarın bu risaleyi neşretmekteki amacı, her iki toplumu da uyarak bu tür faaliyetlere karşı dikkatli olmalarını temin etmektir. Ayrılmanın, milliyetçilik sevdasına düşmenin, düşmanların emellerine yardım etmek olacağını savunan yazar, bu gibi çalışmaları yürütenlerin Müslümanlar tarafından her alanda "boykot" edilmesi gerektiğini düşünür.

Eserde, Türklerin idareleri altına aldıkları toplumları sömürdükleri iddialarına da cevap verilmiştir. Türklerin idare ettikleri toplumlara özellikle de Müslümanlara karşı muamelelerinde onları kendilerine benzetmek gibi bir politika izlemediklerine dikkat çeken Halil Hâlid Bey aksine Türklerin Arap lisanına ve kültürüne büyük önem verdiklerini hatırlatır. Osmanlı eğitim sisteminin bütün kademelerinde Arapçanın zorunlu ders olarak okutulmasını, büyük alimlerin pek çoğunun eserlerini Arapça olarak kaleme almış olmalarını buna delil olarak gösterir. Arapça öğretiminin daha da yaygınlaştırılması gerektiğini savunan yazar aynı şekilde Araplara da Türkçe öğrenmeleri tavsiyesinde bulunur. İki toplumun aralarındaki ilişkilerin daha sıkı hale getirilebilmesi için Türk ve Arap aydınların birbirlerinin dillerini öğrenmelerini zaruri görür.

437 SR, c. 10, no: 248, 30 Mayıs 1329/12 Hz 1913. Bu sayıdan itibaren ön kapak içinde 8 sayıda bu eserin ilanı yer almıştır.

Halil Hâlid Bey, bütün bunlara rağmen birilerinin çıkıp da “Osmanlı Devleti, Arapçayı resmi dil olarak kabul etsin” önerisine karşı çıkar. Böyle bir talebi, gerçeklikten uzak olması ve devletin bünyesinde yaşayan çok sayıdaki farklı milletin yüzyıllardır resmi dil olarak Türkçeyi kullanmaları gerekçesiyle faydadan ziyade zararlı görür.

Türk Arap ilişkilerine yansıyan bir başka olumsuz tartışma da hilafet meselesidir. Kitapta bu konuya da değinen Halil Hâlid Bey, bu tartışmaları yersiz ve tehlikeli bir faaliyet olarak değerlendirir. Hilafetin, istiklali tehlikede olan bir bölgeye taşınmasının doğuracağı sakıncalara vurgu yapar. Eser, yazarın feryat edercesine haykırdığı şu cümlelerle sona erer:

Ey Araplar ve Türkler! Sizi şaşırtmaya, sersem etmeye, birbirinizle uğraştırmaya çalışanlardan sakınınız. Bilgisizlikten doğan kötü zanları artık bırakınız. Birbirinizi iyi anlayınız. Bütün İslâm alemi, hasret içinde, sizin tam olarak birleşmenizi gözlüyor. Kalplerinizi birbirinize sıkı bağlayınız. Birbirinizi seviniz: Ta ki, Allah da sizi sevsin.

Türk-Arap ilişkilerini tarihi, dini, siyasi ve sosyal boyutlarıyla değerlendiren yazar, iki toplumun ilişkilerini olumsuz etkileyen meselelere gerçekçi bir yaklaşımla çözüm önerileri sunmaya çalışmıştır. Halil Hâlid Bey’in bu eseri, M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilerek Osmanlıca ve Arapçasıyla birlikte yayımlanmıştır.⁴³⁸

438 Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, M. Ertuğrul Düzdağ (sad.), (İstanbul: Yeni Zamanlar Yay., 2005). Kitaba Halil Hâlid Bey’in hayatı ve eserlerine dair bilgiler ile hakkındaki yazılardan oluşan uzun bir giriş eklenmiştir. Eser, daha önce de -kısa bir giriş ile- M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilerek Osmanlıca aslı ve Arapçası ile birlikte *İslâmî Edebiyat* dergisinin ilavesi olarak neşredilmişti [bkz. Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, M. Ertuğrul Düzdağ (sad.), (İstanbul: Selâm Neşriyat, 1994).] Eser aynı yıl 33 tefrika olarak *Milli Gazete*’de de neşredilmiştir [bkz. “Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid Bey’in ‘Türk ve Arab’ Risalesi”, *Milli Gazete*, M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), 14 Şubat-22 Mart 1994).]

Bazı Berlin Makalatı (Berlin, 1918)

Berlin İmparatorluk Matbaası'nda basılmıştır. Kitapta Halil Hâlid Bey'in Almanya'ya gittiği tarihten 1917 yılına kadar olan döneme ait gözlemleri yer alır. Savaş ve mütareke yıllarını Almanya'da geçiren Halil Hâlid Bey, çeşitli dergi ve gazetelere yazılar yazar. Yazılarının bir kısmı Almanya'daki gözlemlerini içermektedir. Yazar, 1918 yılında bu yazıların günlük siyasetin dışında kalan ve "dış dünyaya, topluma ve gençliğin terbiyesine dair olanlarından" müsveddeleri kaybolmayanlarını "devâmlı bir ma'nâ bulunabileceği" gerekçesiyle bir araya toplayarak bu eseri meydana getirir. Halil Hâlid Bey oldukça ayrıntılı bir şekilde aktardığı gözlemlerini üç bölümde toplar: Sosyal müesseselere dair olanlar, eğitime dair olanlar ve muhtelif konulara dair olanlar.

Kitapta değerlendirilen ilk bölüm, Almanların kurdukları sivil teşkilatların çalışmaları hakkındadır. Özellikle Alman kadın teşkilatları savaş boyunca cephe gerisinde çok büyük hizmet görmüşlerdir. Ekseriyetle üst düzey devlet görevlisi eşlerinin öncülük yaptığı ve tamamen fahri olarak yürütülen bu teşkilatlarda sayıları binlerle ifade edilecek sayıda kadın çalışmaktadır.

Belediyelerden de çeşitli konularda destek alan kadın cemiyetleri, yakınları askere gitmiş veya yaralanmış olan kadınlara iş bulma, bunların içlerinde herhangi bir mesleki bilgiye sahip olmayanlarına meslek öğretme gibi çalışmalar yaparak binlerce ihtiyaç sahibi kadının kendilerini geçindirebilecek bir imkana kavuşmalarını sağlar. Bu hizmetler sadece ihtiyaç sahibi kadınlarla sınırlı tutulmayarak yetimleri ve sakat kalan askerleri de kapsayacak şekilde geniş bir alana yayılır. Cepheden dönen askerlerin bakımı, psikolojileri bozulanların tekrar hayatla barışık hale getirilmesi ve kalan azalarıyla icra edebilecekleri bir meslek sahibi haline getirilerek kimseye muhtaç olmadan hayatlarını devam ettirebilmelelerine zemin hazırlar. Sivil teşkilatların bu tür büyük

organizasyonları başarılı bir şekilde gerçekleştirebilmeleri Halil Hâlid Bey'i oldukça etkiler.

Yazar, kitabın ikincifasında, Berlin civarında bulunan bazı okullara yaptığı ziyaretlerde edindiği intibaları aktarır. Bu okullarda savaş şartlarına rağmen çocukların eğitimlerinin yanında bedenî ve ruhi gelişimlerini sağlayacak imkanlar da tesis edilmiştir. Okullarda çocukların cinsiyetleri ve yaş gurupları dikkate alınarak eğitim öğretim devam ettirilmektedir. Diğer bölümde ise yazarın çeşitli konular ve kurumlar hakkında değerlendirmeleri ile Türk-Alman münasebetlerinin ticari olarak gelişimine katkı sağlayacak bazı önerileri yer almaktadır. Yazar son olarak Almanya'daki birtakım faydalı uygulamaların Türkiye'de de hayata geçirilmesinin yararlı olacağı tavsiyesinde bulunur.

Panislamische Gefahr

[*Pan-islamizm Tehlikesi*] (Berlin, 1917)

Nene Rundschau dergisinin 1917 Mart sayısında baş makale olarak yayımlandıktan sonra risale olarak da basılmıştır. İslam alemini müdafaa etmek maksadıyla yazılmıştır.

The Turcophobia of the English Imperialists

[*İngiliz Emperyalistlerin Türk Düşmanlığı*]

(Bern, 1919)

Hem İngilizce hem de Fransızca⁴³⁹ olarak İsviçre'nin Bern şehrinde Staempfli Matbaası tarafından basılmıştır. İngilizlerin Doğu toplumlarına yönelik emperyalist faaliyetlerini eleştirmek için kaleme alınan eser, Halil Hâlid Bey tarafından 1919 Şubat'ında Bern şehrinde yapılan Uluslararası Sosyalistler Kongresi'nde İngiliz delegasyonu üyelerine sunulmuştur.

439 Eserin Fransızca adı *La Turcophobia des Emperialistes Anglais*'dir.

Eserde, Batılıların kendilerinin dışında kalan diğer insanlara reva gördükleri muamele şiddetle tenkit edilir. Halil Hâlid'e göre Batılılar, dünyanın bütün insanlığa ait olduğu gerçeği ile Doğu'daki toprakların Avrupalıların emperyalist yayılmaları için ayrılmış yerler olmadığı gerçeğini çoğu zaman unuturlar. Bu gerçeği hatırlatmak isteyen yazar, onlara şöyle seslenir:

Avrupalılar şunu bilmelidirler ki Doğu halkları da kendileri gibi özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına son derece düşkündürler ve yabancı güçlerin 'iyi yönetim' ve 'medenileştirme' bahaneleriyle topraklarını istila etmesinden nefret ederler.

Yazar, gelecekte kalıcı bir barışın Batılı devletlerin diğer toplumların haklarını iade etmeleri durumunda sağlanabileceği görüşündedir. Aksi takdirde işgale uğrayan toplumlar, bağımsızlıklarını kazanmak için her türlü çabayı göstereceklerdir. O, sömürgeci devletlerin Türk düşmanlığına bu kitabında da dikkat çekmektedir. Osmanlı topraklarının parçalanması için Kırım Savaşı'ndan itibaren planlar yapıldığını belirten Halil Hâlid Bey, bu çalışmaların I. Dünya Savaşı süreci ve sonrasında da aynen sürdürüldüğünü kaydeder.

Halil Hâlid Bey'in üzerinde durduğu diğer bir konu da Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya saflarında girmiş olmasının sadece İttihatçıların bu ülkeye karşı besledikleri hayranlıktan kaynaklanmadığı hususudur. Aksine bu duruma İngiltere hükümetinin uyguladığı politikalar sebep olmuştur. Yazar bu politikaları şöyle sıralar:

Türklere sempatik olmayan bir şekilde muamele" edilmesi, "karşılığında hiçbir şey vermeden onlardan çok fazla talepte" bulunulması, "baskı kampanyalarıyla onların sürekli gözlerinin korkutulması", onların "Panislamik ve Panturanik politikalar" yürüttüklerinden şüphelenilmesi ve "İngiltere'nin istilacı emperyalizmi.

İngilizlerin Ermeni politikalarına da değinen yazar, Türk topraklarını parçalamak isteyen İngilizlerin “Türkler Ermenileri katletti” şeklindeki bir söylemi ön plana çıkararak uluslararası arenada Osmanlı Devleti’ni zor durumda bırakmaya çalıştıklarına dikkat çeker. Halil Hâlid Bey, İngilizlerin Osmanlı, İran, Kafkasya ve Asya’nın geri kalan bölgeleri üzerindeki faaliyetlerinden yola çıkarak İngiltere’nin Asya’da büyük bir sömürge imparatorluğu kurma hedefinde olduğunu kaydeder. İngilizler her zaman olduğu gibi bunu oralardaki insanların refah düzeyini arttırmak için yaptıklarını iddia ederler. Ancak “bu toplumlar, seslerini duyurabilecekleri organlara sahip olsalar onlar hikayeyi başka türlü anlatırlar.” Yazar son olarak Doğu toplumlarının İngiliz baskısından kurtulabilmek için Wilson Prensiplerini umut olarak gördüklerini belirtir.

The British Labour and the Orient [İngiliz İşçisi ve Doğu] (Bern, 1919)

Kitap İsviçre’nin Bern şehrinde Steampfel Matbaası’nda basılmıştır. Eserde, İngiliz işçi hareketinin yükselişi ve bunun iç politika ile Doğu toplumları üzerinde yapacağı tesirler incelenir. İngiliz işçi hareketinin yakın zamanda güçlenerek İngiltere’nin kaderini belirleyecek bir güç haline geleceği tahmininde bulunan Halil Hâlid Bey, bu sınıfın yükselişini Doğu toplumlarının kaderini elinde bulunduran aristokraziye karşı gelişen bir hareket olarak görür.

Kitaba göre İngiliz idaresini elinde tutan aristokrasinin dünyanın birçok yerinde sömürgeye sahip olmasına karşılık İngiliz işçilerinin yaşam şartları endüstrileşmiş diğer ülkelerin işçilerinin şartlarından daha kötü durumdadır. Bu iddiasını bağımsız araştırma kurumlarının verilerine dayandıran yazar, bunca sömürgeye rağmen İngiliz işçisinin sahip olduğu

imkanların kısıtlı olmasını sınıf ayrımcılığı olarak değerlendirir. Ayrıca dünyanın dört bir yanında emperyalist amaçlar peşinde koşan İngiliz idareciler, işçi sınıfının çocuklarını özgürlüklerini ellerinden almak istedikleri toplumlara karşı savaştırmaktadırlar. Aynı şekilde savaşların faturası da yüksek vergi olarak yine işçi kesiminin üzerine yüklenmektedir.

İngiltere’de gerçek bir demokrasinin ancak işçi hareketinin yükselmesiyle mümkün olacağını savunan Hâlid Bey, aynı duygulara sahip Doğu toplumlarının da İngiliz işçi sınıfının güçlenmesini tüm iyi niyetleriyle ve dört gözle beklediklerini ifade eder. Çünkü İngiliz işçi sınıfı, eşitlik temelinde Doğu milletleri ile dostça ilişkiler kurabilecek vasıflara sahiptir. Doğu toplumlarında sömürgecilik faaliyetleri sebebiyle İngiltere’ye karşı oluşan nefret de bu sayede giderilebilir. İngiliz işçi hareketinin iktidara geldikten sonra emperyalist politikaları aynen sürdürme ihtimaline de dikkat çekerek yazar, buna rağmen bu seçeneğin en uygun şık olduğunu düşünür.

Yazarın açıklık getirdiği hususlardan biri de İngilizlerin Osmanlı Devleti’nden kopararak kendi idareleri altına aldıkları Mezopotamya bölgesinin Osmanlı yönetimi altında geçen 400 yıllık süre içinde geri bırakıldığı iddiasıdır. 400 yıl önce Batılıların da aynı durumda olduğunu hatırlatan Halil Hâlid Bey, onların teknik olarak ilerleme kaydetmeye başladıkları tarihin 150 yıldan öteye geçmeyeceğini savunur. Batılıların bu hilekar yaklaşımlarla Türklere saldırımlarına karşı Hâlid Bey, Osmanlı’dan ayrılan ülkelerin şu an çok daha kötü bir halde olmalarına rağmen iddia sahiplerinin bundan niçin bahsetmediklerini sorar. Yazar, istiklal-leri silah zoruyla ellerinden alınan Doğu toplumlarının yakın bir gelecekte “İstiklal ya da Ölüm” parolasıyla hareket ederek tekrar bağımsızlıklarını kazanacaklarına inanmaktadır.

Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği (İstanbul, 1341)

Halil Hâlid'in kaleme aldığı eserlerin sonuncusudur. Kendisi, eserin yazılma amacı ile ilgili şunları söyler:

“İngiltere'nin Doğu'nun kaderi üzerine hükmünü infaz etmek ve özellikle Türklerin Doğu dünyasındaki güçlü konumlarını ve bağımsızlıklarını sarsmak için sürdürdüğü çalışmalarını tenkit amacıyla yazdığım ve Avrupa'da, vatanımda, Mısır'da neşrettirdiğim eserlerin ve evrakların sonuncusudur.”

Eserin önemli bir kısmı, Türk İngiliz ilişkilerine dairdir. Hâlid Bey, Türk İngiliz ilişkilerini başlangıcından günümüze kadar geçen sürecini tahlil etmektedir. İngilizlerin tarih boyu Türklere karşı giriştikleri düşmanlıklara dikkat çeken yazar, onların bu tutumlarını gelecekte de sürdürebilecekleri hatırlatmasında bulunur. Hâlid Bey, devlet mekanizmasında söz sahibi olmadığından vatanına karşı vazifesini, yaptığı bu uyarılarla yerine getirmeye çalıştığını kaydederek.

Yazar, eserin diğer bölümlerinde ise Türkiye'nin Mısır, Hindistan ve Arap toplumlarıyla ilişkilerinin geleceğini inceler. Büyük sömürgeci devletlerin Türkler ile diğer İslam milletlerinin ilişkilerini bozduklarını savunan Halil Hâlid Bey, bir kısmı Osmanlı Devleti'nin bakiyesi olan bu toplumlarla ilişkilerin yeniden güçlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Çünkü Türkiye, büyük ve güçlü bir devlet olacaksa yakınında bulunan bu toplumlarla iyi ilişkiler kurmalıdır. Ayrıca bu Müslüman devletler, sahip oldukları ticari potansiyel açısından da Türkiye için önemlidir. Yazar, ilişkilerin güçlendirilebilmesi için bu ülkelerle turizm, eğitim ve kültürel alanlarda ortak çalışmalar yapılması gerektiğinin altını çizer.

Halil Hâlid Bey, geçmişte yapılan hatalardan ibret alınarak geleceğin sağlam bir şekilde kurulabilmesi için de milletçe sahip olunan bazı illetlerden kurtulunması

gerektiğini ifade eder. Bu illetlerin başında siyasi hırs-
lar ve şahsi garezlerin geldiğini söyleyen Halil Hâlid
Bey, aynı hataları tekrar etmeden, herkesin memleke-
tin madden ve manen kalkınması için var gücüyle ça-
lışmaya başlaması gerektiğini savunur. Ona göre biraz
güçlendiğinde zaafılarıyla sürekli başına bir bela
sarılan Türkiye, ancak bu sayede tuzaklardan kurtula-
bilir. Türkiye'nin ufkunu dünyaya açması gerektiğini
de savunan yazar, Amerika gibi ülkelerde Türk aleyh-
tarlarının propaganda yaptıklarını; aynı şekilde orala-
ra gidilerek Türkiye'nin tanıtılmasının ve haklarının
müdafaa edilmesinin zarureti dikkat çeker.

A Catalogue of the Printed Muslim Books in Cambridge University Library

Halil Hâlid Bey, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan İslam'a ait eserlerin bir kataloğunu hazırlamış fakat bu eseri basılmamıştır.

Tercüme Ettiği Kitaplar

Maişetimizi İstihsal (İstanbul, 1925)

1924 yılında C. Fines ve Pilkington'un İngilizce olarak kaleme aldıkları eser, 1925 yılında Halil Hâlid Bey tarafından tercüme edilmiştir.⁴⁴⁰ Bu kitap, müellifleri tarafından ilköğretimin son sınıflarındaki öğrenciler ile ortaöğretimin ilk sınıflarındaki öğrencilere okutulmak üzere kaleme alınmıştır. İktisat kitaplarına temel oluşturması düşünülen eser, öğrencilerin ileride okullarını bitirdikten sonra başlayacakları çalışma

440 C. Fines ve Pilkington, *Maişetimizi İstihsal*, Halil Hâlid (çev.), (İstanbul, 1341), s. 103. Kitabın Türkçeye tercüme edilmesi üzerine müelliflerden C. Fines, Halil Hâlid Bey'e tercümesi sebebiyle bir teşekkür mektubu göndermiştir. Mektup, kitabın başında yer alır.

hayatında karşılaşacakları hadiseler ve sorumluluklar hakkında bilgi verir.

Halil Hâlid Bey, kitabı tercüme etmeden bir süre önce *The Times* dergisinde yer alan ve iktisat ilminin kaidelerinin bütün halka öğretilmesi amacıyla başlatılan tartışmaları takip eder. İktisatçıların yanında büyük tüccar, zanaat sahibi ve devlet adamlarının da katıldığı bu tartışmaların sonunda İngiliz halkının iktisadi bilgisinin zayıflığının temelinde muğlak teori kitaplarının halkı bilgilendirmedeki yetersizliğinin yattığına dikkat çekilir. Bunun yanında iktisat alanında pratik bilgiler veren bazı eserlerin adları zikredilir. Halil Hâlid Bey'in tercüme ettiği kitap bu bahsi geçen eserlerden birisidir. Ona göre kitap, ilköğretim öğrencileri için yazılmış olsa da Türkiye'de daha yüksek eğitim almış kişilere dahi iktisadın temel prensiplerini öğretecek kıymete sahiptir.

Her Günkü Hayatın İktisâdiyatı (İstanbul, 1926)

Eserin müellifi Oxford Darülfünunu Pombrek Mektebi Tarih ve İktisadiyat Muallimi Sir Henri Pen-son'dur. Türkçeye Halil Hâlid Bey tarafından tercüme edilen kitap, İstanbul Ticaret Odası tarafından bastırılmıştır. Bu eserin amacı da gerek öğrencilere gerekse diğer vatandaşlara iktisat alanındaki temel bilgileri kazandırmaktır.

Eser iki bölümden oluşur. İktisadın konularından bahseden birinci bölümde, iktisadın tarifi yapılarak kısımları hakkında bilgi verildiği gibi ahlakیات, hukuk, siyasiyat ve iktisadiyatın aralarındaki farklara da değinilir. İkinci bölümde, iktisadi hayatın gelişmesi, iktisadi faaliyet ve onun mahiyeti incelenir.

Müellif, iktisat ilminin genel tedrisat içinde çok az yer bulmasını bu sahada eser yazanların konuyu

karmaşık bir şekilde ele almasına bağlar. Bu alanda yazılan eserlerin çoğu yazılış tarzı sebebiyle öğrencilere yeterince faydalı olamamaktadır. Halbuki iktisat uygulamaya yönelik bir alandır ve herkes kendi evinde ve çevresinde bu hususta yeterince malzeme bulabilir. Yazara göre iktisat hakkında bazı bilgileri kazanmak, vatandaşlık vazifelerinin layıkıyla yerine getirilebilmesi için kesinlikle zorunludur.

Tacirliğin Mebâdisi (İstanbul, 1926)

Halil Hâlid Bey'in M. Clark'tan tercüme ettiği eser, İstanbul Ticaret Odası tarafından bastırılmıştır.

İntişâr-ı İslâm Tarihi (İstanbul, 1925)

Londra Darülfünunu Arapça muallimi T. W. Arnold tarafından kaleme alınan eserin orijinal adı *The Preaching of İslam*'dır. Yazar, İslam tarihinde meydana gelen hadiselerin değil İslam'ın yayılmasının tarihini incelemiştir. Müellif, bu eseri kaleme almak için yıllarca araştırma yapmış, birçok İslam ulehasının görüşlerine başvurmuştur. Senelerce Hindistan, İngiltere, Almanya, Fransa gibi memleketlerde dünyanın en büyük kütüphanelerinde konu ile ilgili yüzlerce eseri tetkik ettiği gibi tek nüshası olan eserleri bulmak için kasaba kasaba dolaşmıştır.⁴⁴¹

Eser, uzun bir giriş ve Hz. Muhammed'in hayatına ait bir fasıldan sonra Çin, Hindistan, İran, Orta Asya, Uzak Doğu, Afrika, İspanya hasılı bütün İslam memleketlerinde İslam'ın nasıl yayıldığını güçlü delillerle izah etmektedir. Arnold, İslamiyet hakkında Batı'da mevcut bulunan yanlış görüşleri reddettiği gibi İslamiyet'in insanların huzuruna olan katkısını da etkili

441 T. W. Arnold, "İntişâr-ı İslâm Tarihi'nin Mukaddimesi", *SR*, c. 25, no: 633, 08 K.sâni 1341, s. 135.

bir biçimde anlatmaktadır.⁴⁴² Eserin en önemli özelliği, Batılı bir müsteşrike ait olmasına rağmen tarafsız ve İslam Dini'ne son derece hürmetkarane bir şekilde kaleme alınmış olmasıdır.⁴⁴³

Arnold, İslam'ın sadece kılıçla, zorbalıkla yayıldığını iddia eden Batılı yazarların iddialarını çürütmekle kalmamış bir de bunun aksini ispat etmiştir. İslam Dini'nin başlangıcından henüz bir yüzyıl geçtikten sonra üç kıtayı içine alacak bir alana yayılması ile Müslümanların Bağdat'ta yenilgiye uğramaları ve İspanya'dan sürülmeleri esnasında Müslümanlığın Sumatra Adası ve Malay adalarına ulaştırılması yazar tarafından dikkat çekilen hususlardır. Aynı şekilde kendilerine yardım eden hiçbir kuvvet bulunmadığı halde Müslümanlar, İslam'ı, Orta Afrika'ya, Çin'e kadar ulaştırdıkları gibi 20. yüzyıla gelindiğinde İslamiyet, Japonya, Amerika ve İngiltere gibi ülkelerde de kendisine mensuplar bulmuştur.

Arnold'a göre dünyanın bu kadar geniş bir kısmında bu dinin yayılmasının siyasi, sosyal ve dini olmak üzere çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Fakat bunun en önemli sebebi, Hz. Muhammed'i kendilerine örnek alan ve gayrimüslimlere dinlerini tebliğ etmek için her şeylerini feda eden İslam davetçilerinin durmak bilmez çabalarıdır.⁴⁴⁴ Eser, on altı yıl sonra birtakım ilaveler yapılarak 1913 tarihinde Londra'da yeniden basıldı. Halil Hâlid eserin son baskısını dipnotlarını azaltarak, tarihleri Hicri'ye çevirerek ve ayetlerin mealini vererek sade bir dile çevirir.⁴⁴⁵ Halil Hâlid'in

442 Arnold, "İntişâr-ı İslâm Tarihi'nin çıktığı haberi", SR, c. 25, no: 622, s. 128.

443 Ö. Nasuhi Bilmen, "İntişâr-ı İslâm Tarihi", SR, c. 25, no: 635, 22 K.sâni 134, s. 168. Bilmen, eser hakkında geniş bir değerlendirme yapmıştır.

444 Arnold, "İntişâr-ı İslâm Tarihi'nin çıktığı haberi", SR, c. 25, no: 633, s. 135.

445 T. W. Arnold, İntişâr-ı İslâm Tarihi, (çev.) Halil Hâlid, İstanbul 1341/1925. *Sebîlürreşad*'ın daha önce yayımlanan bir sayısında Müslümanlık *Cihana Nasıl Yayıldı?* başlığıyla çıkan haberde Arnold'un kitabının S.M.

çevirisi, 1971 yılında günümüz Türkçesine aktarılarak yeniden basılır.⁴⁴⁶

Makaleleri

İngiltere'ye gittikten hemen sonra Jön Türkler'e ait gazetelerde muharrirliğe başlayan Halil Hâlid Bey, bu gazetelerin yanında Avrupa basınının önemli gazete ve dergilerine de birçok makale yazar. Bu makalelerde, Osmanlı Devleti ve İslam dünyası hakkında Batılılara doğru bilgi aktarmaya çalışan yazar, bir taraftan da yapılan saldırılara karşı Doğu'nun haklarını savunur. II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren İstanbul gazetelerinde de yazmaya başlar. Bu tarihten sonra ilk olarak *Sırat-ı Müstakim* dergisi yazarları arasında gördüğümüz Halil Hâlid Bey, gazetenin 96. sayısında yayımlanan bir yazıyla⁴⁴⁷ okuyuculara tanıtılır. Buradaki yazılarında ağırlıklı olarak İngiltere'deki siyasi durum, İngiltere Müslümanlarının sosyal ve siyasi vaziyeti, Osmanlı Devleti ve İslam dünyası ile ilgili gelişmeler gibi konular işlenir.

Sırat-ı Müstakim dergisinin *Sebilürreşad* adıyla çıkmaya başlamasından itibaren Halil Hâlid Bey yazılarını Ç.Ş.Z. imzasıyla yazmaya başlar. Bu yazılarında fert ve toplum yapısındaki hastalıklar ile siyasi mekânizmadaki aksaklıklara dikkat çeker. Aynı tarihlerde kısa bir süre günlük olarak yayımlanan *Servet-i Fünûn*

Tevfik tarafından tercüme edildiği ifade edilmiştir. Ancak eserle ilgili daha sonra çıkan haberlerde Halil Hâlid Bey'in adı zikredilmektedir. Bkz. SR, c. 19, no: 476, s. 76.

446 Halil Hâlid (çev.), T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, (sad.) Hasan Gundüzler, (I. bas.) (Ankara: Akçağ yayınları, 1971); (II. Bas.) (Ankara: Akçağ yayınları, 1982). Ancak bu sadeleştirmede eserin yazarı hakkında hiç bilgi verilmedikten başka, Kitabın İngilizce'den kim tarafından çevrildiğiyle ilgili olarak "Osmanlıların son devresinde, dini bütün bir alim tarafından İngilizceden Osmanlıcaya çevrilmiş..." ibaresi ile yetinilmiş olup Halil Hâlid Bey'in adı da zikredilmemiştir.

447 "Halil Hâlid Bey ve Mesleki Takriri", SM, c. 4, no: 96, 24 Haziran 1326, s. 308-312.

gazetesinde de Horasânî müstearıyla yine aynı paralelde yazıları yayınlanır. Bu yazılar arasında yer alan ve Avusturya boykotuna dair olanlar işlevleri bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

1912 yılında Türkiye'ye dönen Halil Hâlid Bey, vefatına kadar kendi adıyla ve müstear isimlerle çok sayıda gazete ve dergide yazı faaliyetlerini sürdürür. I. Dünya Savaşı yıllarını Almanya'da geçiren yazarın, bu dönemde Avrupa matbuatı için kaleme aldığı yazılarında, Batılılara İslam dünyası hakkında doğru bilgi aktarma amacını ön planda tuttuğu görülür. Yine bu dönem makalelerinde, emperyalist ülkelerin -özellikle de İngiltere'nin- işgal politikalarını şiddetle eleştirir.⁴⁴⁸

Mütarekeden sonra Almanya'dan dönen Halil Hâlid Bey, dış politika ve toplumsal konularda yazmaya devam eder. 1922 yılında İstanbul Darülfünun kadrosuna dahil olan Hâlid Bey, 1926 yılında yayın hayatına başlayan *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nın yazarları arasına katılır. Bu dergide, İslam toplumlarının etnografyaları ve antropolojiyle ilgili önemli makaleleri neşredilir.

Sırat-ı Müstakim'deki Makaleleri

1. "A History of Ottoman Poetry Mukaddimesi", II/41, s. 226.
2. "Hamiyet-i Dindarâne", III/78, s. 422.
3. "Londra Müslümanları", III/69, s. 271.
4. "Sırat-ı Müstakim Gazetesi'ne", III/70, s. 288.
5. "Halil Hâlid Bey ve Meslek-i Tahrîri", IV/96, ss. 308-309.
6. "İslâm ile Nasrâniyet'in Münâsebât-ı Asliyesi", IV/96, ss. 309-312.

⁴⁴⁸ İngiltere aleyhine yazdığı yazılar, İngiltere'nin etkili çevreleri arasında hayli öfkeye sebep olmuştur. "Ağa Han", no: 14, 1930, ss. 53-60.

7. "İngiltere'de Teşebbüsât-ı İslâmiye", IV/81, ss.51-54.
8. "İngiltere'de Büyük Bir Misyoner Mu'temerî ve İstikbâl-i İslâm", IV/95, ss. 296-297.
9. "Hilal ve Salib Münazaası Adlı Eserden Medeniyet Bahsi", IV/90, ss. 213-215.
10. "Avrupa'ya Talebe İ'zâmı Hakkında", IV/89, ss. 188-191.
11. "İngiltere'de Balkan Komitesi", IV/99, ss. 360-362.
12. "Müslüman Arnavutlar ve Arabî Harfler", IV/80, ss. 33-34.
13. "Müsteşrik-i Şehîr Profesör Brown ve Balkan Komitesi", IV/101, s. 390.
14. "Biz Şark'a Bakalım Şark'a", IV/102, ss. 410-412.
15. "Osmanlı ve İngiltere Münâsebâtı Hakkında", IV/103, ss. 430-431.
16. "Londra'da Cemiyet-i İslamiye", V/105, s. 11.
17. "Siyâset-i Milliyede Âdâb-ı Mahviyet", V/105, s. 63.
18. "Lisân-ı Devletin Tervîci Münâsebâtıyla", V/109, s. 81.
19. "Vaday Hâdisesine Cevap", V/122, s. 349.
20. "Londra Câmi-i Şerifi", VI/138, s. 128.
21. "Londra Câmi-i Şerifi İâne Cemiyeti", VI/138, s. 143.
22. "Londra Câmi-i Şerifi ve Ehemmiyet-i İctimâiyesi Hakkında Darülfünun-i Osmanî'de Konferans", VI/141, ss.169-171.
23. "İstanbul Harîki ve Londra Câmii", VI/153, s. 363.
24. "Memâlik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İânesi", VII/168, ss.190-192.
25. "Garb'ın Mülevvesât-ı Ahlâkiyesi", XXV/635, s. 174.

Sebîlürreşad'daki Makaleleri ⁴⁴⁹

1. "Arnavutluk ve Hissiyât-ı İslâmiye", VIII/194, s. 226.
2. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/199, s. 322.
3. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/200, ss. 348-350.
4. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/201, ss. 356-357.
5. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/202, ss. 385-387.
6. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/203, ss. 408-409.
7. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/204, ss. 419-424.
8. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/207, ss. 486-488.
9. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", VIII/208, ss. 500-501.
10. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa", IX/209, ss. 12-13.

Darülfünun İîlâhiyat Fakültesi

Mecmuası'ndaki Makaleleri

1. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyasına Bir Medhal", no: 3, 1926, ss. 235-263.
2. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Tetkikâtından", no: 4, 1926, ss. 105-131.
3. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Tetkikâtından", no: 5-6, 1927, ss. 22-56.
4. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Tetkikâtından", no: 7, 1926, ss. 1-25.
5. "Beşerin İbtida-i Tahaddüsü", no: 8, 1928, ss. 151-171.
6. "Hacer Devirleri", no: 9, 1928, ss. 62-71.

449 H. Hâlid Bey, bu yazılarında adını Ç.Ş.Z. olarak kodlamıştır. Kısaltmadaki harfler yazarın ailesi tarafından kullanılan "Çerkeş Şeyhi Zâde" unvanını sembolize etmektedir.

7. "İsmailîyeler, Ağa Han, Hint Müslümanları", no: 14, 1930, ss. 53-60.
8. "Hindistan'da Müslüman Halk", no: 15, 1930, ss. 45-50.
9. Halil Hâlid (çev.), V. Ricway, "Türk Hilâlinin Aslı", no: 2, 1926, ss. 158-182.
10. Halil Hâlid (çev.), Yakup Artin Paşa, "Türk Hilâlinin Aslı", no: 3, 1926, ss. 36-51.
11. Halil Hâlid (çev.), T. Nöldecke, "Ebu'l Ferec ve Moğollar", no: 10, 1928, ss. 1-16.
12. Halil Hâlid (çev.), E. Browne, "İslâm Dünyasında Resmin Menşeleri", no: 16, 1930, ss. 1-19.

Die İslamische Welt Dergisindeki Makaleleri ⁴⁵⁰

1. "Müslüman Kadınların Hayat Tarzı-En Fazla Eleştirilen Bazı Konularda Düşünceler", no: 1, 19 Kasım 1916, ss. 11-17.
2. "İslâm Halklarında Kölelik ve Bunun Avrupalı Eleştirmenleri", no: 2, 2 Ocak 1917, ss. 34- 37.
3. "İslâm'ın Hristiyanlığa Karşı Barışçıl Ruhunu", Sene 1, no: 3, 1 Şubat 1917, ss. 18-19.
4. "İslâm'ın Şark'ta Yayılması-I", no: 6, 1 Mayıs 1917, ss. 333-335.
5. "İslâm'ın Şark'ta Yayılması-II", no: 7, 1 Haziran 1917, ss. 401-402.

450 Makaleler Almandır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM)

Hariciye Siyasi (HR.SYS)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Hususi (İ.HUS)

Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E)

Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı (Y.PRK.EŞA)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Halil Hâlid Bey'e Ait Kitaplar

Halil Hâlid. *The Diary of a Turk*. Londra, 1903.

Halil Hâlid. *A Study in English Turcophobia*. London: Islamic Society, 1904.

Halil Hâlid. *Cezayir Hatıratından*. Kahire: İctihad Matbaası, 1906.

Halil Hâlid. *The Crescent Versus the Cross*. London: Luzac Yayınevi, 1907.

Halil Hâlid. *Hilâl ve Salib Münâzaası*. Kahire: Matbaa-i Hindiyeye, 1325.

Halil Hâlid. *El-Hilâl ve's-Salib*. İbrahim Remzi Efendi (çev.). Kahire, 1910.

Halil Hâlid. *Hilal ve Haç Kavgası*. Mehmet Açıkgözoğlu (sad.). İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.

Halil Hâlid. *Hilal Haç Çekişmesi*. M. Şeker ve A. Bülent Baloglu (sad.). Ankara: TDV Yayınları, 1997.

- Halil Hâlid. *Fusul-i Mütenevvîa*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1908.
- Halil Hâlid. *İslam ile Nasraniyetin Münasebatı Asliyesi*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326.
- Halil Hâlid. *Rodos'un Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyasiyesi*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326.
- Halil Hâlid. *Türkler İle İngilizlerin İlk Teması*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326.
- Halil Hâlid. *Şehzade Cem Vakasında Mesele-i Hamiyyet*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1327.
- Halil Hâlid. *Türk ve Arap*. Kahire: Matbaatu'l Hidâye, 1912.
- Halil Hâlid. *Türk ve Arap*. M. Ertuğrul Düздаğ (sad.). İstanbul: Selam Neşriyat, 1994; (2. Baskı), Yeni Zamanlar Yayınları, 2005.
- Halil Hâlid. *Panislamische Gefahr*. Berlin, 1917.
- Halil Hâlid. *Bazı Berlin Makalatı*. Berlin: Berlin İmparatorluk Matbaası, 1918.
- Halil Hâlid. *The British Labour and the Orient*. Bern: Steampfli Matbaası, 1919.
- Halil Hâlid. *La Turcophobia des Emperialistes Anglais* (Fransızca). Bern: Steampfli Matbaası, 1919.
- Halil Hâlid. *The Turcophobia of the English Imperialists*. Bern: Steampfli Matbaası, 1919.
- Halil Hâlid. *Türkônki Muâşeret*. Muhammed Hasan Han (çev.). Agra, 1905.
- Halil Hâlid. *Ek Türk kâ Râznâmçe*. Muhammed İnşâullah (çev.). Lahor, 1906.
- Halil Hâlid. *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1341.
- Halil Hâlid (çev.). C. Fines ve Pilkington. *Maişetimizi İstihsal*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1341.
- Halil Hâlid (çev.). Henri Penson. *Her Günkü Hayatın İktisâdiyatı*. İstanbul: Vatan Matbaası, 1926.
- Halil Hâlid (çev.). M. Clark. *Tacirliğin Mebadisi*. İstanbul, 1926.
- Halil Hâlid (çev.). T.W. Arnold. *İntişar-ı İslam Tarihi*. İstanbul: Sebîlürreşad Kütüphanesi, 1341.
- Halil Hâlid (çev.). T.W. Arnold. *İntişar-ı İslam Tarihi*. Hasan Gündüzler (sad.). Ankara: Akçağ Yayınları, 1971; (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 1982.

Halil Hâlid Bey'in Makaleleri ⁴⁵¹

- Halil Hâlid. "A History of Ottoman Poetry Mukaddimesi". *SM*, c. 2, no: 41, 4 Hz. 1325, ss. 226-230.
- Halil Hâlid. "Hamiyeti Dindarâne". *SM*, c. 3, no: 78, (18 Şb. 1325), s. 422.
- Halil Hâlid. "Londra Müslümanları". *SM*, c. 3, no: 69, (17 K.ev. 1325), s. 271.
- Halil Hâlid. "Sırat-ı Müstakim Gazetesi'ne". *SM*, c. 3, no: 70, (25 K.ev. 1325), s. 288.
- Halil Hâlid. "Halil Hâlid Bey ve Meslek-i Takrîri". *SM*, c. 4, no: 96, (24 Haziran 1326), ss. 308-312.
- Halil Hâlid. "İngiltere'de Teşebbüsât-ı İslâmiye". *SM*, c. 4, no: 81, (11 Mart 1325).
- Halil Hâlid. "İngiltere'de Büyük Bir Misyoner Mu'temeri ve İstikbâl-i İslâm". *SM*, c. 4, no: 95, (17 Haziran 1326), ss. 296-297.
- Halil Hâlid. "Hilal ve Salib Münazaası Adlı Eserden Medeniyet Bahsi". *SM*, c. 4, no: 90, (13 Mayıs 1326), ss. 213-215.
- Halil Hâlid. "Avrupa'ya Talebe İ'zâmı Hakkında". *SM*, c. 4, no: 89, (6 Mayıs 1326), ss. 188-191.
- Halil Hâlid. "İngiltere'de Balkan Komitesi". *SM*, c. 4, no: 99, (10 Temmuz 1326), ss. 360-362.
- Halil Hâlid. "Müslüman Arnavutlar ve Arabî Harfler". *SM*, c. 4, no: 80, (4 Mart 1325), ss. 33-34.
- Halil Hâlid. "Müsteşrik-i Şehîr Profesörü Brown ve Balkan Komitesi". *SM*, c. 4, no: 101, s. 390.
- Halil Hâlid. "Biz Şark'a Bakalım Şark'a". *SM*, c. 4, no: 102, (5 Ağustos 1326), ss. 410-412.
- Halil Hâlid. "Osmanlı ve İngiltere Münâsebâtı Hakkında". *SM*, c. 4, no: 103, (12 Ağus. 1326), ss. 430-431.
- Halil Hâlid. "Londra'da Cemiyet-i İslamiye". *SM*, c. 5, no: 105, (26 Ağ. 1326), s. 11.
- Halil Hâlid. "Siyâset-ı Milliyede Âdâb-ı Mahviyet". *SM*, c. 5, no: 105, (16 Eylül 1326), s. 63.

451 Burada yer alan makaleler bizim tespit edip kullanabildiklerimizden ibarettir. Halil Hâlid Bey'in yerli ve yabancı yayın organlarında yayınlanmış ve ulaşılmayı bekleyen çok sayıda makalesi daha bulunmaktadır. *Die İslamische Welt* dergisindeki makaleler, Almandır fakat buraya Türkçe çevirileri konulmuştur.

- Halil Hâlid. "Lisân-ı Devletin Tervîci Münâsebâtıyla". *SM*, c. 5, no: 109, (23 Eylül 1326), s. 81.
- Halil Hâlid. "Vaday Hadisesine Cevap". *SM*, c. 5, no: 122, (13 K.s. 1326), s. 349.
- Halil Hâlid. "Londra Cami-i Şerifi". *SM*, c. 6, no: 138, (14 Nisan 1324), s. 128.
- Halil Hâlid. "Londra Cami-i Şerifi İâne Cemiyeti". *SM*, c. 6, no: 138, (14 Nisan 1327), s. 143.
- Halil Hâlid. "Londra Cami-i Şerifi ve Ehemmiyet-i İçtimâiyesi Hakkında Darülfünun-i Osmanî'de Konferans". *SM*, c. 6, no: 141, (5 Mayıs 1327), s. 168.
- Halil Hâlid. "İstanbul Harîki ve Londra Camii". *SM*, c. 6, no: 153, (27 Tem. 1327), s. 363.
- Halil Hâlid. "Memâlik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İânesi". *SM*, c. 7, no: 168, (10 T.sa. 1327), s. 189.
- Halil Hâlid. "Garbın Mûlevvesât-ı Ahlâkiyesi". *Sebîlürreşad*, c. 25, no: 635, (22 Kânunisanı 1341), s. 174.
- Halil Hâlid (çev.). V. Ricway. "Türk Hilalinin Aslı". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 1, no: 2, (1926), ss. 158-182.
- Halil Hâlid (çev.). Yakup Artin Paşa. "Türk Hilalinin Aslı". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 1, no: 3, (1926), ss. 36-51.
- Halil Hâlid. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyasına Bir Medhal", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 1, no: 3, (1926), ss. 235-263.
- Halil Hâlid. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Tetkikâtından", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 1, no: 4, (1926), ss. 105-131.
- Halil Hâlid. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Tetkikâtından", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 2, no: 5-6, (1927), ss. 22-56.
- Halil Hâlid. "Akvâm-ı İslâmiye Etnografyası Tetkikâtından", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 2, no: 7, (1928), ss. 1-25.
- Halil Hâlid. "Beşerin İbtida-i Tahaddüsü", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 2, no: 8, (1928), ss. 151-171.
- Halil Hâlid. "Hacer Devirleri". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 2, no: 9, (1928), ss. 62-71.
- Halil Hâlid (çev.). T. Nöldecke. "Ebu'l Ferec ve Moğollar". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 3, no: 10, (1928), ss. 1-16.

- Halil Hâlid (çev.). Brown. "İslam Dünyasında Resmin Menşeleri". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 4, no: 16, (1930), ss. 1-19.
- Halil Hâlid. "İsmailîyeler, Ağa Han, Hint Müslümanları". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 4, no: 14, (1930), ss. 53-60.
- Halil Hâlid. "Hindistan'da Müslüman Halk". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sene 4, no: 15, (1930), ss. 45-50.
- M. Halil Hâlid. "Müslüman Kadınların Hayat Tarzı-En Fazla Eleştirilen Bazı Konularda Düşünceler". *Die İslamische Welt*, sene 1, no: 1, (19 Kasım 1916), ss. 11-17.
- M. Halil Hâlid. "İslâm Halklarında Kölelik ve Bunun Avrupalı Eleştirmenleri". *Die İslamische Welt*, sene 1, no: 2, (2 Ocak 1917), ss. 34-37.
- M. Halil Hâlid. "İslâm'ın Hıristiyanlığa Karşı Barışçıl Ruhu". *Die İslamische Welt*, sene 1, no:3, (1 Şubat 1917), ss. 18-19.
- M. Halil Hâlid. "İslâm'ın Şark'ta Yayılması-I". *Die İslamische Welt*, sene 1, no: 6, (1 Mayıs 1917), ss. 333-335.
- M. Halil Hâlid. "İslâm'ın Şark'ta Yayılması-II". *Die İslamische Welt*, sene 1, no: 7, (1 Haziran 1917), ss. 401-402.
- Halil Hâlid. "Müsâhabe-i Edebiyye". *Resimli Kitap*, no: 42, (Temmuz 1328), s. 426.
- M. Halil Hâlid. "Panislamische Gefahr". *Neua Rundschau*, (Mart 1917).
- M. Halil Hâlid. "Oriental Studies in England and on the Continent; a Compariso". *The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record*, c. XVIII, no: 36, (1904), ss. 1-11.
- M. Halil Hâlid. "Müslümanlar ve Yunanlılar". *Millet*, no: 21, (12 Ağustos 1324), s. 1.
- M. Halil Hâlid. "Ruhâniyet Düşkünlüğü, Ebeveynin Kusuru". *Vakit*, (11 Şubat 1928).
- M. Halil Hâlid. "Abdülhak Hamid'in Gayrı Münteşir Mektupları". *Mihrab*, no: 7, İstanbul, (1340), ss. 203-226; no: 8, ss. 231-237; no: 11, ss. 331-333.
- M. Halil Hâlid. "Meşrutiyet'te İzmir ve İstanbul". *The Times*, (27 Kasım 1909).
- M. Halil Hâlid. "Osmanlı Boykotu ve İngilizler". *Şurâ-yı Ümmet*, no: 93/140, (6 K. Sâni 1908), s. 5.

M. Halil Hâlid. "Latin hurûfu ve Hak Kelamı"⁴⁵²

M. Halil Hâlid. "İngilizlerce Suni İnizâl". *Şurâ-yı Ümmet*, no: 91/140, (4 K. Sâni 1908), s. 2.

M. Halil Hâlid. "Halil Hâlid Bey'in Beyanatı". *Tearuf-ı Müslimîn*, c. 1, no: 21, (28 T.evvel 1326), s. 340.

M. Halil Hâlid. "Halil Hâlid Bey'le Mülâkat". *Y. Tasvîr-i Efkar*, no: 97, (5 Eylül 1909), s. 5.

M. Halil Hâlid. "Bir Türk'ün Protestosu". *The Times*, (31 Ekim 1911).

M. Halil Hâlid. "Pan-İslamizm ve Hilafet". *The Times*, (6 Ağustos 1908).

M. Halil Hâlid. "Pan-İslamizm ve Hilafet". *The Times*, (11 Ağustos 1908).

Horasâni [Halil Hâlid]. "Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya'ya Karşı Mukabele-i İktisadiye ve Alem-i İslâm". *Servet-i Fünûn*, no: 165, (16 Teşrin-i Sanî 1324), s. 1.

M. Halil Hâlid. "Ya İfrat Ya Tefrit". *Servet-i Fünûn*, no: 62, (23 Ağustos 1324), s. 1.

M. Halil Hâlid. "İntizâm ve Nezâfete Dâir". *Servet-i Fünûn*, no: 73, (29 Ağustos 1324).

Ç.Ş.Z., "Arnavutluk ve Hissiyât-ı İslâmiye". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 194, (10 Mayıs 1328), s. 226.⁴⁵³

M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 199, (14 Haziran 1328), s. 322.

M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 200, (21 Haziran 1328), ss. 348-350.

M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 201, (28 Haziran 1328), ss. 356-357.

M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 202, (5 Temmuz 1328), ss. 385-387.

M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 203, (12 Temmuz 1328), ss. 408-409.

452 Osmanlıca bir gazete veya dergide yayınlanmış olan bu makalenin fotokopisi M. E. Düздаğ'ın arşivinde bulunmaktadır. Fotokopide makalenin nerede ve ne zaman yayınlandığını gösteren bir bilgi yer almamaktadır.

453 Halil Hâlid, SR'deki yazılarını Ç.Ş.Z. müstearıyla yazmıştır. Halil Hâlid Bey'in bilinenlerin dışında başka müstear isimlerle de yayınlanmış yazılarının olduğunu tahmin ediyoruz.

- M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 204, (19 Temmuz 1328), ss. 419-424.
- M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 207, (9 Ağustos 1328), ss. 486-488.
- M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 8, no: 208, (16 Ağustos 1328), ss. 500-501.
- M. Halil Hâlid. "Mülâhazât-ı Mütenevvîa". *Sebilürreşad*, c. 9, no: 209, (23 Ağustos 1328), ss. 12-13.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Ahmet Rıza. *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflâsı*. Ziyad Ebüzziyâ (çev.). İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Albayrak, Sadık. *Türkiye'de Batıcılık-İslamcılık Mücadelesi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Alderson, Anthony Dolphin. *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*. Şerafettin Severcen (çev.). İz Yayınları, t.y.
- Andı, M. Fatih. "Frenk-i bed-renk'in Avrupa'sı ve Osmanlı". *İzlenim*, c. 30, (1996), s. 70.
- Arnold, Thomas Walker. *The Preaching of Islam*. Aligarh, 1896.
- Arslan, Ali. *Darülfünun'dan Üniversiteye*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1995.
- Azamat, Nihat. "Çerkeşi Mustafa Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, ss. 272- 274.
- Bolay, S. Hayri. *Namık Kemal'in İslâm'a Bakışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, 1992.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri* (cilt 1). İstanbul: Meral Yayınları, t.y.
- Gibb, Elias John Wilkinson. *Osmanlı Şiir Tarihi I-V*. Ali Çavuşoğlu (çev.). Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Çetinkaya, Y. Doğan. *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Çulcu, Murat. "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: Die İslâmische Welt". *Müteferrika*, no: 2, (1994), ss. 193-208.
- Dağlı, Yücel ve Üçer, Cumhure. *Tarih Çevirme Kılavuzu*. Ankara: TTK, 1997.
- Demir, Ahmet İshak. *"Cumhuriyet Dönemi Aydınları'nın İslâm'a Bakışı"*. Basılmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

- Dursun, Davut. *Din Bürokrasisi Yapısı, Konumu ve Gelişimi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Durukan, Hüseyin. *Türkiye Nasıl Laikleştirildi?* İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmed Âkif Ersoy*. İstanbul: Kaynak Kitaplığı Yayınları, 2004.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar I-III*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2000.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- Enginün, İnci (haz.). *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- Enginün, İnci (haz.). *Abdülhak Hamid'in Mektupları II*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1995.
- Er, Hamit. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*. İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, 1993.
- Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maârif Tarihi* (cilt 4). İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahat* (iki cilt). İstanbul: Zaman Yayınları, t.y.
- Eyice, Semavi. "Arnold, Sir Thomas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3. Ankara: TDV Yayınları, ss. 390-391.
- Fernard, Christopher. "Gibb, E. J. Wilkinson". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, s. 64.
- Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun. Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gençosman, M. Nuri. "Prof. Edward Browne'un İhtidasına Ait Yeni Vesikalar". *İslâm Mecmuası*, c. 1, no: 8, (1956-1957), ss. 9-11, 17.
- Gibb, Elias John Wilkinson. *A History of Ottoman Poetry*, 1901; Edward Granwille Browne (haz.). (2. Baskı), c. I-V. London: Lowe-Brydone Ltd., 1958.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Cengiz Han (sad.). İstanbul: Kemer Yayınları, 1996.
- Gibb, Elias John Wilkinson. *Osmanlı Şiiri Tarihi I. Hâlide Edip Adivar (çev.)*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

- Hanioğlu, M. Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Batılılaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5. İstanbul, 1986.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Osmanlılık". *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5. İstanbul, 1986.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Türkçülük". *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5. İstanbul, 1986.
- İlmiye Salnamesi. Darül Hilafet'ül Aliyye: Matbaa-i Amire, 1334.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim I- II*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Karaman, M. Lütfullah. *Uluslararası İlişkiler Çıkamazında Filistin Sorunu*. İstanbul: İz Yayınları, 1991.
- Karpat, Kemal. *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. Şiar Yalçın (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Kocabaş, Süleyman. *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar: Türkiye ve İngiltere*. İstanbul: Vatan Yayınları, 1985.
- Gibb, Elias John Wilkinson. *Osmanlı Şiiri Tarihine Giriş*. A. Cüneyt Köksal (çev.). İstanbul: Köksal Yayınları, 1999.
- Kuran, A. Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959.
- Kuran, A. Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (7. Baskı). Ankara: TTK, 1998.
- Mardin, Yusuf S. *Abdülhak Hâmid'in Londra'sı*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

- Mardin, Şerif. "İslâmcılık". *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, s. 1402.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri. C. 1, 5 Nisan-19 Haz. 1328. Ankara: TBMM, 1991.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1894.
- Oğuz, M. İhsan. *H. Şabanı Veli ve Mustafa Çerkeşi*. İstanbul: Oğuz Yayınları, 1993.
- Okumuş, Ejder. *Türkiye'nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halveti: Hayatı, Tasavvufi Düşünceleri, Mektupları*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1982.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (4. Baskı). M. Ertuğrul Düzdağ (haz.). İstanbul: İz Yayınları, 2004.
- Seyidoğlu, Halil. *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı* (8. Baskı). İstanbul: Güzem Yayınları, 2000.
- Sir Achmed Bartleat. *Teselya Marekesinde*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1315.
- Şirin, İ. ve Kılıç, M. "Halil Hâlid Efendi ve Osmanlı Londra Sefarlerine Dair Bir Layiha". *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, no: 18, 2005, ss. 395-411.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Batılılaşma Hareketleri I. Cumhuriyet Yayınları*, 1999.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Tedrisât-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı: 1929-1930*. İstanbul, 1930.
- Tütengil, C. Orhan. *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği: 1867-1967*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1969.

Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Mustafa Uzun, "Halil Hâlid Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, ss. 313-316.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.

Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl) (2. Baskı)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Wasti, Tanvir. "Halil Hâlid: Anti-Imperialist Muslim Intellectual". *Middle Eastern Studies*, c. 29, no: 3, (1993), ss. 564-566.

Süreli Yayınlar

Büyük Doğu

Cumhuriyet

Dergah

Hakimiyeti Milliye

Hikmet

İctihat

İslâm Mecmuası

İslâm Türk Mecmuâsı

Kânûnı Esâsi

Kubbealtı Mecmuası

Mahfel

Millet

Mizan

Müteferrika

Pall Mall Gazette

Serveti Fünûn

Sebilürreşad

Sırâtı Müstakîm

Şûrâyı Ümmet

Tarih ve Toplum

Tearufı Müslimîn

Times

Türk Kültürü

Vakit

Volkan

Yeni Gün

Yeni İstiklal

Y. Tasvîri Efkar

HALİL HÂLİD

ANTIEMPERYALİST BİR OSMANLI AYDINI
KURTULUŞ ÖZTÜRK

Halil Hâlid Bey (1869-1931); akademisyen, gazeteci, parlamenter ve diplomat olarak yurt içi ve yurt dışında önemli vazifeler üstlenmiş çok yönlü bir Osmanlı entelektüelidir. Cambridge Üniversitesi'ndeki uzun hocalık deneyimi (1897-1911), onu özellikle İngiliz ve Avrupa siyaseti konusunda döneminin en yetkin isimlerden biri haline getirmiştir. Ayrıca Cezayir, Sudan, Mısır ve Hindistan'ı içine alan geniş bir coğrafyada yürüttüğü çalışmaları sebebiyle İslam dünyasını da yakından tanımaktadır.

Halil Hâlid Bey, Batı işgal ve sömürgeciliğine karşı Osmanlı Devleti'nin ve Müslüman Doğu toplumlarının hukukunu etkili bir şekilde müdafaa etmiş, olacaklar konusunda önceden uyarılarda bulunmuştur. Üstelik bütün bunları Avrupa'da İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak kaleme aldığı gazete yazıları, makale ve kitaplarıyla yapmıştır. Bu kitapta Halil Hâlid'in yaşam öyküsü, düşünceleri ve deneyimleri incelenmiştir.

Fikir ve Hareket İncelemeleri dizisi ile İslamcılığın fikri birikimini yansıtan ve hemen hemen her alanda karşımıza çıkan temel isimler, dergiler, meseleler hakkında bir çerçeve ve özgün bir bakışın ortaya konulması amaçlanmaktadır. Dizide yer alacak kitaplar, İslamcılık düşüncesinin farklı alanlarında merak edilen mevzuları kapsamaktadır. Bu çerçevede, meselelerin temel bir zeminde ve giriş düzeyinde anlaşılmasına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

EDİTÖRLER: LÜTFİ SUNAR & BÜŞRA BULUT

#islamcılık #milliyetçilik #millileşme
#dergicilik #milletideolojisi #islaılaşma

FIKİR VE
HAREKET
İNCELEMELERİ

5

ilem

